

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Јелена Вукоичић

докторска дисертација

РАТ И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И БИХ

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Jelena Vukoičić

Doctoral Dissertation

WAR AND NATIONAL IDENTITY OF
SERBS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA
AND B&H

Belgrade, 2012

Комисија за одбрану докторске дисертације:

Проф. др Ненад Кеџмановић, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, председник

Проф. др Милан Јовановић, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, члан

Академик, проф. др Војислав Становчић, Српска академија наука и уметности, члан

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а

Јелена Вукоичић

број уписа: 849

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Рат и национални идентитет Срба у Републици Српској и БиХ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 26.04.20122

Потпис докторанда

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јелена Вукоичић

Број уписа: 849

Наслов рада: Рат и национални идентитет Срба у Републици Српској и БиХ

Ментор: Проф. др Ненад Кецмановић

Потписани-а

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигитално репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 26.04.2012

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Рат и национални идентитет Срба у Републици Српској и БиХ
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 26.04.2012

Потпис доктор

Рат и национални идентитет Срба у Републици Српској и БиХ

Резиме

Основни предмет овог истраживања је комплексан однос рата и националног идентитета на примеру Срба у Републици Српској и БиХ. Рат и насиље имају више значајних друштвених функција од којих је једна од најбитнијих њихова улога у формирању и афирмацији личног и колективног националног идентитета. Структура односа и веза између рата и националног идентитета је изразито комплексна, обзиром да ова два феномена имају симбиотски однос и врше међусобни утицај на више различитих начина – свака претња националном колективитету доводи до кохезије унутар саме заједнице и пораста утицаја оних фактора који одређују њене етничке и културне специфичности, док, са друге стране, јак осећај националног идентитета олакшава и подстиче мобилизацију по етничкој основи у случају претње конфликтом. Иако сваки оружани конфликт покреће низ механизма неопходних за стварање кохезије заједнице у циљу одбране територије, културе и живота њених чланова, међу којима је један од најзначајнијих афирмација националног идентитета, у сукобима изазваним, мотивисаним и представљеним етничким и/или религијским разликама често се испољава далеко виши степен емотивности, док се само насиље уклапа у културне шаблоне и постаје симбол културних вредности што консеквентно доводи до јачања стварних или перципираних узрока конфликта – етничких и религијских идентитета. Поред непосредне улоге рата у стварању и афирмацији националног идентитета, његова посредна улога је такође изузетно значајна обзиром да је рат кроз историју имао велики утицај на готово све значајне компоненте идентитета, као што су историја, религија, државност, култура, традиција, митови и легенде.

Босна и Херцеговина и Република Српска представљају изузетно занимљиве студије случаја за анализу улоге рата у афирмацији националног идентитета због своје бурне историје, етничке мешавине становништва и бруталног грађанског рата који је обележио прве године након признавања државног суверенитета државе БиХ. Током највећег дела своје историје Босна и Херцеговина је представљала раскршће различитих цивилизација, религија и култура, на чијој су се територији смењивали утицаји Европе и Азије, источне и западне културе, ислама и хришћанства, као и различитих националних и државних интереса регионалних и међународних чинилаца. Сви ови утицаји имали су значајну улогу у стварању и обликовању идентитета свих народа у овом региону, па тако и Срба који су чинили већину становништва у БиХ током највећег дела њене историје; анализа улоге рата у афирмацији српског националног идентитета може да помогне разумевању, не само националног бића српског народа, већ и савремених политичких кретања у Босни и Херцеговини, као и комплексне ситуације у којој се ова држава налази од самог стицања своје независности.

Обзиром да је велики део историје Срба у БиХ обележен многобројним ратовима против страних окупатора и вековима проведеним под туђинском влашћу несумњиво је да су ови фактори, посредно и непосредно, имали снажан утицај на српски национални идентитет. У том контексту, потребно је обратити посебну пажњу на непосредну и посредну улога рата у афирмацији идентитета, као и на њену историјску и савремену димензију. Бројни освајачки и грађански ратови, као и периоди страних окупација, извршили су велики утицај на обликовање националне свести српског народа; то се посебно односи на отоманска освајања и владавину која представља кључни историјски период за развој српског националног идентитета у РС и БиХ. Кључни фактори формирања идентитета такође су обликовани вишевековним утицајем рата и насиља, на првом месту Српска православна црква, а затим епска поезија, легенде и митови (нарочито косовски мит), традиција, литература и историографија.

Значајну улогу у афирмацији националног идентитета Срба у РС и БиХ имали су и догађаји из блиске прошлости овог региона, односно распад Југославије и грађански рат у Босни и Херцеговини. Највећа и најзначајнија промена произишла из босанског рата, и уједно најзначајнији догађај за српски народ у савременој историји БиХ, јесте настанак Републике Српске која је највећи гарант опстанка Срба на овим просторима и очувања њиховог националног бића.

Основни циљ ове дисертације је да се истраживањем односа феномена рата и идентитета покаже место и значај улоге рата у афирмацији националног идентитета генерално, као и да се анализира и дефинише улога рата у развоју и афирмацији идентитета српског народа у РС и БиХ. Рат је несумњиво један од најзначајнијих фактора у формирању и афирмацији националног идентитета, и управо су ратови кроз историју имали кључну улогу у стварању и обликовању етничких и културних карактеристика различитих националних заједница. Анализом различитих компонената националног идентитета Срба у Републици Српској и БиХ, и фактора који имају улогу у његовом формирању и афирмацији, долази се до закључка да су бројни ратови и периоди страних окупација такође имали кључну улогу у афирмацији колективног идентитета ове националне заједнице.

Кључне речи: конфликт, рат, насиље, национални идентитет, Босна и Херцеговина, Република Српска

War and National Identity of Serbs in the Republic of Srpska and B&H

Resume

The main subject of this research is the complex relationship between the war and national identity in the case of the Serb population in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. War and violence have multiple significant social functions, out of which one of the most important is their role in a formation and affirmation of individual and collective national identity. The structure of the relations and connections between war and national identity is extremely complex, for these two phenomena have symbiotic relationship and influence each other in different ways – every threat to a national collectivity leads to the cohesion within a community and rise off all the factors which determine its ethnic and cultural characteristics, while, on the other hand, a strong feeling of national identity facilitates and encourages mobilization on the ethnic base in the case of the threat of conflict. Although every armed conflict starts a number of mechanisms crucial for the creation of the cohesion of a community in order to defend the territory, culture and lives of its members, out of which one of the most important is the affirmation of national identities, conflicts caused, motivated and represented by ethnic and/or religious differences often manifest much higher level of emotionality, while the violence is fitted within a cultural frame, becoming a symbol of cultural values, which consequently leads to the strengthening of the real or imagined causes of conflict/ethnic and religious identities. Apart from war's direct role in the creation and affirmation of national identity, its indirect role is also very important, for war throughout the history has had huge influence on almost all of the important components of identity, such as history, religion, statehood, culture, tradition, myths and legends.

Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska are extremely interesting case studies for the analysis of the impact of war on national identity because of their turbulent history, ethnic diversity and exceptionally brutal civil war which marked first years of Bosnia as a sovereign state. Throughout the history Bosnia has been the point of intersection between different civilizations, religions and cultures, Europe and Asia, Eastern and Western culture, Islam and Christianity, and different national interests of international and regional actors.

All of these influences have had a great role in the creation and shaping of the identities of all the peoples in this region, including Serbs who made the majority of the population in Bosnia and Herzegovina during the biggest part of its history; the analysis of the role of war in the affirmation of the Serb national identity can help the understanding, not only of the Serb national consciousness, but also of the contemporary politics in Bosnia and Herzegovina, as well as the complex situation in which this country has been since the first day of its independence.

Since the biggest part of the history of Serbs in Bosnia and Herzegovina had been marked by numerous wars against the foreign occupiers and centuries spent under the governance of foreign powers, it is beyond doubt that these factors have had strongly influenced Serb national identity, directly and indirectly. In that context, special attention

needs to be paid to the direct and indirect role of the war in the affirmation of identity, as well as its historical and contemporary dimension. Numerous conquests and civil wars, as well as the periods of foreign occupations, have had a great influence on the shaping of the national consciousness of the Serb people; this particularly refers to the Ottoman conquests and governance which represent the key historical period for the development of the Serb national identity. The key factors in the formation of identity have had also been shaped by the centuries old impact of war and violence; this applies to the Serb Orthodox Church, in the first place, as well as the epic poetry, legends, myths (particularly Kosovo myth), tradition, literature and historiography.

The events in the near past, that is, the break up of Yugoslavia and civil war in Bosnia and Herzegovina, have also played an important role in the affirmation of the national identity of Serbs in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. The biggest and most important change which resulted from Bosnia war, and also the most important event for the Serb people, in the contemporary history of Bosnia and Herzegovina, is the creation of the Republic of Srpska, which is the biggest guarantee of the survival of Serbs in this region and the preservation of their national identity.

The main aim of this dissertation is to show the place and importance of the role of war in the affirmation of national identity in general, as well as to analyze and define the role of war in the development and affirmation of the identity of the Serb people in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. War is, beyond any doubt, one of the most important factors in the creation and shaping of ethnic and cultural characteristics of different national communities. The analysis of different components of the national identity of Serbs in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina, and factors that have the role in its formation and affirmation, leads to the conclusion that the numerous wars and periods of foreign occupations have also had the key role in the affirmation of collective identity of this national community.

Keywords: conflict, war, violence, national identity, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska

3.1. Концепт рада:

1. Увод, стр.1
 - 1.1. Одређење проблема и предмета истраживања у тези
 - 1.2. Циљеви и полазне хипотезе у тези
 - 1.3. Метод истраживања
 - 1.4. Радне дефиниције централних и основних појмова

2. Рат и национални идентитет, стр.20
 - 2.1. Нација, идентитет и идеологија, стр.22
 - 2.1.1. Дефиниција концепта нације, стр.22
 - 2.1.2. Нација, идентитет и национална држава, стр.24
 - 2.1.3. Феномен национализма, стр.26
 - 2.1.4. Теоријски приступи изучавању феномена национализма, стр.31
 - 2.2. Друштвени феномен рата, стр.37
 - 2.2.1. Грађански и етнички рат, стр.45
 - 2.3. Улога рата у обликовању националног идентитета, стр.54
 - 2.3.1. Непосредна улога насиља и рата у формирању и афирмацији националног идентитета, стр. 54
 - 2.3.2. Историјска и културна улога рата у формирању и афирмацији националног идентитета, стр.68

3. Непосредна улога рата и страних окупација у афирмацији националног идентитета српског народа у РС и БиХ, стр.87
 - 3.1. Историја, рат и национални идентитет у БиХ, стр.87
 - 3.1.2. Историја и идентитет Срба у РС и БиХ, стр.99
 - 3.2. Страдања Срба и српска национална свест, стр.105
 - 3.2.1. Отоманска освајања и обликовање српског идентитета, стр.107
 - 3.2.2. Геноцид над српским народом у Првом и Другом светском рату, стр.122

- 3.3. Организовани покушаји промене српског националног идентитета –
Расрбљивање српског народа у РС и БиХ, стр.133
 - 3.3.1. Покушај стварања „босанске нације“ у време отоманске и
аустроугарске владавине, стр. 135
 - 3.3.2. Потискивање националних идентитета и промовисање
југословенства у периодима Прве и Друге Југославије, стр.139

- 4. Улога рата у изградњи и обликовању компоненета националног
идентитета српског народа у РС и БиХ, стр.158
 - 4.1. Српска православна црква, рат и идентитет, стр.159
 - 4.2. Косовски мит и српски национални идентитет, стр.169
 - 4.3. Улога епске поезије у обликовању националне свести српског народа,
стр. 182
 - 4.4. „Марш ка небу“ - Побуне против репресије и концепти хероизма,
мучеништва и патње, стр. 190

- 5. Динамика рата и национални идентитет – Грађански рат у БиХ, стр.203
 - 5.1. Почетак дезинтеграције Југославије и либерализација јавног дискурса –
Политичка криза и јачање национализма, стр.203
 - 5.1.1. Ефекти етничке мобилизације у БиХ – Поларизација босанског
друштва, стр. 211
 - 5.1.2. Етничка мобилизација српског народа у периоду распада СФРЈ, стр.
217
 - 5.2. Рат и политика идентитета, стр.226
 - 5.2.1. Символичка и материјална улога насиља у афирмацији националног
идентитета, стр.226
 - 5.2.2. “Етнички инжињеринг“ у грађанском рату у БиХ – етничко и културно
чишћење територија и њихова улога у афирмацији националног
идентитета, стр.235
 - 5.2.3. Улога међународног јавног дискурса у афирмацији националног
идентитета српског народа у Републици Српској и БиХ, стр.240

6. Република Српска као институционално-политички оквир за афирмацију српског националног идентитета, стр.245

6.1. Рат и национални идентитет – Улога грађанског рата у афирмацији националног идентитета српског народа у Републици Српској, стр.252

6.2. Улога Српске православне цркве у афирмацији националног идентитета српског народа у РС, стр. 259

6.3. Национални дискурс интелектуалне и политичке елите Републике Српске, стр.263

7. Закључак, стр.270

Увод

Босна и Херцеговина доспела је у центар пажње светске јавности након избијања грађанског рата 1992. године захваљујући свом географском положају, односно чињеници да је западни свет ‘шокирало’ избијање бруталног оружаног сукоба у границама ‘цивилизоване’ Европе. Ангажовање западних држава и институција у босанском рату праћено је и појавом великог броја књига и научних радова аутора из западних земаља на тему БиХ, у којима се углавном потенцира исламски карактер босанског друштва, а сама Босна и Херцеговина представља као средњовековна религијски недефинисана ‘босанска’ држава и савремена домовина муслиманског народа бивше Југославије. Оваква карактеризација БиХ великим делом је резултат заштитничке западне политике према босанским Муслиманима и истовремене демонизације српског народа. Истина је, међутим, далеко комплекснија и фундаментално другачија. Већину становништва Босне и Херцеговине током највећег дела њене историје чинили су управо православни Срби чији је културно-религијски и политички утицај у региону био изузетно значајан. Разумевање српске улоге у историји БиХ је, стога, од кључног значаја за разумевање политичких процеса у овом и другим етнички мешовитим деловима Балкана, који су, између осталог, доводили до девастирајућих ратова и који и даље спречавају успостављање дугорочне стабилности у региону и превазилажење вишевековних међуетничких непријатељстава.

Република Српска и БиХ су изузетно занимљиве студије случаја за анализу улоге рата у афирмацији националног идентитета због своје бурне историје, етничке мешавине становништва и бруталног грађанског рата који је обележио прве године након признавања босанског суверенитета. Приметан је, међутим, недостатак истраживачких радова посвећених овом питању и утицај грађанског рата од 1992-1995 године и осталих ратова у историји БиХ на национални идентитет локалног становништва остаје недовољно истражена појава. Поред тога,

у корпусу научне литературе о Босни и Херцеговини мало је истраживања на тему Републике Српске и српског националног идентитета. Стога је циљ овог пројекта истраживање ових феномена и њихових евентуалних утицаја на будућност БиХ као државе.

Ово истраживање ће се првенствено бавити анализом улоге рата, насиља, страха и сећања која су произишла из ових трауматичних искустава у афирмацији националног идентитета Срба у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Анализа ће обухватити преглед најзначајнијих периода и догађаја из историје БиХ у циљу истраживања утицаја рата на афирмацију националног идентитета српског народа у РС и БиХ.

Крај двадесетог века обележио је, између осталог, велики број етничких и религијских политичких и оружаних конфликта у различитим деловима света, који су уследили након глобалног националног и религијског буђења. Ниједан други сукоб, међутим, није добио толико простора у медијима и интересовања западних земаља, као што је то био случај са ратом на простору Босне и Херцеговине, који је избио након распада Југославије и трајао три и по године. Чињеница да се Босна и Херцеговина налази у Европи вероватно је одиграла одлучујућу улогу у количини пажње коју је рат привукао на Западу, а која је евентуално резултирала западним политичким и војним ангажовањем и, коначно, мировним планом којим је конфликт окончан 1995. године. Крај рата, међутим, није означио и крај хроничне нестабилности која је владала у БиХ у читавој њеној савременој историји, већ је, напротив, престанак крвопролића отворио пут процесу изградње државних институција који, од самог почетка суочен са многобројним тешкоћама и препрекама, више подсећа на Сизифов посао него на процес успостављања стабилног политичког система који би, коначно, уклонио вечито присутну претњу од неког новог будућег оружаног конфликта. Иако је грађански рат окончан пре више од шеснаест година, садашња Босна и Херцеговина тешко би могла да се опише као стабилна држава, још теже као самоодржива; прецизно говорећи, БиХ у животу одржава сложен и гломазан апарат међународних институција заветованих на идеји очувања 'мултикултуралног' друштва по сваку цену. Шта би се десило, или шта ће се десити, када међународна заједница

евентуално напусти ове просторе, питање је на које је тешко, ако не немогуће дати одговор у овом тренутку. Сигурно је, међутим, само једно - консензуса у Босни и Херцеговини нема ни по једном кључном државном и политичком питању, а ако и постоји нешто око чека се слажу сва три конститутивна народа, то је једино жеља за самосталношћу у доношењу одлука по важним националним питањима и, што је најзначајније, онемогућавање других да о тим питањима одлучују.

Чињеница да Босна и Херцеговина у послератном периоду (још увек) није постала самоодржива, нити се наслућује када би то евентуално могло да се деси, наравно не значи да сво ово време није остварен никакав напредак на пољу изградње институција, демократизације и безбедности. Основни проблем, међутим, лежи у чињеници да искључива национална политика доминира на простору БиХ што лимитира капацитет за доношење политичких реформи, као и за стварање сигурног и стабилног друштва. Антагонистички односи и хронични сукоби између етничких партија само рефлектују односе између различитих народа што ситуацију у Босни и Херцеговини у овом тренутку чини, једноставно речено, безизлазном.

Будућност ове државе ће неминовно показати способност међународне заједнице у разрешењу етничких конфликта и питања сецесије заснованих на принципу самоопредељења. Као што је истакао један од бивших високих представника у Босни и Херцеговини: „Босна је литмус тест наше способности као људских бића да живимо заједно упркос свим културним, етничким и религијским границама које је историја исцртала преко наших земаља и кроз наша друштва“. Оно што је, међутим, за представнике међународне заједнице у БиХ вероватно далеко важније од „способности људских бића да живе заједно“, је жеља да по сваку цену одрже комплексну структуру јединствене западне творевине коју данас представља Босна и Херцеговина и на тај начин оповргну ставове противника, не само оваквог државног дизајна, већ, што је далеко значајније, западних 'интервенција' у локалним политичким и оружаним конфликтима широм света. Један од главних аутора Дејтонског споразума, Ричард Холбрук, одбијајући наводе да је Дејтон практично поделио државу, истакао је званичан став Запада у погледу Босне и Херцеговине, након потписивања мировног споразума: „Дејтон није представљао стварање две различите државе унутар Босне. То је једна држава у

којој избеглице имају право на повратак, путеви су отворени, избори слободни, постоји једна централна влада и интеграција две сукобљене стране, Срба и Хрвата и Муслимана...Ово ће да буде једна држава. Ако не буде тако, то ће значити да нисмо успели”¹

Докле год међународна заједница остане у БиХ, она ће, заиста, остати 'једна држава'. Шта ће се, међутим, десити када стране трупе напусте овај део Балкана, остаје да се види, обзиром да је Босна и Херцеговина, како примећује Ненад Кеџмановић, „напросто у хроничном стању распада“.² Евентуални трајни споразум у овом случају могао би да се постигне на само пар начина, обзиром да су опције за будућност БиХ лимитиране и оштро дефинисане. Народи у њој могли би да пронађу начин да изграде босанско друштво (државу, нацију...) и да, у складу са тим, наставе заједнички живот, или би могли да се мирно разиђу и сахране идеју заједничке државе као што су то већ урадили са њеном претходницом, Југославијом. Последње решење представљао би нови брутални грађански рат у циљу 'убеђивања' друге стране да прихвати једну од прве две опције.

Основни проблем у Босни и Херцеговини је чињеница да ни политичке партије, ни различите националне групе не деле заједничку визију будућности државе. У БиХ очигледно није изграђен заједнички идентитет националних заједница, већ она и даље представља дубоко подељено друштво што се рефлектује у супремацији моно-етничких политичких странака и оштрој реторици појединих политичких лидера која не укључује речи као што су толеранција или компромис, или их евентуално укључује на декларативне начине чија је једина улога давање 'демократске' ауре политичким говорима.³ Као што наводи Ненад Кеџмановић: „Објашњење је, прије свега, у томе што Босну и Херцеговину већина њеног становништва не осјећа као своју државу, па међународни легитимитет који је добила 1992. године ни тада нити икада касније није био ослоњен на унутрашњи

¹ Stephen Rosenfeld, "Opinion Editorial: Residue of Ethnic Cleansing", *Washington Post*, 1. 12. 1995, A27

² Ненад Кеџмановић, „Све је исто иако њих нема“ у *Немогућа држава – Босна и Херцеговина*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.314

³ Погледи: Мирјана Касаповић, *Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура, 2005

легитимитет. Подијељена лојалност овдашњих Срба, односно Хрвата, између БиХ и Србије, односно Хрватске, није била проблем док је постојало југословенско окружење. Али, чим су републичке границе претворене у државне, испоставило се да је идентификација са “националним матицама“ неупоредиво снажнија и да то изнутра деструише БиХ као државу“.⁴ Кеџмановић додаје да „уз то треба имати у виду да БиХ није била држава уназад пола миленијума и није то ни данас, самим тим што се налази под међународним протекторатом“.⁵

Политичка интеграција земље је, стога, врло неизвесна и Босна и Херцеговина је и даље у потпуности зависна од снажног међународног присуства. Генералну ситуацију у земљи сликовито описује изјава Герија Демпсија из 1998. године: „У Босни се више не чује тешка артиљерија, али циљ стварања јединствене, мултиетничке државе и даље остаје изван сваког домашаја“.⁶ Нема потребе истицати да БиХ данас, више од десет година након писања овог текста, и даље веома много личи на мирну али вештачки створену државу коју у животу одржавају Нато трупе и још увек јака воља одређених кругова међународне заједнице да одрже 'мултиетничко' друштво по сваку цену. Да би постала модерна држава са успостављеним демократским системом, владавином закона и поштовањем људских права, БиХ би прво требала да се суочи са великим бројем политичких и безбедносних изазова. Прво и најважније, морала би да, на неки начин, умири супротстављене националне идентитете и аспирације, и створи политичке опције које би биле прихватљиве и одговарале захтевима свих националних група, обзиром да је потреба за превазилажењем ексклузивистичке националне политике фундаментална у процесу изградње демократије и државних институција. Другим речима, док највеће политичке странке не почну да добијају подршку из свих делова друштва, засновану на економским и друштвеним питањима неvezано за националну припадност и интересе, БиХ ће остати предиспонирана за несигурност, антагонизме и конфликте.

Сама идеја грађанских политичких опција је, међутим, страна босанско-

⁴ Ненад Кеџмановић, „Неизвјесна држава“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 234

⁵ Исто.

⁶ Gary T. Dempsey, “Rethinking the Dayton Agreement“, Policy Analysis No.327, The Cato Institute, 14.12.1998, стр.3

херцеговачкој реалности и изузетно тешка за имплементацију из више разлога. Како наглашава Невен Анђелић, успон романтичарског национализма, иако каснији него у остатку Европе, није створио јединствену босанску нацију, већ су основу за дефинисање етничких група у Босни и Херцеговини обезбедиле верске разлике. Таквом стању несумњиво су допринеле турска власт и друштвена организација јер су структурирале, тачније поделиле, друштво по верским линијама.⁷ Бурна и комплексна босанско-херцеговачка историја тако је утемељила религију као стожер колективних идентитета Срба, Бошњака и Хрвата. Национални идентитети три највеће етничке групе у БиХ превасходно су засновани на религији и посебној култури и перцепцији историје које произилазе из религијских веровања. Стога се може рећи да се религијски идентитет, у босанско-херцеговачком случају, преклапа са етничким и националним идентитетом. Религија у овом случају представља много више од скупа веровања. Она је део културног идентитета појединца, без обзира на то да ли је у питању верник или не. Овакав значај религије у друштву за последицу, између осталог, има и тешкоће које се јављају при покушајима имплементације „грађанских вредности“ које би евентуално довеле до стварања неких нових грађанских идентитета. Наиме, верска па потом национална подела на Муслимане (Бошњаке), православне Србе и католичке Хрвате, довела је и до подела лојалности, односно везивања православног становништва за Србију и католичког за Хрватску, док су једино Муслимани (Бошњаци) остали у потпуности лојални Босни и Херцеговини. Грађански идентитети у овом случају, према томе, и када би постојали, односно и тамо где постоје, нису утемељени на визији исте државе, нити на истој визији њене будућности.⁸

Обзиром да су национална и религијска идентификација у БиХ одувек биле изузетно јаке, етнички идентитет увек је служио као основа заједништва и солидарности људи чије су културе, системи вредности и сами животи били изложени сталним претњама. Тешкоће изазване ратовима и окупацијама, којима је Босна и Херцеговина била изложена већим делом своје историје, обликовале су и

⁷ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина – Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.24 -25

⁸ На тему утицаја религије на политику погледати: Војислав Становчић: *Политичке идеје и религија*, друго допуњено издање, Београд: Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003

ојачале националне идентитете до те мере да се сваки досадашњи покушај да се они преобликују или промене показао немогућим.

Највећи део новије историје Босне и Херцеговине у једној реченици могао би да се опише као период ратова, народних устанака и страних окупација. Сходно томе, садашњу ситуацију у Републици Српској и БиХ није могуће анализирати и разумети без претходног осврта на турбулентну историју овог региона. Током већег дела своје историје Босна и Херцеговина је представљала раскршће различитих цивилизација, религија и култура, на чијој су се територији смењивали и преламали утицаји Европе и Азије, источне и западне културе, ислама и хришћанства, као и различитих националних и државних интереса регионалних и међународних чинилаца. Као резултат ових фактора босанско-херцеговачко друштво прожето је различитим утицајима под којима су формиран антагонистички национални идентитети и изазивани брутални међунационални сукоби у различитим историјским периодима. У богатој и комплексној историји БиХ, заслужној за стварање постојећег етничког мозаика, заправо се рефлектује основни проблем њеног друштва; босанско-херцеговачки народи већ јако дуг период живе у свету паралелних истина које не представљају ништа друго него скуп њихових личних и колективних искустава у различитим историјским периодима. У зависности од националне припадности онога ко пише историју Босне и Херцеговине неће бити тешко пронаћи бројне синдроме „недужности“ и „кривице“ свих етничких, верских односно националних корпуса.⁹ Као што истиче Ненад Кецмановић: „И турску окупацију и аустроугарску анексију и двије Југославије, укључивши чак и ендехазиски интермецо, по један од три народа је запамтио као своје златно доба, а друга два као тамницу народа. Нема ниједног великог догађаја у историји БиХ који су сва три народа доживјела на једнак начин, било као датум заједничког тријумфа и поноса, било заједничке патње и страдања, него их је, баш сваки, по националном кључу, раздвајао на побједнике и поражене, хероје и мученике, патриоте и издајнике“.¹⁰ Како закључује Кецмановић: „Извана пригушени антагонизми два напрема један су историјска константа, а кратки интервали смјене иностраних

⁹ Погледати: Мирјана Касаповић, *Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура, 2005

¹⁰ Ненад Кецмановић, *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.7

чуvara „Мирне Босне“ доводили су до отворених сукоба. Тако и међународно признање БиХ као независне државе није за све значило радост него је породило нову генерацију „патриота“ и „издајника“, а посткомунистичка демократија је пружила свакој национално-вјерској групи могућност да крене својим путем“.¹¹

Упркос овој историјској чињеници, значајан број западних 'експерата' за Балкан, који заступају идеју 'јединствене и мултиетничке' Босне и Херцеговине, оправдава своје веровање у могућност стварања централизоване босанске државе и јединствене босанске нације константно истичући то да су народи у БиХ етнички слични због тога што их није могуће разликовати по изгледу, језику, као и, нарочито у већим градовима, начину живота. Све ове чињенице су истините и када би оне представљале једине значајне факторе за одређивање националног идентитета, различите етничке заједнице у Босни и Херцеговини би заиста, уз одређену 'помоћ', али релативно лако, могле да створе заједнички систем вредности и веровања који би се евентуално развили у нову 'босанску' нацију. Истина је, међутим, другачија и далеко комплекснија. Босанско-херцеговачки народи могу да буду физички слични, њихови језици готово идентични, као и укуси у храни и музици, али између њих такође постоје одређене дубоке и непремостиве разлике које су кроз историју много пута стварале тензије и изазивале бруталне сукобе усмерене ка тоталном брисању свих трагова постојања „другог“. Ове периодичне експлозије насиља су, са друге стране, у великој мери утицале на локалне заједнице и њихове перцепције себе и других, тако да су сви покушаји институционалног инжењеринга који су у колизији са том политичком реалношћу унапред осуђени на неуспех. Ова чињеница је више пута до сада стављана на пробу и сваки пут потврђивана кроз историју у различитим периодима у којима су окупаторски режими покушавали да, мање или више насилно, наметну неку врсту хибридног идентитета становништву БиХ; нема потребе наглашавати да је сваки од ових покушаја трајао таман толико колико и власт режима који је, на тај начин, желео да анестезира 'нелојалне и бунтовне' локалне заједнице и постигне ефективнију контролу над овом турбулентном регијом. Како сликовито примећује Обрад Кесић: „Историја је показала да се национални идентитет не може наметати нити се може

¹¹ Исто. стр.327

на силу увести лојалност некој држави, без обзира да ли се онај који врши то наметање зове Калај, Броз или Ешдаун“.¹²

Суштина јесте у томе да „када људи хоће да живе заједно, онда је све остало релативно лако, а ако то неће, све постаје апсолутно немогуће. Људи се могу спријечити да се физички сукобљавају, али не и да се мрзе. Још мање се могу натјерати да сарађују и да се воле“.¹³ На крају крајева, нација, сама по себи представља феномен који је по својој суштини субјективан и емоционално обојен, што имплицира и сам термин „осећај националне припадности“. Нацију је, уосталом, најтеже, и најчешће готово немогуће из низа, углавном практичних, разлога дефинисати „по крви“, то јест „правом и доказивом“ историјском пореклу, када се узме у обзир да су ратови, освајања, миграције и промене режима, што најбоље описује светску историју генерално, допринели томе да је крв ретко где 'чиста', а порекло у потпуности доказиво; нација, стога, далеко чешће представља лично и колективно, интуитивно и субјективно убеђење у припадност одређеној заједници и јак осећај везаности за њу. Управо из овог разлога, на супрот безбројним покушајима да се дефинише нација и утврде њени конститутивни елементи, појављује се толико одступања од сваког правила да и до данас као најпоузданија, иако најкраћа, остаје она Ренанова дефиниција: „Нација је оно што се осјећа као нација и хоће да буде нација“. Уосталом, како примећује Ненад Кеџмановић, као да је уопште важно ко се, заправо, у Босни бије и на којој страни, јер за сукоб је једино битно да постоји подјела на двије стране. И као да је уопште важно то што смо такорећи до јуче били, у неку руку, једна страна и што ћемо сутра опет бити нека врста више или мање добро сложеног јужнословенског, балканског, европског мозаика.

Анализа суштине и моћи етничких и националних разлика које су, током времена, изазивале конфликте и спречавале стварање заједничког 'босанског' идентитета је главна тема овог истраживања. Овај рад ће се концентрисати на

¹² Обрад Кесић, „Десет година након Дејтона – Босна и Херцеговина на рскрсници“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 331

¹³ Ненад Кеџмановић, „Неизвјесна држава“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 239

национални идентитет српске заједнице у РС и БиХ, која се, од стране одређених делова међународне заједнице, углавном доживљава као главна 'препрека' стабилности и одрживости босанске државе, као и стварању босанског идентитета, и покушати да пронађе везу између рата и идентитета у фактичкој и митолошкој српској историји и садашњости. Један од основних аргумената тезе биће да у основи неприхватања било какве врсте 'босанског' идентитета од стране српске националне заједнице лежи потреба за сигурнишћу, како сигурношћу идентитета, тако и сигурношћу индивидуалног и групног опстанка који се сматрају угроженим покушајима стварања „лонца за топљење“ сачињеног од различитих босанско-херцеговачких заједница.

Српски национални идентитет, па тако и идентитет српског корпуса у РС и БиХ, спада у етнички модел, што значи да га сачињавају заједничка вера, култура, језик, традиција, историјска прошлост, државност, национална свест, митови и легенде. Обзиром да је српски народ у Републици Српској и БиХ највећи део своје савремене историје провео под влашћу страних окупатора, којој су претходили девастирајући ратови, а одржавали је и пратили сукоби и репресија, фактори обликовања идентитета несумњиво су претрпели значајан утицај, како насиља директно, тако и његове улоге у формирању културног дискурса. Како истиче Јосиф Бодански у својој анализи националног идентитета два највећа народа бивше Југославије, Срба и Хрвата, ове нације су се развијале и обликовале под утицајем доминација различитих страних окупатора које су трајале стотинама година, односно готово читаву њихову модерну историју. Стога су, до тренутка стицања независности, и један и други народ већ имали врло посебно и различито наслеђе и концепте политичке културе, економског развоја, као и социо-религијске свести.¹⁴ Српски национални идентитет се, према томе, развијао како под утицајем културних и религијских, тако и под утицајем друштвених и историјских фактора, односно, у највећој мери, ратова, страних окупација и сложених међуетничких односа који су из њих произишли.

¹⁴ Yossef Bodansky, *Offensive in the Balkans-The Potential for a Wider War as a Result of a Foreign Intervention in Bosnia and Herzegovina*, *The International Strategic Studies Association*, Balkania.net

Национални идентитет Срба у Републици Српској и Босни и Херцеговини изграђен је на дуалистичком принципу, одражавајући тако историјске напоре српских политичких, културних и верских елита да заштите народ од асимилације и преверавања. Српски идентитет је у значајној мери обликован кроз интеракцију са исламским и католичким елементом који су, заједно са павослављем, вековима сачињавали сложен етничко-религијски мозаик у БиХ, како кроз присуство локалног муслиманског и католичког (хрватског) становништва, тако и путем утицаја исламске-Отоманске и католичке-Аустроугарске империје. Обзиром да су највећи део своје новије историје Срби у Босни и Херцеговини провали под отоманском влашћу, као и да је савремени концепт националног идентитета и идеологије српског народа (као и већине народа у Европи) формулисан у деветнаестом веку, кључну улогу у његовој афирмацији имала су искуства Срба под окупацијом Отманске империје која се појавила на српским просторима у четрнаестом и остала на њима све до двадесетог века. Српски идентитет се, стога, у великој мери афирмисао управо кроз директан антагонистички однос са отоманским друштвеним системом. Другим речима, православни Срби су себе дефинисали кроз сукоб са отоманским Турцима против чијег утицаја су се борили, и својим исламизираним сународницима које су доживљавали као издајнике заједничке традиције. Отманска окупација такође је имала пресудну улогу у постављању православне цркве на место стожера српског националног идентитета, као и у стварању најмоћнијег историјског мита српског народа, косовског, и епске поезије која је, поред цркве, за потлачене и необразоване масе становништва представљала једину везу са слободном и снажном средњовековном српском државом и једину наду да ће, једног дана, та држава поново васкрснути. Поред турског периода, период аустроугарске окупације, а нарочито Први и Други светски рат и масовна страдања којима је за то време било изложено српско становништво, имали су значајну улогу у обликовању културног дискурса Срба у РС и БиХ.

„Одбрамбени механизми”, настали у циљу заштите српског народа од утапања у исламску заједницу након отоманског освајања Босне и Херцеговине, опстали су до данашњих дана, активирајући се сваки пут када би регион захватила

значајна политичка криза. Другим речима, национални идентитет Срба у РС и БиХ развијао се и обликовао на концепту „различитости“ од и „отпора“ „другом“. Обзиром да је „други“ у већини случајева персонификован у далеко бројнијем и моћнијем непријатељу (као што је то било Отоманско или Аустроугарско царство, или фашистичке силе у Првом и Другом светском рату), национална идеологија је испуњена страхом - страхом од неправде, страхом од маргинализације, страхом од асимилације, страхом од истребљења. Концепти мучеништва и патње, инхерентни српском националном идентитету, произилазе управо из перцепције тог страха, као и концепт херојског отпора. Истовремено, непостојање било каквих значајнијих примера међуетничке толеранције и/или сарадње у националној идеологији последица је чињенице да се они никада нису манифестовали у заједничким напорима за ослобађање или дугорочним политичким циљевима.

Ово не значи да је босанско-херцеговачко друштво било у потпуности подељено, или да је у њему било немогуће наћи примере међуетничке сарадње и толеранције; сасвим супротно, такви примери су постојали у различитим историјским периодима. Националне идеологије, међутим, генерално не представљају рефлексију свакодневног живота, већ историјских процеса стварања нација и држава, праћених ратовима за територију и политички легитимитет. У складу са тим, српски национални идентитет (као и идентитети других народа у БиХ) изграђен је на принципу националне искључивости који је заснован на идејама разлике и конфликта, и који у суштини одражава историјску борбу српског народа за очување свог идентитета и ослобађање од туђе власти. У исто време, оваква врста националне идеологије не садржи, нити је компатибилна са било каквим 'алтернативним' погледима на свет и, као таква, есенцијално продубљује јаз између различитих етничких група. Други проблем са 'алтернативним' погледима на босанско-херцеговачко друштво и историју, углавном оним који истичу међуетничку толеранцију и хармонију као преовлађујући модел односа између Срба, Муслимана и Хрвата у историји БиХ, је то што им недостаје „материјал“ од кога су направљене балканске, али и многе друге националне идеологије - заједнички историјски ратови, хероји и митови, вођени, пали и створени за исте циљеве. У ратовима против отоманских Турака, Аустроугарске и сила осовине

већина народа у Босни и Херцеговини борила се на различитим странама и за различите циљеве; ниједан од ових ратова, према томе, није издржао тест мултиетничке толеранције, већ је, напротив, испровоцирао и изазвао бруталне међуетничке сукобе. Управо у овој чињеници налази се камен спотицања свих покушаја да се босанско-херцеговачко друштво представи као инхерентно хармонично – ако су Срби, Муслимани и Хрвати 'одувек' живели мирно једни са другима у атмосфери међусобног поштовања и толеранције, како то да би се увек окренули једни против других када би регион захватила политичка криза?

Када су модерни концепти нације и национализма формулисани у деветнаестом веку, идентитет српске заједнице у Босни и Херцеговини дефинисан је, као и идентитет читавог српског корпуса, заједничком православном религијом, историјским наслеђем и тежњом ка уједињењем територија насељених Србима. Територијалне поделе и локални културни партикуларизми имали су малу улогу у осећању међусобне повезаности. Са друге стране, проблематичан концепт 'босанског' идентитета српска заједница одувек је доживљавала као насилно наметан, прво од стране Турака у деветнаестом веку, а затим од стране Аустроугарске, прве и друге Југославије и, коначно, западних архитеката пост-дејтонске 'мултикултуралне' Босне и Херцеговине. Поред покушаја 'изградње босанске нације' такође су постојали покушаји појединих припадника српске интелектуалне елите у деветнаестом веку да одбаце религијске разлике и укључе словенску муслиманску и католичку популацију у БиХ у српски национални корпус. Ниједан од ових покушаја, међутим, није успео да постигне значајније резултате, обзиром да су се различите религије и различити погледи на историју показали као непремостиве препреке у стварању било какве врсте заједничког идентитета. Временом, од друге половине двадесетог века, а нарочито након распада Југославије, идеја босанског идентитета све више се везивала за Муслимане и исламску културу, на шта указују и многобројна истраживања спроведена у пост-дејтонској Босни и Херцеговини – већина људи који се изјашњавају као Босанци су Муслимани, тј. Бошњаци.

Грађански рат у БиХ, као и ратови пре њега, још више је учврстио постојеће националне идентитете, стога даље умањујући и онако незнатну могућност

стварања било каквог заједничког 'босанског' идентитета. Проспекти стварања свеобухватног 'босанског' идентитета уствари подсећају на пропали покушај комуниста да створе заједнички 'југословенски' идентитет. Ратни сукоби су, међутим, дефинитивно ставили тачку на ове покушаје, јачајући национално-религијску компоненту идентитета локалног становништва и продубљујући јаз између различитих етничких заједница. Рат је такође утицао на међу-етничко поверење, толеранцију, разумевање и емпатију у толикој мери да већина припадника једне националне заједнице у послератном периоду једноставно води потпуно одвојен живот од својих суграђана другачије етничне припадности, без икакве жеље за међусобном комуникацијом. Овако нешто уопште није изненађујуће обзиром на бруталност рата и чињеницу да се узајамна мржња, ратом доведена до усијања, у миру тешко и споро хлади.¹⁵ Насиље и страх имају застрашујућу моћ да за неколико тренутака униште осећања и односе који су се градили годинама. Поверење је, уосталом, крхко, у смислу да је потребно дуго времена да се изгради и изузетно мало да се уништи.¹⁶ Јаз између различитих етничких заједница додатно је продубила и наставља да то чини њихова, готово потпуна, физичка одвојеност, настала као последица ратних дејстава.

Распад Југославије и грађански рат у БиХ утицали су на српску националну заједницу и на међунационалне односе на више значајних начина:

1. Рат је имао одлучујући утицај на завршетак процеса формирања муслиманског националног идентитета који је и раније био дистинктиван, али су му недостајали одређени атрибути нације. Босански муслимани су одабрали националну десигнацију „Бошњаци“ уместо неодређеног религијског термина „Муслимани“ који су користили пре рата, док су свој језик назвали „босански“, у складу са називом своје нове, међународно признате државе. Читав овај процес значајно је утицао не само на бошњачко-муслиманску заједницу, већ и на друге конститутивне народе у БиХ, на два начина. Прво, он је означио дефинитиван крај свих историјских покушаја

¹⁵ Ненад Кеџмановић, „Темељни и нетемељни народи“, у *Немогућа држава – Босна и Херцеговина*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.200

¹⁶ D. MacGregor, *The Professional Manager*, New York: McGraw-Hill, стр.167

придобијања муслиманске заједнице за политичке пројекте српске и хрватске елите, који су се састојали од неке врсте уније са Србијом или Хрватском. Друго, термин „босански“ постао је уско везан за термин „муслимански“, док је „босански“ идентитет фузионисан са исламском религијом и културом, и бошњачким–муслиманским идентитетом. Обзиром да су босански Муслимани од почетка распада Југославије били најревносније (и углавном једине) присталице босанске државности, они су као заједница масовно прихватили идеју босанског идентитета и друштва, док су апсолутна већина Срба и велики број Хрвата од почетка били против сваке идеје босанске државе. Резултати различитих истраживачких пројеката спроведених у пост-дејтонској Босни и Херцеговини потврђују ову тезу и долазе до истог закључка – већина људи у БиХ који себе сматрају Босанцима су муслимани, односно Бошњаци. Нема потребе истицати да је ово фузионисање „босанског“ и „муслиманског“ идентитета још више удаљило Србе и Хрвате од било какве идеје босанске државе и припадности истој. Да закључимо, дезинтеграција Југославије, међународно признање Босне и Херцеговине, и рат који је уследио након тога, јасно су одредили, до тада понекад „нејасне“, границе између различитих заједница и још више отуђили босанску државу већини српског и хрватског народа.

2. Рат је такође произвео другу кључну промену у босанско-херцеговачком друштву, променивши заувек етничку мапу Босне и Херцеговине. Етничка мешавина која је доминирала већим делом државе знатно је поједностављена услед бруталности конфликта, због које је дошло до пресељења читавих заједница са „непријатељске територије“ на територију под контролом њихове сопствене етничке групе. На тај начин су настале етнички хомогене целине у оквиру којих су створени услови за даље развијање засебних културно-религијских идентитета различитих националних заједница.

3. Стварање Републике Српске има неупоредив историјски значај за српску заједницу и њен национални идентитет, још од времена отоманских освајања. Као засебан ентитет са својим сопственим политичким, културним и научним институцијама, РС има капацитет вршења значајног утицаја на јавни дискурс, образовни систем и медије у оквиру својих граница. Овај капацитет додатно повећава чињеница да је, као резултат ратних операција, територија Републике Српске насељена апсолутном већином српског народа, као и то да јој је дозвољено да има специјалне политичке и културне везе са Србијом. У српском националном дискурсу Република Српска је постала симбол патње и отпора, док растући притисци на ентитет од стране бошњачких политичара и одређених делова међународне заједнице још више јачају овај симболизам, служећи као доказ заједничких западно-муслиманских напора да потчине и маргинализују српску заједницу.
4. Већина српског народа у РС и БиХ (као и Срба генерално) дели негативно мишљење о политичким потезима западних земаља према земљама бивше Југославије од времена њеног распада, који се доживљавају као неправедни и, нарочито, анти-српски. Ватрена западна подршка босанским муслиманима током рата, али и у послератном периоду, бомбардовање босанских Срба и саме Србије, подршка независности Космета, процеси српским оптуженицима у Хашком трибуналу и растући притисци на РС, наилазе на осуду већине Срба која их оправдано сматра јасним доказима пристрасности.

Сви ови разлози продубили су осећај националне припадности међу припадницима српског народа у РС и БиХ, удаљавајући их од босанске идеје вероватно више него икада раније у историји. То не значи да је српски идентитет „уклесан у камену“, нити да је српски начин живота некомпатибилан са начинима живота других народа у БиХ, већ да је сама идеја савременог идентитета босанско-херцеговачких Срба у колизији са концептом 'босанског' идентитета; српска

заједница се готово у потпуности удаљила од саме идеје Босне и 'босанске културе' из разлога што се оне виде као комбинација идеја и утицаја који се доживљавају као страни и инхерентно анти-српски (муслимански, исламски, западни, историјски неутемељени, итд.). У оваквим околностима оне културне карактеристике које су заједничке босанско-херцеговачким народима се или маргинализују и проглашавају небитним, или се „наново стварају“ у специфичном националном контексту (као у случају босанског језика, сада званичног језика бошњачке муслиманске заједнице, за разлику од српског и хрватског језика којим се служе локални Срби и Хрвати; чињеница да је ова три језика готово немогуће разликовати нема много значаја у националном дискурсу). Неприхватање 'босанског' идентитета од стране већине српског становништва, стога, није последица мржње према Муслиманима, или 'српског православног фундаментализма', што је термин који повремено употребљавају такозвани западни 'експерти' за Балкан, већ потребе за сигурношћу, како идентитета, тако и индивидуалне и групне егзистенције које угрожавају покушаји стварања „лонца за топљење“ састављеног од различитих заједница у БиХ.

Изазвавши тектонске промене у босанско-херцеговачком друштву, рат и његове последице потпуно су се уклопили у оквире српске националне идеологије формулисане у деветнаестом веку. У српском националном дискурсу босански рат представља последњи у низу ратова усмерених ка уништењу српског националног бића на територији Босне и Херцеговине. Истовремено, он се такође доживљава као још један неуспешан покушај решавања српског националног питања, упркос стварању РС, обзиром да се већина Срба осећа принуђеним да живи у независној Босни и Херцеговини. Негативан став према БиХ и јака везаност за Републику Српску преовлађују међу босанско-херцеговачким Србима и одражавају се у програмима српских политичких партија, од којих ниједна не подржава идеју централизоване босанске државе.

Највећа и најзначајнија промена произишла из босанског рата је, свакако, територијална подела земље по етничком принципу у оквиру које српски ентитет Република Српска обухвата 49% територије БиХ. Иако непрестано изложена снажним притисцима од стране бошњачких политичара и неких делова међународне

заједнице, који на све начине покушавају да је униште, Република Српска је, како примећује Ненад Кеџмановић, „и као ентитет много више на јави него држава БиХ. Јер ону прву 90 процената њених српских житеља чува као залог свога опстанка, а ову другу више од пола њених поданика не жели и опструише је гдје год стигне“.¹⁷

За српски народ у БиХ, сасвим логично, опстанак Републике Српске представља највећу гаранцију очувања његовог националног идентитета, поштовања његових људских права и, коначно, једину гаранцију дугорочног опстанка Срба у Босни и Херцеговини. Република Српска и њене институције су, према томе, савремени чувари и заштитници интереса, права и националног идентитета српског народа у БиХ који је и даље, као и кроз најдужи део своје историје, изложен великим притисцима да се одрекне своје националне свести и прихвати неку врсту хибридног идентитета који би одговарао интересима оних међународних сила које тренутно доминирају овим просторима, а које и даље у великој мери негирају како реалну ситуацију на терену, односно етничку композицију ентитета у оквиру БиХ, тако и легитимне жеље и интересе српског, па и хрватског народа, који вековима живе на територији Босне и Херцеговине. Поштовање права и интереса свих народа у БиХ је, међутим, једини реално остварив начин њеног дугорочног опстанка без 'помоћи' међународне заједнице. Као што истиче Мирјана Касаповић: „Први увјет стварања (БиХ као) самоодрживе демократске државе јест слободно територијалнополитичко организирање трију главних националних заједница...Етничке заједнице сада су углавном јасно земљописно концентриране и међу њима није више тешко повући територијалне границе“.¹⁸ Као што је већ наведено, када је у питању српски народ, оваква, територијално-политичка организација већ постоји у облику Републике Српске.

Предмет истраживања ове тезе је улога бурне босанско-херцеговачке историје, а нарочито периода ратова, насиља и вишевековних страних окупација, на развој и афирмацију националног идентитета српског народа у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Анализа ће обухватити утицај етничитета и

¹⁷ Ненад Кеџмановић, „Испад „државничке мудрости“, у *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.318

¹⁸ Мирјана Касаповић, *Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура, 2005, стр.197-198

националних идеологија на међуетничку нетрпељивост и сукобе, као и утицај ратова и насиља на формирање и развој националног идентитета српског народа у РС и БиХ. Рад ће се посебно бавити перцепцијама и ставовима српског народа у РС и БиХ на тему њиховог идентитета, ратних сећања и босанско-херцеговачке државе, као и евентуалним утицајем ових перцепција и ставова на будући развој БиХ као државе и Републике Српске као њеног ентитета. Анализа ће обухватити српски однос према и ставове о Републици Српској, њеном значају, симболизму и улози. У истраживању су, у складу са потребама и могућностима, коришћене готово све опште и посебне научне методе, а нарочито најпознатија методска техника тзв. квантитативне семантике – анализа садржаја.

Од хипотеза које се у овом истраживању проверавају најзначајније су следеће:

Многобројни ратови против страних окупатора и векови проведени под туђинском влашћу имали су, посредно и непосредно, значајну улогу у формирању и развоју националног идентитета српског народа у Републици Српској и БиХ.

Рат и насиље имају више значајних друштвених функција од којих је једна од најзначајнијих њихова улога у формирању и развоју личног и колективног националног идентитета.

Формирање и развој српског националног идентитета у Републици Српској и БиХ одвијали су се у условима политичке нестабилности и етничко-религијских конфликта, који су обележили читаву савремену историју Босне и Херцеговине.

Поред непосредне улоге, периоди ратова и окупација имали су и посредну улогу у формирању националног идентитета српског народа у РС и БиХ путем свог утицаја на његове кључне компоненте као што су вера, култура, традиција, историја, државност, национална свест, митови и легенде.

Кључни историјски период за формирање српског националног идентитета био је период отоманске владавине за време кога је дошло до фузионисања религијских и етничких идентитета свих националних заједница у Босни и Херцеговини, па тако и српског народа.

Кључни моменат у националној мобилизацији српског народа у БиХ и буђењу његовог националног бића представља стварање Републике Српске, засебног територијално-политичког ентитета чије институције представљају највећу гаранцију очувања српског националног идентитета, поштовања људских права српског народа и, коначно, највећу гаранцију опстанка Срба у Босни и Херцеговини.

Анализом наведених хипотеза могуће је остварити увид у везе између рата и националног идентитета српског народа у Републици Српској и БиХ, али и у односе и везе између рата и идентитета генерално. С обзиром на то да је ово питање слабо обрађивано у нашој науци и у науци генерално, овај рад ће имати за циљ да анализира природу феномена рата и националног идентитета, али и утицај који би они могли да имају на будућност Босне и Херцеговине као државе. Ово истраживање могло би да пружи допринос дефинисању улоге рата у формирању националног идентитета Срба у РС и БиХ, али и улози рата у формирању националног идентитета генерално.

Рат и национални идентитет

Рат и насиље имају више битних друштвених функција од којих је једна од најзначајнијих њихова улога у афирмацији личног и колективног националног идентитета. Најмоћнији утицај рата на појединца и друштво лежи у његовој улози у стварању колективног идентитета, како у позитивним (оно што јесмо), тако и у негативним (оно што нисмо) терминима. Вечито присутни потенцијал код појединаца да се поставе у позицију раздвајања и пројектовања себе самих у „добре“ (хероје) и „лоше“ (непријатеље) најделотворније се постиже ратном реториком у којој позитивна и негативна идентификација са „другима“ мења границе групе стварајући консталацију идентитета.¹⁹ Како истиче Бет Денич: „Ратни злочини стварају посебно моћну ризницу сузбијених и потиснутих сећања

¹⁹ Franke Wilmer, *Identity, culture and historicity: the social construction of ethnicity in the Balkans*, *World Affairs*, 22.06.1997

која опстају као реликвије посебне врсте, изван и унутар граница јавно дозвољеног дискурса”.²⁰

Насиље, заправо, често представља најјачу силу која се налази иза процеса стварања, развоја и обликовања националног идентитета, док је рат вероватно најделотворнији начин да се помоћу крви и патње изазову промене које се неизбрисиво урезају у колективно памћење.

Свака претња физичком опстанку и идентитету етничке или националне групе доводи до мобилизације унутар заједнице и тесног повезивања њених чланова. У оквиру такве заједнице развијају се јаке противречне емоције - анимозитет и отпор према непријатељу, и, истовремено, блискост и солидарност са другим припадницима групе. Поред непосредног утицаја који насиље и рат имају на појединце и њихова друштва, њихова спрега са историјом и културом, као и историјски утицај, такође су врло значајни. Наиме, у периодима политичких криза и оружаних сукоба долази до пораста утицаја свих оних фактора који иначе делују кохезивно на националне заједнице, као што су религија, култура, традиција, историјска прошлост, митови и легенде. Поред тога, рат је феномен који има кључну улогу у историји већине нација и националних држава, али и у неким другим елементима њиховог идентитета, као што су култура, традиција, митови и легенде. „Материјал“ од кога су сачињене нације и њихов идентитет заправо је, у великој мери, направљен од многобројних историјских и савремених ратова за одбрану, ослобођење, независност и слободу. Ратом су, кроз читаву историју људског рода, подједнако стваране и уништаване етничке и националне заједнице, државе и читаве цивилизације. Велики број некада моћних земаља и култура нестао је у ратном вихору, али су и многи „нови“ народи настали управо из њега. Рат, стога, често представља мотор изградње нација, исто колико има директну улогу у њиховој деструкцији.

²⁰ Bette Denich, “Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide”, *American Ethnologist*, Vol 21, No. 02.05.1994, стр. 367-390

Нација, идентитет и идеологија

Дефиниција концепта нације

Нација је сложен појам који означава заједницу првенствено засновану на етничким и политичким основама. Савремени концепт нације углавном се везује за Француску револуцију и настанак модерне националне државе, али одређен број теоретичара дели мишљење да су националне заједнице, у неком облику, старе колико и сама људска цивилизација. За разлику од неких других категорија као што су раса или државност, нација представља комплексну заједницу коју истовремено сачињавају физички и метафизички, објективни и субјективни елементи, што је и чини сложеним предметом истраживања.

Нација би вероватно најбоље могла да се дефинише као заједница која је истовремено етничка и политичка, сачињена од субјективних и објективних, тј. стварних компонената. Као етничка заједница, она је заснована на скупу заједничких карактеристика које укључују порекло, територију, језик и културу. Међутим, посебан идентитет који дефинише етничку групу само делимично дефинише нацију, обзиром да нација такође мора да поседује политичку свест. Другим речима, док етничким групама недостаје политичка свест, нације су увек у стању да политички формулишу своје аспирације и свесне су јединствености своје заједнице.²¹ Етничке групе стога представљају „пред-националне заједнице”, или потенцијалне нације, али не и нације *per se*.²²

У савременом друштву управо политичко-културни карактер дефинише одређену нацију и одређује њено место и улогу у односу на друге. Како истиче Едгар Морен, национална заједница је друштво у својим интересним, такмичарским, супарничким везама, везама амбиција, друштвених и политичких сукоба, али је уједно и заједница идентитета, заједница ставова и заједница реакција према странцу, нарочито непријатељу. Морен даље наводи да је карактер нације првенствено културно-историјски. Она је културна по заједничким

²¹ Погледаги: Margaret Moore, *Ethics of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 2000

²² Walker Connor, *Ethno nationalism: The Quest for Understanding*, Princeton: Princeton University Press, 1994, стр. 100-103

вредностима, обичајима, ритуалима, нормама и веровањима, а историјска по недаћама и искушењима кроз које је прошла током времена, што је, заправо, чини заједницом судбине.²³ Заједничка историја, како примећује аутор, преноси се с колена на колена унутар породице у виду напева, музике, игре, поезије и књига, да би потом школа интегрисала националну прошлост у дух деце, где оживљавају патње, јади, победе и слава националне историје, мученици и јуначка дела. Такво поистовећивање прошлости са собом самим представља заједништво судбине.²⁴

Управо захваљујући чињеници да се у анализи овог феномена често инсистира на примату духовних, културних елемената, неки теоретичари саму нацију дефинишу као суштински субјективан концепт, друштвену конструкцију сачињену од културних артефаката и националних осећања. Према дефиницији Бенедикта Андерсона, нација представља „имагинарну политичку заједницу“ која је инхерентно ограничена и суверена. Нација је имагинарна због тога што, без обзира на величину националне групе, њени припадници никада неће упознати већину других чланова исте заједнице. Она је, истовремено, замишљена као ограничена зато што све нације имају коначне границе иза којих се налазе друге националне заједнице, и као суверена, обзиром да је идеал свих нација слобода и сопствена национална држава.²⁵

Иако је субјективан доживљај сопствене националности неопходна карактеристика нације, она не би могла суштински да постоји без „објективних елемената“, односно низа фактора који повезују чланове једне заједнице и чине их једном нацијом. Елементи који сачињавају нацију су заједнички језик, религија, култура, историја, митови и легенде, који повезују становнике одређене територије и помажу им да се идентификују једни са другима и препознају своју припадност истоветној националној групи.

²³ Едгар Морен, „Национална држава“, *Теорија Политике – Ридер*, Београд: Наука и друштво, 2002, стр.109

²⁴ Исто.стр.110

²⁵ Погледати: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso, 1991

Нација, идентитет и национална држава

Нације увек поседују висок ниво друштвене солидарности и националне свести, као и заједничку историју и сложен осећај идентитета. Све оне имају неку врсту друштвено потврђене повести о свом народу, приказану у усменим или музичким предањима, историјским уџбеницима и другим јавно расположивим изворима.²⁶ Њихов заједнички идентитет укључује реторику о неразделивости, суверенитету или аспирацији ка суверенитету, политичкој легитимности, заједничком језику, култури, пореклу и посебном односу према одређеној територији која се сматра домовином. Ово је општи део тврдњи које наговештавају заједнички идентитет који се углавном описује као националан.²⁷

Појам идентитета као социолошког концепта првенствено представља везу између појединца и одређене категорије или групе. Процес изградње идентитета заправо је процес класификације и повезивања појединца са неким или нечим другим,²⁸ обзиром да је идентитет заснован на истовременом опажају сличности и разлика. На индивидуалном нивоу идентитет је увек вишеслојан – свака особа истовремено припада одређеном броју категорија и група људи на основу свог пола, етничитета, држављанства, религијске припадности и других карактеристика. У случајевима када одређена категорија постане основ формирања групе, идентитет првенствено постаје друштвена веза између појединца и заједнице, што је случај са етничком и националном припадношћу.

Национални идентитет не мора да буде доминантан групни идентитет за сваког појединца и степен његовог присуства код одређене заједнице условљен је великим бројем различитих друштвених, историјских, политичких, културних и економских фактора који детерминишу ниво присуства националне свести код индивидуалних припадника одређене нације. Без обзира на различите услове друштвено-историјског развоја, културне и друге специфичности, међутим, национални идентитет и даље представља доминантну врсту групног идентитета у савременом свету. У оквиру већине нација њихови припадници усмеравају своју

²⁶ Погледаги: Michael Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 2000

²⁷ Погледаги: Craig Calhoun, *Nationalism*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997

²⁸ Richard Jenkins, *Social Identity*, London: Routledge, 1996, стр.3-4

примарну лојалност према својој националној, односно етничкој групи, тако да национални интереси углавном долазе испред и превазилазе све друге државне интересе.

Идеја нације нераскидиво је везана за концепт националне државе. У већини случајева националне заједнице деле аспирацију и жељу да добију или задрже своју сопствену државу, док је циљ и идеал сваког националистичког покрета и идеологије национална држава, то јест територијално-политичка јединица чије се границе подударају или приближно подударају са територијалном дистрибуцијом националне групе.

Нација, национални идентитет и држава међусобно су повезани и условљени на више комплексних начина. Као што је нацији потребна држава да би се развијала, ојачала и заштитила од различитих политичких притисака, тако и сама држава има значајну улогу и интерес у стварању и развоју националног идентитета свог становништва. Већина националних идеолога заступа теорију према којој друштвене и културне границе морају да буду недвосмислене, јасно оцртане и „дигиталне“ или бинарне из чега, између осталог, произилази и то да оне морају да се поклапају са просторним, политичким границама.²⁹

Да би модерна национална држава несметано функционисала њој је неопходно извесно „поједностављивање“, у одређеним случајевима комплексне, етничке реалности на терену, односно стварање конкретних, недвосмислених националних идентитета из којих проистиче категоризација на припаднике „наше“ и „других“ нација, из које даље произилази јачање осећаја припадности и везаности за државу и њене институције.³⁰ У појединим случајевима ова поједностављивања нису верне представе реалности, али пошто иза њих стоји државна моћ, она имају могућност да мењају реални свет, чинећи га сличнијим поједностављеном и лако разумљивом моделу посматрања.³¹ Значај утицаја националних држава на обликовање осећаја националне припадности њихових становника, стога, има кључну важност за функционисање, па чак и опстанак, саме државе. Како

²⁹ Thomas Hulland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, London: Pluto Press, 1993, стр. 114

³⁰ Погледаги: Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 1983

³¹ James Scott, “*State simplifications: Nature, space and people. Great development disasters*”, Sixth Werheim Lecture, Amsterdam: CASA, 1995

примећује Кетрин Вердери: „Она врста доследне особе која „има идентитет“ производ је специфичног историјског процеса: настајања модерне националне државе“.³² Она даље даје пример државне политике обликовања идентитета анализирајући ситуацију насталу распадом СФРЈ. Наиме, како наводи ауторка, иако су у XIX и XX веку национални покрети произвели просте идентитете за народе дефинисане као Хрвати, Срби и тако даље, у Југославији као целини тај процес, мада је напредовао, није успео да спречи поседовање вишеструких идентитета. Међутим, у државама које су настале њеним распадом то више није тако. Особе мешовитог порекла – оне које су се некад изјашњавале као Југословени – биле су присиљене да одаберу јединствен идентитет. „Етничко чишћење“ не значи само истребљивање припадника „друге“ групе: оно значи и истребљивање алтернативних избора идентитета.³³

Феномен национализма

Један од најзначајнијих савремених друштвених феномена, произишао из концепта нације, јесте идеологија национализма без које националне заједнице не би имале своју политичку свест ни начин деловања, односно, другим речима, без које би се нације свеле на ниво етничких група.

Национализам представља један од најзначајнијих фактора који обликују међународну политику у савременом свету. Заједно са религијом, овај феномен потенцира значај културе и националног идентитета насупрот „материјалним“ факторима који се често сматрају одлучујућим у глобалној политици. Иако је велики број политиколога шездесетих и седамдесетих година предвидео крај доминације „емоционалних“ политичких мотиватора, као што су религија и етницитет, у светској политици, чврсто верујући да ће технолошки развој, постављајући економске интересе појединаца и друштава на прво место, постепено маргинализовати утицај религије и национализма, крај прошлог века донео је

³² Katherine Verdery, *“Ethnicity, Nationalism and State Making. ‘Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future”*, у Hans Vermeulen и Cora Govers, ур., *The Anthropology of Ethnicity: Beyond “Ethnic Groups and Boundaries”*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1994, стр.37

³³ Исто, стр.38

религијски и национални препород на глобалном нивоу, стварајући нестабилност у комплексном, мултикултуралном свету. Како примећује Ненад Кеџмановић: „Реалне социјално историјске тенденције педесетих и шездесетих година прошлог вијека, баш као и глобализација и европеизација осамдесетих и деведесетих, објективно су упућивале на процјене да ће планетарно ширење капиталистичке економије, технологије, тржишта и комуникација све више релативизовати значај етничитета, те да ће поријекло, традиција, језик, сјећања итд. различитих мањинских група које живе у оквиру националне државе бити растворени у за све важећим либералним начелима индивидуалних грађанских права и обавеза. Та тенденција замјене анахроних патријархално-феудалних идентитета модерним либерално-демократским нормама и лојалностима чак је имала симетрично идеолошко упориште на Истоку. Совјетски концепт „социјалистичке нације“ био је на одређен начин пандан америчком „мелтинг поту“. Бројне етно-културне мањине диљем Европе и Америке су бар дио свога изворног идентитета утопиле у већинско окружење путем акултурације и асимилације, и очекивало се да ће узор бивших метропола инспирисати пацификацију племенских тензија и у постколонијалним земљама трећег свијета“.³⁴ Међутим, како закључује Кеџмановић, дошло је до потпуно супротног процеса у коме су „импулси етнизације политичког живота кренули смјером од периферије ка центру па су пробуђени регионални идентитети с обода западне цивилизације оживјели сепаратистичке покрете, Баска и Каталонаца у Шпанији, сјеверних Ираца и Велшана у Британији, Корзиканаца у Француској, Фламенаца у Белгији...Посљедња деценија XX вијека је у ову повратну спрегу између првог и трећег свијета укључила и други свијет када је „лавина суверенизације“ (Григориј Јавлински) захватила најприје регионалну заједницу социјалистичких земаља, па затим и све социјалистичке федерације, те напослијетку и све етнички сложене националне државе. А сви покушаји да се ова ланчана реакција умножавања дијељењем заустави у посљедњој карици не дају резултате ни у Закавказју једнако као ни у Србији и Црној Гори, Босни и Херцеговини, Македонији...напросто зато што је то, изгледа, с демократском плурализацијом постао неминован процес који слабије или јаче лупа и на многа

³⁴ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.208

друга позната врата или тек само тихо куца на бројна, за сада још непозната, која ће глобализација демократије нагло отворити и баук етницитета проширити, не само Европом“.³⁵

Национализам представља комплексан политички и друштвени феномен, моћну комбинацију идеологије, осећања и принципа, која се уздиже изнад политичких и државних граница у својој намери да заштити групни културни идентитет и осигура опстанак своје кључне компоненте, нације. Огромна и импресивна моћ национализма може да буде позитивна и уједињујућа, али и деструктивна и дестабилизујућа истовремено, у зависности од тога са које се стране посматра и, често супротстављених, интереса различитих националних група, обзиром на чињеницу да национализам као политички покрет углавном има за циљ остваривање интереса једне нације на рачун друге. Динамичан утицај и моћ овог комплексног феномена нагнала је многобројне научнике из различитих области да анализирају и покушају да објасне његову природу и карактеристике. Истраживање самог национализма не може да се ограничи само на једно поље науке обзиром да припада различитим областима, првенствено историји, филозофији, политичкој науци, социологији, антропологији и религији. Сама национална идеологија такође може да има различите форме – религијску, конзервативну, либералну, фашистичку, комунистичку, културну, протекционистичку, интеграционистичку, сепаратистичку, иредентистичку, пан - тако да је највише што поједини теоретичар може да уради то да се бави изучавањем пар врста национализма.³⁶

Иако је, како је већ истакнуто, национализам комплексан феномен, његову суштину је релативно лако дефинисати. Како наглашава Бриуљи, национализам је политичка доктрина изграђена на основу три основне тврдње. Као прво, постоји нација са посебним и јасно израженим карактером. Друго, интереси и вредности нације имају приоритет у односу на све друге интересе и вредности. Треће, нација

³⁵ Исто, стр.208-209

³⁶ John Hutchinson и Anthony D. Smith, *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 1994, стр. 3

мора да буде што је могуће више независна што обично захтева стицање барем политичког суверенитета.³⁷

Моћ национализма у великој мери произилази из тога што ова идеологија припадницима одређене нације пружа историјске хероје, митове о пореклу, визије јединства, и сигурности идентитета;³⁸ она, стога, испуњава једну од основних људских потреба – потребу за сигурношћу. Према речима једног од најпознатијих теоретичара национализма, Ентонија Смита: „(Национализам је) више од политичког стила и доктрине, национализам је *облик* културе – идеологија, митологија, симболизам и свест – који је остварио глобални утицај, док је нација врста идентитета чији се смисао и приоритет подразумевају овим обликом културе”.³⁹ Национални идентитет пружа појединцима смисао и суштину, стога им помажући да се изборе са, често контрадикторним, осећањима и искуствима са којима се суочавају у свом свакодневном животу. Национална припадност је основни начин стварања заједништва и реда из оног што би иначе био хаос.⁴⁰

Национализам, односно љубав према нацији, и патриотизам, љубав према држави, наизглед једноставни и лако разумљиви концепти, уједно се налазе међу најконтроверзнијим политиколошким терминима због низа контроверзних појава које се асоцирају са њима. Шта је, заправо, значење патриотизма? Једна од најшире распрострањених дефиниција овог феномена гласи: „љубав према сопственој држави” која углавном укључује и „љубав према нацији или националности људи који у тој држави живе”, нарочито ако се њено већинско становништво састоји од једне етнонационалне, расне или језичке групе. Обзиром да се љубав према објектима афекције, као што је нечија домовина, углавном сматра врлином, разумљиво је због чега владе широм света уче своје грађане да је љубав према земљи морална обавеза – она ствара осећај припадности политичкој заједници. Национализам, стога, подстиче унутрашњу хармонију и политичку стабилност, и, самим тим, позитивно доприноси грађанској солидарности и унутрашњем миру.

³⁷ John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, 1983, стр.2

³⁸ Погледати: Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York: Farrar, Straus and Giroux

³⁹ Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin, 1991, стр.91-92

⁴⁰ Погледати: Mircea Eliade, *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, London: Penguin, 1954

Критичари овог феномена, међутим, истичу да он може да буде потенцијално опасан у својој екстремној форми. „Суперпатриоте“, упозоравају они, су ултранационалисти који свој патриотизам мере степеном мржње и непријатељства према другим нацијама, као и слепим одобравањем сваке политичке одлуке и активности свог сопственог народа.⁴¹ Како истиче Каспари, велики број савремених конфликта потхрањују националистичка осећања којима се подстиче „ратна грозница“ праћена отвореним непријатељством и презиром према карикатуралном имиџу непријатеља.⁴²

Заједно са антагонистичким осећањима према припадницима „непријатељских“ нација, један од основних проблема произишао из националистичке идеологије јесте њена идеја о неопходности највишег степена политичког суверенитета. Наиме, сан националиста о стварању њихове сопствене националне државе често подстиче дезинтеграцију већ постојећих националних држава, што вероватно представља и најпроблематичније питање везано за национализам. Жеља нације да има своју државу је природна; како се истиче у „Четрнаест тачака Вудроа Вилсона“, верује се да је право сваке нације да буде господар своје сопствене судбине, да влада над самом собом и има своју националну територију. Овај концепт, међутим, ставља многе постојеће мултиетничке државе у ризичну ситуацију, обзиром да је цепање међународно признатих држава ретко могуће без сукоба и насиља.

У сваком случају, различити националистички пројекти широм света често су настајали из дуготрајних борби свим расположивим средствима за аутономију или независност. У случајевима када су њихове аспирације константно потискиване и ултимативно незадовољене, националистичке групе су расле, трансформисале се и јачале, претварајући се у динамичне, опасне и моћне политичке покрете. Управо у таквим случајевима националистичке борбе су експлодирале у екстремно насилне конфликте или ратове.

⁴¹ Charles W. Kegley и Eugene R. Wittkopf, *World Politics – Trend & Transformation*, Thomson – Wadsworth, 2004, стр. 419

⁴² William Caspary, *“New Psychoanalytic Perspectives on the Causes of War”*, *Political Psychology* 14, September, 1993, стр. 417- 446

Теоријски приступи изучавању феномена национализма

Феномени нације, националног идентитета и национализма представљају предмете истраживања више теоријских приступа који се веома разликују у односу на своје ставове о пореклу, временском трајању, неопходности постојања, основним карактеристикама, као и генерално позитивном, односно негативном утицају ових феномена на људско друштво. Иако постоји одређени консензус по неким питањима везаним за ове концепте, њихова суштинска природа, друштвена улога и значај остају предмет великих неслагања између различитих парадигми и њихових представника. Из овог разлога, свака анализа нације, националног идентитета и национализма треба да узме у обзир ове, често супротстављене, теорије и ставове, како би се што свеобухватније приступило истраживању наведених феномена.

Главне теоријске парадигме посвећене наведеним феноменима су примордијализам, перенијализам, етно-симболизам и модернизам.⁴³ Иако свака од ових теорија нуди своја сопствена објашњења порекла и природе нација и национализма, највеће разлике могу се уочити између примордијализма-перенијализма, са једне, и модернизма, са друге стране. Примордијализам и перенијализам приступају проучавању нација из историјског угла, истичући праисконске корене модерних националних заједница; основни став ових теорија гласи да историјат модерних националних држава и идеологија не треба мешати са историјом нација као таквих – док су прве релативно савремени феномени, друге су старе колико је старо и људско друштво.

Иако полазе са истих основа, перенијалистичка и примордијалистичка парадигма се ипак, у одређеној мери, разликују. Позадина перенијализма је идеја друштвене еволуције са нагласком на фазама развоја и друштвеној и културној кулминацији. Према мишљењу представника ове теорије, одређене нације су одувек постојале, мењајући се кроз различите историјске периоде.⁴⁴ Док се перенијализам, међутим, не бави толико посебним карактеристикама које група

⁴³ Погледати: Anthony D. Smith, *Nationalism*, Cambridge: Polity Press, 2001

⁴⁴ Погледати: John Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.

људи мора да дели како би чинила нацију, примордијализам обраћа посебну пажњу на „праисконске“ везе засноване на језију, религији, раси, етницитету и територији, док његови представници истовремено тврде да су нације природне историјске целине и интегрални елементи људског искуства.⁴⁵ Примордијалисти, стога, као и перенијалисти, тврде да су нације вечите, истовремено наглашавајући да су оне такође природне. Прихватање последње тврдње изискује прихватање претходне, али не и обрнуто.⁴⁶ Примордијализам сматра националне идентитете друштвеном реалношћу која постоји већ двадесет хиљада година и представља претходницу нација. Према овој теорији, исконске културне везе и национални идентитети не могу да буду избрисани, већ само ослабљени и разводњени различитим друштвеним и политичким активностима.

Примордијалисти, стога, често на неки начин изједначавају концепте нације и етничке заједнице, истичући апсолутни примат етницитета и етничких веза у стварању модерних националних заједница. У складу са тим, представници ове парадигме посебно потенцирају значај националног заједништва заснованог на историји, традицији и култури. Како наглашава један од најпознатијих примордијалистичких теоретичара, Ентони Д. Смит, нације су засноване на обавезивању и заједничким веровањима; оне деле сећања и поседују континуитет, учествују у заједничким активностима и обично су везане за одређену територију, чак и ако нису настајене на њој. Конкретније, нација може да се дефинише као „људска заједница са одређеним именом, везана за своју домовину, која поседује заједничке митове о пореклу, сећања, један или више елемената заједничке културе и одређен ниво солидарности, барем међу елитама“.⁴⁷

Са друге стране, модерничка теорија полази од премисе да су до 1800. године у већини случајева етнички идентитети постојали искључиво на локалном нивоу. Национални идентитет и јединство су наметнути одозго на доле, од стране европских држава, због тога што су били неопходни за модернизацију економије и друштва. Маргинализовање природности и снаге етничких веза и разлика представља једну од главних карактеристика модернизма. У складу са тим, бројни

⁴⁵ Погледаги: Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973

⁴⁶ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishers, 1999, стр. 12-14

⁴⁷ Anthony D. Smith, *Nationalism*, Cambridge: Polity Press, 2001, стр.12-13

етнички конфликти се, од стране представника ове парадигме, објашњавају различитим друштвеним, политичким и економским разлозима који заправо немају историјску и етничку димензију.

Према мишљењу Ернеста Гелнера, једног од најпознатијих теоретичара модернизма, нације, национални идентитет, национална држава и национализам представљају продукте модерне, индустријалистичке епохе, који су се појавили у периоду модернизације. Гелнер наглашава да је нација скорашњи феномен чији се корени везују за период Француске револуције; нације и национализам, како је већ истакнуто, су продукти модернизма и свих процеса на којима се, у протекла четири века, стварало савремено западно друштво, укључујући капитализам, индустријализам, секуларизацију и стварање бирократског државног апарата. Према мишљењу аутора, нација и сви други феномени проистекли из ње нису нови само у хронолошком смислу, већ и у квалитативном. Наиме, Француска револуција није само поставила темеље нове идеологије, већ је створила и нов концепт друштвене заједнице, нову врсту колективног идентитета, државе и, на крају, нову врсту државног поретка.⁴⁸

Представници модернистичке теорије иду тако далеко да, заправо, често негирају неминовност постојања нација и националних држава. Гелнер наглашава да нације не представљају природан атрибут човечанства, већ су временом прихваћене као такве. Он даље тврди да су нације, као и државе, једна од могућности, али не и универзална неопходност, као и да ни једне ни друге нису постојале у свим временским периодима и околностима. Поред тога, нације и државе нису зависне једне од других.⁴⁹ Како примећује Гелнер, национализам као идеологија полази од претпоставке да су нације и државе (судбински) предодређене једне за друге, да једне без других нису потпуне; њихово настајање је, међутим, било независно у односу једних на друге.⁵⁰ Држава је свакако настала без помоћи нације, док су неке нације настале без сагласности својих матичних држава. Међутим, како истиче аутор, спорно је да ли је нормативна идеја нације у

⁴⁸Anthony D. Smith, "Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner's Theory of Nationalism", *Nations and Nationalism*, 2.11. 1996, стр. 371

⁴⁹ исто.стр.6

⁵⁰ исто.

свом савременом смислу унапред претпоставила пређашње постојање државе. Стога је важно препознати да је настанак нације блиско повезан са успоном модерне територијалне државе.

Теоретичари примордијализма и модернизма такође приступају дефинисању националистичке идеологије контрадикторним аргументима. Према мишљењу Смита, национализам представља политичку идеологију солидарности која се често појављивала у различитим формама, увек побеђујући у такмичењу са другим идеологијама. У ствари, како примећује Смит, национализам је једна од најутицајнијих доктринарних констелација које су се појавиле од периода револуције у европској филозофији. Аутор даље наглашава да се национализам као идеолошки покрет позива на историју одређене групе и покушава да уобличи ту историју у осећај заједничког идентитета. Овај идеолошки правац се увек јављао у виду конзистентног скупа захтева и веровања у погледу политичког и друштвеног уређења, док његове основне карактеристике могу да се сажму у следећем: свет / човечанство је подељено у нације од којих свака поседује свој сопствени карактер, историју и судбину; нација је једини извор политичке моћи; лојалност према нацији превазилази све друге лојалности; да би био слободан, сваки појединац мора да припада или да се идентификује са одређеном нацијом; свака нација захтева потпуно самоизражавање и аутономију.⁵¹ Ова суштинска доктрина чини основни оквир националистичке визије и обухвата не само домен политике, већ културе и друштва такође. Према томе, ова доктрина обликује подстицај и образложење националистичких активности, као и симболе и институције које изражавају идеју нације.⁵² Национализам, стога, може бити посматран као посебна идеолошка врста друштвеног и политичког покрета са одређеним „смером кретања” и препознатљивим профилем и правцем.⁵³

Са друге стране, Бриуљи наглашава важност национализма као идеологије, али га ипак ставља на друго место иза политике, наглашавајући да су политички односи и државне институције они који обликују циљеве национализма.⁵⁴ Он даље

⁵¹ Anthony D. Smith, *National Identity*, Hammondsworth: Penquin, 1991, стр.74

⁵² Anthony D. Smith, *Nationalism*, Cambridge: Polity Press, 2001, стр.22

⁵³ Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, London: Duckworth, 1971, стр.6

⁵⁴ John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, 1983, стр.72.

тврди да је значај национализма, не толико у томе што он директно мотивише већину својих поборника, већ више зато што он обезбеђује концептуалну мапу која омогућава људима да вежу своје сопствене материјалне или моралне интересе за шири терен активности.⁵⁵ Другим речима, он настаје из неопходности да се осигура осећај комплексних друштвених и политичких споразума. Националистичка идеологија у том случају, као одговор модернизму, када се примени у својим симболичким и церемонијалним формама, може да има врло опипљиву моћ.

Представници модернистичке теорије углавном посматрају национализам кроз политичку призму, дефинишући га чисто политиколошким терминима. Према мишљењу Ернеста Гелнера, национализам представља теорију политичког легитимитета која захтева подударност етничких и политичких граница, и, нарочито, инсистира на томе да етничке границе у оквиру одређене државе не одвајају политичку елиту од остатка становништва.⁵⁶ Гелнер даље истиче да је националистичка идеологија првенствено политички принцип на основу кога се изједначавају концепти политичке и националне јединице.⁵⁷ Према његовим речима, национализам као осећање или као покрет најбоље може да се дефинише уз помоћ овог принципа, тако да националистички осећај, заправо, представља осећање беса подстакнуто нарушавањем овог принципа, или осећање задовољства подстакнуто његовим испуњењем (задовољењем). На сличан начин, националистички покрет такође је мотивисан овим врстама емоција.

У складу са основним постулатима модернизма, представници ове теорије углавном критикују националистичку идеологију, непрекидно истичући њену наводну неутемељеност на 'реалним' друштвеним, историјским и политичким чињеницама, као и „двоструке аршине“ националистичког погледа на свет. На типично модернистички начин, Гелнер истиче да националистички митови инвертују реалност. Према његовим речима, национализам пропагира и брани културну различитост, док у ствари намеће хомогеност, како изнутра, тако и између политичких целина. Његов лични имиџ и права природа су у обрнутој

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983, стр.1

(инверзној) вези са ироничном уредношћу која се ретко среће код других идеологија.⁵⁸

Обзиром на фундаменталне разлике између различитих теоријских приступа изучавању феномена нација и национализма, постоји мало простора за усаглашавање ставова између теоретичара и концептуалне јасноће између супротстављених парадигми. Дебате које се тичу нација, националног идентитета и национализма заправо су често збуњујуће због различитих приступа и разумевања ових феномена, као и употребе различитих концепата и дефиниција. Највеће дебате и неслагања око дефиниције и природе нација и национализма остају између представника модерничке и примордијалистичке парадигме које се фундаментално разликују у својим приступима изучавању ових феномена.

Као што је већ истакнуто, комплексну природу нација и националног идентитета могуће је подробније схватити ако се анализира из перспектива обе главне теорије, примордијализма и модернизма. Обзиром на фундаменталне разлике између наведених теоријских парадигми, постоји само неколицина, мање или више успешних, покушаја појединих теоретичара да, у некој мери, обједине супротстављене ставове ових теорија и изврше синтезу њихових основних идеја. Један од ових покушаја предложен је од стране Ентонија Д. Смита, једног од најпознатијих примордијалистичких теоретичара на пољима етничитета и национализма. Смитова теорија етно-симболизам у одређеној мери представља синтезу модерничких и традиционалистичких погледа на ове концепте, мада се у основи првенствено ослања на културно-историјске, односно традиционалне елементе. Ова теорија, наиме, истиче постојање „етничке сржи” у модерним нацијама, као и значај сећања, вредности, емоција, митова и симбола за национални идентитет, али не искључује ни објективне факторе из своје укупне анализе. Према мишљењу Смита, предуслови за формирање нације су:

- Домовина (постојећа или историјска)
- Висок степен аутономије
- Непријатељско окружење
- Сећања на битке

⁵⁸Исто., стр..124

- Светилишта
- Језик и рукописи
- Посебни обичаји
- Историјски записи и мисли

Ови предуслови, како наглашава Смит, могу да створе моћну заједничку митологију. Стога, митска домовина у реалности постаје значајнија за национални идентитет од постојеће територије на којој је насељена национална заједница. Аутор даље тврди да се нације стварају укључивањем читаве популације, а не само елита, у процес, конституисањем законодавних и политичких институција, националне идеологије, међународним признањем и повлачењем граница.

Као што је већ истакнуто, без обзира на предвиђања појединих социолога и политиколога из шездесетих и седамдесетих година о тренду опадања утицаја етничитета, културе и религије на државу и друштво генерално, локална и међународна политичка сцена од почетка осамдесетих годинја, а нарочито након завршетка хладног рата, показала је и наставља да показује управо супротне тенденције – национализам и религија, у различитим облицима, и даље представљају факторе који у великој мери обликују међународне односе и врше утицај на њих, а у појединим случајевима чак имају превласт над економијом и геополитиком.⁵⁹ Из тог разлога нација, као и сви феномени произишли из ње – национални идентитет, држава и идеологија, остају предмети истраживања од суштинског значаја за модерне друштвене науке, као и за глобалну политичку сцену.

Друштвени феномен рата

Рат представља један од највећих друштвених феномена чији је непосредан и историјски утицај на државу и друштво немерљив. Ова врста политичког насиља⁶⁰ у основи може да се дефинише као сукоб који укључује организовану

⁵⁹ Погледати: Војислав Становчић, *Политичке идеје и религија*, Београд: Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003

⁶⁰ Термин политичко насиље односи се на сваку директну или индиректну примену силе у сфери политике. Појавни облици ове врсте насиља су бројни и врло различити међусобно, па тако примена

употребу физичке силе од стране држава или других друштвених група. За разлику од других облика политичког насиља, рат поседује одређене карактеристике захваљујући којима је његов утицај на друштвену реалност изузетно велики:

- I. Рат има јединствену способност да ствара историју и да се „враћа“ на позорницу индивидуалне и колективне друштвене реалности путем сећања;
- II. Интензитет ратних дејстава може да ескалира или да се смањује, али да се и даље креће у правцу историјске путање догађаја;
- III. Рат има особину стварања одвојене друштвене реалности у којој долази до успостављања јединствених облика друштвених односа.⁶¹

Истраживања феномена конфликта, рата и насиља у областима друштвених наука генерално могу да се поделе на три различита приступа:

1. Оперативни приступ у оквиру кога се насиље повезује са људском природом и рационалношћу, као и са генералним концептима друштвеног прилагођавања материјалним условима. Овај приступ објашњава насиље анализирајући структуралне услове као узроке одређених историјских догађаја.
2. Когнитивни приступ, уједно и најраспрострањенији у проучавању феномена насиља, који посматра насиље као културну конструкцију, односно симбол културних вредности – чиме се објашњава његова корисност како на дискурсивном, тако и на практичном нивоу. Насиље се, стога, сматра зависним од свог културног значења и начина његовог представљања. При коришћењу когнитивног приступа неопходно је водити рачуна о социо-културним специфичностима историјског контекста.
3. Емпиријски приступ који се фокусира на субјективне карактеристике насиља; насиље се посматра као феномен који је могуће објаснити искључиво из перспективе личног искуства. Насиље је, према томе,

силе у политици укључује: претњу силом, принуду, притисак, мучење, атентат и друга политичка убиства, диверзију, насилне протесте, немуре, неред, побуне, репресију, тероризам, терор, устанак и рат.

⁶¹ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, *“Violent Imaginaries and Violent Practices”*, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder and Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.16

нејвећим делом зависно од личне субјективности, док се његов значај посматра кроз појединачну перцепцију насилног чина.⁶²

У анализи улоге рата и насиља у формирању и афирмацији националног идентитета кључан је когнитивни приступ, иако и емпиријски приступ има свој значај у оваквом истраживању, посебно у случајевима у којима перцепција личног искуства има значајну улогу у обликовању јавног културног и политичког дискурса. Темелна анализа, међутим, захтева посматрање феномена насиља из различитих углова, тако да је за њу неопходно коришћење сва три приступа у одређеној мери, обзиром да се рационални, културни и лични разлози, мотиви и доживљаји насилних чина често преплићу и допуњују у свести појединаца и читавих друштава који у њима учествују.

На почетку сваке анализе феномена колективних форми политичког насиља, међу које спада и рат, неопходно је истаћи суштинску разлику између самих појмова конфликта и насиља. Наиме, у међународним односима веома често долази до конфликта услед спорова око некомпатибилних интереса различитих чинилаца. Сам по себи, међутим, конфликт не мора обавезно да представља озбиљну претњу, што и јесте његова основна разлика у односу на рат или насиље генерално. Конфликт се јавља када свака од две или више страна покушава да реши међусобни спор у сопствену корист, што се у политичком, као и у свакодневном животу, дешава изузетно често. Наиме, готово свака интеракција међу људима резултира неком врстом конфликта који може да буде изазван религијским, идеолошким, етничким, економским, политичким, територијалним или неким другим питањима; из тог разлога сваки конфликт не би требало посматрати као абнормалну појаву. На сличан начин, конфликт не би требало посматрати као неминовно деструктивну појаву, обзиром да он такође може да промовише друштвену солидарност, креативно размишљање, учење и комуникацију – све оне факторе који су од критичне важности у решавању спорова и неговању сарадње.⁶³ Конфликт, међутим, постаје претња у тренутку када, у политичком спору, једна или више сукобљених страна, из било ког разлога, одустану од ненасилних метода његовог решавања и,

⁶² Исто, стр.17

⁶³ Погледи: Lewis Coser, "The Functions of Social Conflict", London: Routledge & Kegan Paul, 1956

уместо тога, се окрену оружју као начину „рашчишћавања рачуна“; у том тренутку долази до примене силе, а из сфере конфликта се улази у сферу политичког насиља и, у крајњем случају, самог рата.

Према дефиницији школе реализма, рат представља државни инструмент за решавање конфликта. Огроман значај овог феномена у истраживањима из области друштвених наука лежи у историјском континуитету његовог постојања; у свету под утицајем сталних промена рат и насиље представљају једну од константи које су биле незаобилазне појаве у различитим културама и цивилизацијама кроз читаву историју њиховог постојања. Огромне друштвене и политичке промене које су захватиле свет у двадесетом веку, а посебно развој демократије и људских права, чини се, нису имале нарочитог ефекта на смиривање бруталних сукоба. Напротив, како истиче Сивард: Ниједан други век није могуће изједначити са двадесетим по нецивилизованом грађанском насиљу, броју оружаних конфликта, хордама избеглица, милионима људи побијеним у ратовима, као и огромним средствима потрошеним за системе одбране.⁶⁴

Рат, свакако, представља један од најконтроверзнијих друштвених феномена у савременом свету. У периоду апсолутне пожељности 'политички коректног' јавног дискурса, барем у западном свету, и велике популарности магловитих термина као што су „демократија“ и „људска права“, сваки став који не заступа идеју по којој су и појединци и државе у суштини доброћудни и мирољубиви, што 'идеал' светског мира чини остваривим, сматра се 'политички неподобним', или чак малициозним и екстремистичким. Из тог разлога постојање, односно непостојање, природне „предодређености“ и „потенцијала“ за агресију и насиље код људских бића представља један од најконтроверзнијих предмета интензивних дебата на пољу друштвених наука.

Чињенице да је реалност међународних односа испуњена крвљу и да људски живот још увек спада међу најјефтиније артикле у многим деловима света објашњавају се на различите начине уз пажљиво избегавање термина као што су „људска природа“ или „реал политика“. Још увек, наравно, постоји велики број

⁶⁴ Ruth Lager Sivard, "World Military and Social Expenditures", Washington D.C.: World Priorities, 1996, стр.6

научника који идеју политичког насиља везују за природу одређених појединаца уз ризик да буду проглашени „крвожедним“, „контроверзним“ и „екстремним“. У периоду који је претходио данашњем глобализованом светском поретку, међутим, јавни дискурс посвећен рату био је потпуно другачији, што се јасно види у радовима неких од највећих умова у савременој историји.

Промишљања на тему феномена рата у деветнаестом и првој половини двадесетог века углавном нису „оптерећена“ обавезним истицањем негативних етичких квалификација сваког оружаног конфликта, већ се у њима, напротив, често истичу позитивни утицаји које, према мишљењу њихових аутора, рат може да има на појединца и друштво у целини. Рат се, наиме, у оквиру овог дискурса често сагледавао као средство обнављања и прочишћавања нације, као и најефикаснији начин одлучивања о томе ко су најјачи и најквалитетнији појединци и друштва.

Деветнаести век, иако релативно миран, такође је био период многобројних ратова, што је створило друштвени, политички и интелектуални контекст за развој савремене антропологије и социологије. Интересовање већине утицајних мислилаца тог периода било је усмерено ка разумевању кључних фактора друштвене кохезије,⁶⁵ од којих се посебно истицао колективни оружани сукоб, односно рат. Истицање оружаног конфликта као неопходног и пожељног елемента у еволуцији друштвеног система могуће је посматрати у раду немачких социолога и филозофа деветнаестог века, посебно Хегела и Маркса. Један од највећих немачких и светских филозофа, Хегел, у својој „*Филозофији деснице*“ наглашава да „виши смисао рата лежи у томе да се њиме одржава етичко здравље народа, обзиром да такво здравље не захтева стабилност која се успоставља постизањем коначних решења; као што ветар онемогућава таложење прљавштине у мору – тако и рат спречава кварење народа које би произвео дуготрајни, а поготово трајни мир”.⁶⁶

Студије рата у америчкој социологији прве половине двадесетог века такође полазе од претпоставке да рат генерално има позитивну улогу у друштвеном развоју, без обзира на иницијалну мотивацију оних који у њему учествују. Као што

⁶⁵ *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.198

⁶⁶ Georg Friedrich Hegel, *Philosophy of Right*, стр.324, овде цитирано из: *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.197-198

истиче Вилијем Грејем Самнер, мотиви којима се људе руководе у својим активностима немају ништа заједничко са последицама тих поступака...Док су се људи борили за славу и добит, из освете и сујеверја, они су стварали људско друштво. Стицали су дисциплину и успостављали заједништво; учили су се сарадњи, издржљивости, храбрости и стрпљењу што нису 'вредности' дивљаштва, већ продукти образовања. Ратом се формирају веће друштвене целине и стварају државе...Велика освајања су уништила све оно што је било истрошено и створила услове за оно што је било одрживо.⁶⁷

Оваквим и сличним погледима на улогу рата у људском друштву значајну подршку пружила је доктрина друштвеног Дарвинизма која је дала низ аргумената према којима рат представља само посебан случај универзалног закона који омогућава „опстанак најспособнијих“. Према овој теорији, оружани сукоби међу људима почивају на непроменљивим законима природе на основу којих рат представља коначни суд историје. „Биолошку основу“ насилних сукоба истицао је и Фројд према чијем мишљењу склоност ка агресивији представља део људске природе који произилази из генетског и психолошког састава.⁶⁸ На сличан начин, поједини етнологи специфичност генезе људске агресивности објашњавају поређењем са понашањем животињских врста; људи су, наиме, једна од ретких група живих бића код којих је заступљена интраспецифична агресивија, односно рутинско убијање у оквиру групе, што их разликује у односу на већину животињских врста које углавном практикују искључиво интерспецифично агресивно понашање, односно убијање других врста.⁶⁹ „Биолошка“ објашњења природе људске агресивности у складу су са убеђењима неких представника теорије реализма према чијем је мишљењу нагон за моћи урођен, те га је стога немогуће елиминисати.

За велики број социолога чије се интересовање за феномен рата обликовало у оквиру овог идеолошког контекста, фокус истраживања био је на улози рата у успону и развоју националне државе. По органској аналогiji прихваћено је да

⁶⁷ William Graham Sumner, "War", у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.212-213

⁶⁸ Sigmund Freud, "Why War", стр. 71-80, у Leon Bramson и George W. Goethals, ур., *War*, New York: Basic Books, 1968

⁶⁹ Погледи: Konrad Lorenz: *On Aggression*, New York: Harcourt, Brace & World, 1963

нација и национална држава поседују природну тенденцију ка експанзији или опадању. Посматрано из угла националне борбе, ово је значило да се сама природа руководи политиком освајања и империјализма.⁷⁰

Значајне промене у јавном дискурсу посвећеном феномену рата наступиле су након огромних страдања која су обележила Први, а нарочито Други светски рат. Милионске жртве, геноцид, велика разарања и катастрофалне последице употребе нуклеарног оружја утицали су на значајну промену тонова и резултата анализа посвећених оружаним сукобима, које су се, у другој половини двадесетог века, готово у потпуности посветиле истицању бесмисла који са собом носе људске жртве и материјална разарања као последице ратова, али и негирању сваког довођења људске природе у везу са инхерентном агресивношћу. Као што је већ истакнуто, на доминацију ове 'критичке' анализе у многome су утицала и неписана правила 'политички коректног' јавног дискурса на основу којих се многе друштвене појаве једноставно деле на 'добре' и 'лоше', без потребе за подробнијом критичком анализом.

У складу са овим новим правилима јавног дискурса посвећеног рату, велики број савремених експерата на пољу друштвених наука оштро се супротставља класичној реалистичкој премиси према којој се људска бића представљају као суштински себична и агресивна, а насиље објашњава урођеним, генетским предиспозицијама за агресивно понашање. Уместо тога, тенденције ка насиљу објашњавају се навикама стеченим у оквиру одређеног друштвеног и културног система, док се агресија сматра резултатом социјализације, односно наученим, а не биолошки предиспонираним понашањем. Како истиче Тед Роберт Гур, чини се да код људи постоји биолошки капацитет, али не и биолошка потреба за вршењем насиља.⁷¹

Улога друштва, државе и културе у пројектовању „позитивних“ и „негативних“ имица агресивног понашања, односно „доброг“ и „лошег“ насиља, је неоспорна. Владајуће структуре великог броја земаља путем програма у образовним и другим јавним институцијама промовишу вредносне системе којима

⁷⁰ *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.198-199

⁷¹ Ted Robert Gurr, *“Why Men Rebel”*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970

се дозвољава и оправдава вођење рата и употреба насиља у одређеним случајевима. Понашање држава је, наравно, под снажним утицајем културних и етичких традиција њиховог становништва, па тако у системима у којима владају норме реализма морална ограничења употребе силе не наилазе на широку прихваћеност. Већина држава, међутим, брани уверење да право на употребу силе не сме да буде доведено у питање потискивањем и модификовањем религијских и секуларних филозофија које забрањују употребу насиља, без обзира на ниво демократичности одређеног политичког система или разумевање концепта људских права у његовим оквирима. Владе широм света охрабрују своје становнике да величају државу и да прихвате сваку одлуку коју њихови лидери прогласе неопходном за националну безбедност, укључујући рат. Модерна држава, стога, организује своје друштво тако да оно, у одређеним околностима, прихвати рат, и на тај начин изграђује културу која афирмише смрт и прихвата насиље.⁷²

Однос између биолошких предиспозиција са једне, и социјализације и образовања са друге стране, у палети фактора који код појединаца и читавих друштава изазивају, олакшавају и подстичу примену насиља, остаје предмет многобројних анализа и полемика са често опречним закључцима. Неоспорно је, међутим, да код људи постоје и биолошки и друштвени капацитет за агресивно понашање, који, под одређеним условима и у одређеним околностима, могу да резултирају неким обликом примене силе.

Беспотребно је и сувишно наводити и наглашавати негативне последице оружаних сукоба по појединце и друштва; истовремено, међутим, остаје чињеница да је рат стални пратилац људског друштва кроз читаву његову историју, као и то да је његов утицај на појединце, заједнице и читаве цивилизације много шири и много дубљи од непосредне људске патње, жртви и материјалних разарања, колико год те жртве и разарања били трагични. Нема сумње да рат представља једно од најстрашнијих људских искустава чија деструктивна моћ расте са напретком технологије, а ипак и даље постоји велики број оних који су спремни и вољни да крену његовим разарајућим путем. Упркос чињеници да се већина људи ужасава

⁷² Погледати: William Caspary, "New Psychoanalytic Perspectives on the Causes of War", *Political Psychology* 14, септембар, 1993, стр. 417-446

рата, још увек је трагично једноставно створити ратнички дух у њима и усадити им послушност према ратно оријентисаном вођству.⁷³

Супротно предвиђањима појединих научника да ће у периоду након завршетка хладног рата доћи до значајног смањења оружаних сукоба, крај двадесетог и почетак двадесет првог века обележио је велики број бруталних насилних конфликта у различитим деловима света, што као ехо асоцира на ставове Вилијема Џејмса од пре једног века: „Модеран рат је толико скуп да постоји уверење да је трговина бољи начин за пљачку, али је савремени човек наследио сву урођену борбеност и љубав према слави коју су имали његови преци. Ирационалност и страхоте рата немају утицај на њега, већ напротив, ужас делује фасцинантно. Рат је интензиван начин живота; то је живот *in extremis*; ратне таксе су једине таксе које људи никад не оклевају да плате, што нам показују буџети свих држава”.⁷⁴ Непролазна „привлачност“ рата сликовито је приказана у речима хрватске књижевнице Дубравке Угрешић: „Рат је као укусан колач од кога сви желе да узму комад: политичари, криминалци и шпекулатори, профитери и убице, садисти и мазохисти, верници и добротвори, историчари, филозофи и новинари”.⁷⁵

Грађански и етнички рат

Ратови могу да се поделе у више различитих категорија, према свом опсегу, мотивима и циљевима, на грађанске и међудржавне, освајачке и ослободилачке, етничке и религијске. Иако сваки оружани конфликт покреће низ механизма неопходних за стварање кохезије заједнице у циљу одбране територије, културе и живота њених чланова, међу којима је један од најзначајнијих афирмација колективних идентитета, у конфликтима изазваним, мотивисаним и представљеним 'непомирљивим' етничким и/или религијским разликама често се испољава далеко виши степен емотивности, док се само насиље уклапа у културне шаблоне и

⁷³ Gordon W. Allport, “*The Role of Expectancy*”, у *War*, ур. Bramson and Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.177

⁷⁴ William James, “*The Moral Equivalent of War*”, први пут објављено 1910. године, овде цитирано из: *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.22

⁷⁵ Dubravka Ugrešić, *Die Kultur der Lüge, Frankfurt: Suhrkamp*, 1995, стр.126; овде цитирано из: Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у: *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.5

постаје симбол културних вредности, што консеквентно доводи до јачања стварних или перцептивних узрока конфликта – етничких и религијских идентитета.

Велики број етнички мотивисаних ратова чине грађански ратови, односно оружани сукоби у границама постојећих, етнички мешовитих држава у оквиру којих се сукобљене етничке и националне заједнице боре за аутономију или сецесију. Грађански рат се, као и револуција, истовремено брани као инструмент правде и осуђује као неморално прихватање насилне промене. Значајан пораст броја грађанских ратова широм света нарочито је присутан у периоду након завршетка Другог светског рата. Овакав тренд делимично је могуће објаснити порастом броја независних држава у овом периоду што, само по себи, повећава статистичку могућност избијања оружаних сукоба унутар државних граница.

Грађанске ратове изазива широк спектар идеолошких, демографских, религијских, етничких, економских, социо-структуралних и политичких фактора. Унутрашња побуна може да представља реакцију на фрустрацију и депривацију – перцепцију људи да су неправедно лишени материјалног богатства и политичког статуса које заслужују у поређењу са онима који се налазе у повољнијој ситуацији.⁷⁶ Када очекивања људи о ономе што мисле да заслужују расту брже од материјалних награда и политичких позиција које добијају, могућност за избијање сукоба расте.

Већина грађанских ратова избија у сличним условима и из сличних разлога, од којих су најтипичнији:

- Мањинске етничке групе које захтевају виши степен аутономије или теже ка стварању сопствене државе на територији већ постојеће;
- Унутрашњи сукоби вођени за успостављање власти у одређеној држави. Конфронтација између истока и запада, настала након завршетка Другог светског рата, изазвала је велики број ових оружаних конфликта, од којих су многи настављени годинама након завршетка хладног рата;

⁷⁶ Ted Robert Gurr, *“Why Men Rebel,”* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970

- „Неуспеле државе” у којима је власт националних влада срушена, а започели оружани сукоби између непријатељских оружаних паравојних формација и/или криминалних група око успостављања власти и контроле над државним апаратом.

Постоји више значајних карактеристика које посебно дефинишу савремене грађанске ратове. Прву представља тренд ка глобализацији спољних интервенција у оружаним конфликтима унутар граница суверених држава. На примеру 111 грађанских ратова у периоду од 1989. до 2000. године евидентирано је учешће више од 80 спољних државних чинилаца и више регионалних међународних владиних организација – пролиферација која сведочи о рушењу државних граница као баријера путем спољних интервенција, што, такође, у великој мери објашњава тешкоће при покушајима заустављања сукоба.⁷⁷ Друга значајна карактеристика грађанских ратова је њихова бруталност. Број жртава у овим сукобима био је изузетно висок још од Наполеонових ратова завршених 1815. године; према једној процени, губици на фронту у периоду између 1815. и 1995. године премашују 12 милиона, док је број настрадалих цивила далеко већи. Број цивилних жртава у грађанским ратовима иначе бележи алармантан раст, посебно у периоду након завршетка Другог светског рата. Један од показатеља растуће деструктивности ове врсте политичког насиља је то што се десет од петнаест најдеструктивнијих грађанских ратова у периоду од 1816. до 1980. године догодило у двадесетом веку, док је од ових десет, седам почело након Другог светског рата.⁷⁸ Клише да се „најбруталнији сукоби дешавају код куће” заправо осликава реалност међународних односа, посебно ако се узме у обзир друга половина прошлог века. Нарочито брутални сукоби догодили су се у Руанди, где је у само једном месецу грађанског рата побијено око пола милиона људи, и у Судану, у коме је вишедеценијски унутрашњи сукоб у последњој деценији двадесетог века однео више од два милиона живота, а од четири и по милиона људи направио

⁷⁷ Peter Wallenstein и Margareta Sollenberg, “Armed Conflict 1989-2000”, *Journal of Peace Research*, 38, септембар 2001, стр. 629-644

⁷⁸ Melvin Small и J. David Singer, *Resort to Arms: International and Civil Wars, 1816-1980*, Beverly Hills, California: Sage, 1982, стр. 241

избеглице.⁷⁹ Један од ретких грађанских ратова након Другог светског рата на тлу Европе, рат у Босни и Херцеговини, такође је имао катастрофалне последице – око сто хиљада жртава и два милиона избеглица. Трећа кључна карактеристика грађанских ратова је њихова дуготрајност. Доминантан модел ове врсте политичког насиља представљају тињајући конфликти који, с времена на време, у току једне деценије букну у отворене сукобе...Модеран (унутрашњи) рат највећим делом представља споро мучење, и ретке тријумфе...Ови сукоби се једноставно настављају даље. Више од половине ратова из деведесетих трајало је дуже од пет, две петине су трајале дуже од десет, а једна четвртина дуже од двадесет година. Борба је углавном грчевита.⁸⁰ Четврта карактеристика ових сукоба је жесток отпор њихових актера постизању споразума. Успостављање мира између супротстављених фракција које се боре за моћ, вођених мржњом и заражених инерцијом дуготрајног убијања које је временом постало начин живота, је изузетно тешко. Грађански ратови ретко резултирају одлучујућом победом једне фракције над другом. Природа ових сукоба је таква да су њихови актери ретко у стању да зауставе борбу споразумним компромисом за преговарачким столом; више од половине ових ратова завршава се на бојном пољу.⁸¹

Као што је већ истакнуто, велики број грађанских ратова избија због етничких разлика, конфликта и аспирација бројних националних заједница настањених на територијама суверених држава. У периоду након завршетка Другог светског рата број грађанских, али и међудржавних ратова, изазваних националним или религијским разликама је у сталном порасту. Етнички мотивисани сукоби чинили су око половине свих грађанских ратова током четрдесетих и педесетих, и око три четвртине грађанских ратова током следећих деценија; интензитет побуна етничких група утростручио се између раних педесетих и касних осамдесетих година.⁸²

Бројни статистички подаци указују на значај етничитета у савременим

⁷⁹ Погледати: Ruth Lager Sivard, "World Military and Social Expenditures", Washington D.C.: World Priorities, 1996, Susan Rice и David Scheffer, "Sudan Must End Its Brutal War Against Civilians", *International Herald Tribune*, 01.09.1999, стр.6

⁸⁰ Dan Smith, *The State of War and Peace Atlas*, 3 издање., New York: Penguin, 1997, стр.14

⁸¹ Barbara F. Walter, "The Critical Barrier to Civil War Settlement", *International Organisation* 51 лето, 1997, стр.335

⁸² Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука: Романов, 2000, стр. 283

грађанским ратовима. Наиме, само у периоду између 1990. и 1995. године, половина држава у којима се догодио грађански рат биле су оне у којима су националне мањине сачињавале између десет и петнаест процената укупног становништва.⁸³ Према процени Теда Роберта Гура, само у периоду 1993. и 1994. године у сваком од педесет етнонационалних ратова страдало је у просеку осамдесет хиљада људи, а укупан број избеглица износио је 26,759,000.⁸⁴ Предвиђања великог броја утицајних политиколога о будућности етничких конфликта подједнако су суморна као и њихова реалност у најближој историји. Према речима Семјуела Хантингтона: „У овом новом свету најважнији и најопаснији сукоби неће бити сукоби између друштвених класа, богатих и сиромашних или других економски одређених група, него између људи који припадају различитим културним ентитетима“.⁸⁵ На сличан начин, Жак Делор сматра да „ће будуће сукобе пре изазвати културни него економски чиниоци или идеологија“.⁸⁶

У основи етничких сукоба леже (стварне или перципиране) етничке разлике које са једне стране изазивају страх од дискриминације, асимилације или насиља, као и примена једне или више ових метода, а са друге тежњу ка ‘ослобађањем’, односно аутономијом или, у идеалном случају, независношћу. Пораст броја етничких ратова у савременом свету у директној је релацији са глобалним успоном националних идеологија, односно национализма, као и значаја културе и религије широм света. Како је већ истакнуто, насупрот очекивањима великог броја социолога и политиколога који су ‘предвидели’ драматично опадање утицаја религије и етничитета на друштво у времену глобализације и убрзаног научно-технолошког развоја, друга половина двадесетог века донела је управо супротан процес – национално и религијско ускрснуће на глобалном нивоу, које је кулминирало на самом крају двадесетог века. Културна и технолошка (западна) глобализација, према томе, нису зауставиле ‘архаичну’ и сирову снагу религије и

⁸³ Dan Smith, *The State of War and Peace Atlas*, 3rd ed., New York: Penguin, 1997, стр.30

⁸⁴ Ted Robert Gurr, “Peoples against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System”, *International Studies Quarterly* 38, септембар, 1994, стр. 351-352

⁸⁵ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука: Романов, 2000, стр. 28

⁸⁶ Jacques Delors, “Questions Concerning European Security”, *Adress, International Institute for Strategic Studies Brussels*, 10.09.1993, стр.2

национализма; насупротив томе, у савременом свету управо религијске и националне идеологије представљају главне покретаче друштвених акција – главне мобилизаторе и мотиваторе људи широм света.⁸⁷

Како примећује Семјуел Хантингтон у свом чувеном делу „*Сукоб цивилизација*”: „Године после хладног рата посведочиле су почетак драматичних промена у идентитету народа и симболима тог идентитета. Глобална политика почела је да се преобликује дуж културних граница“.⁸⁸ Хантингтон даље истиче да у постхладноратовском свету „људи откривају нове, али често старе идентитете и марширају под новим, али често старим заставама које доводе до ратова са новим, али често старим непријатељима“.⁸⁹ Помало екстремна и сурова, али, истовремено, у реал политици често применљива констатација о национализму и националном идентитету може се прочитати на страницама романа Мајкла Добдина, „*Мртва лагуна*“: „Нема правих пријатеља без правих непријатеља. Ако не мрзимо оно што нисмо, не можемо да волимо оно што јесмо. То су старе истине које болно откривамо после више од века сентименталног фразирања. Они који их поричу, поричу своју породицу, наслеђе, културу, право рођења, себе! Оне неће бити лако заборављене!“⁹⁰

Етнички и религијски сукоби поседују низ карактеристика које их чине другачијим од ратова који нису мотивисани националним и верским разликама. Како истиче Хантингтон: Ратови између кланова, племена, етничких група, религијских заједница и народа постојали су у сваком добу и свакој цивилизацији, зато што су укоренењени у идентитету људи. Ови сукоби теже да буду партикуларистички, јер не обухватају шира идеолошка или политичка питања од директног интереса за оне који у њима не учествују, мада могу да створе хуманитарну забринутост у групама које су изван тога. Они су, такође, пуни зла и крвави, пошто су у питању фундаментални проблеми идентитета. Надаље, ови сукоби дуго трају; они могу да се прекину примирјима и споразумима, али се они

⁸⁷ Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука: Романов, 2000, стр.72

⁸⁸ Исто., стр.19

⁸⁹ Исто., стр.20

⁹⁰ Исто.

често не поштују и сукоб се наставља.⁹¹ Хантингтон даље наглашава да су ратови због неодговарајуће границе, како иначе назива сукобе између различитих етничких и религијских заједница, „ратови који се понављају и који могу да се распламсају у насиље великих размера, а онда стишају у ратовање ниског интензитета или зловољно непријатељство, да би се опет распламсали. Ватре комуналног идентитета и мржње ретко се потпуно гасе, осим путем геноцида“.⁹²

Основни проблеми који се јављају при покушајима обуздавања и заустављања етнички и религијски мотивисаног комуналног насиља у највећој мери су изазвани високим степеном, често разорне, емотивности која лежи у корену ових сукоба, а чији се интензитет повећава интензивирањем и пролонгирањем конфликта. За разлику од ратова који се воде из „чистих интереса“, етнички мотивисани ратови првенствено настају из усковитланих емоција и дубоких страхова, а ови исти мотиватори имају главне улоге и у осталим фазама сукоба. Примарна улога емоција, наравно, не подразумева одсуство других фактора у разлозима вођења етничких ратова; дијапазон разлога, мотива и циљева иза сваког појединачног сукоба често је врло широк и обухвата најразличитије економске, стратешке и политичке чиниоце, поготово на највишим нивоима одлучивања. Истовремено, међутим, највећи број учесника међуетничких сукоба примарно је и искрено мотивисан стварним или перципираним етнички заснованим разликама и страховима, који су и главни покретачи конфликта. Другим речима, без јасне визије етничких разлика и (мање или више реалних) опасности које из њих произилазе нема ни успешне мобилизације припадника заједнице за оружани сукоб. Без обзира на индивидуалне или колективне мотиве политичких и војних лидера, влада и организација, који могу да буду врло разнолики, ратове између различитих етничких заједница подстичу и распламсавају антагонизми настали на етничким и религијским различитостима. Обзиром на ову утемељену и опште познату чињеницу, етнички идентитети и антагонизми често су предмети манипулације политичких елита у кризним ситуацијама, што се може видети на бројним примерима савремених оружаних конфликта широм света.

⁹¹ Исто., стр.279-280

⁹² Исто., стр.280-281

Етнички ратови пролазе кроз процес интензификације, експанзије, обуздавања, прекидања и, ретко, одлучивања. Ови процеси обично почињу у низу, али се често преклапају и могу да се понове. Када једном започну, комунални сукоби теже да имају свој сопствени живот и да се развијају по обрасцу акција-реакција. Идентитети који су претходно били сложени и узгредни постају чвршћи и улазе у жижу интересовања; комунални сукоби прикладно су названи „ратови идентитета“. Како се насиље повећава, почетна питања теже да буду искључивије редефинисана као „ми“ против „њих“, и тако се повећава групна кохезија и преданост. Политичке вође проширују и продубљују своје апеле етничким и религијским присталицама, а доминантан постаје онај идентитет који је најзначајнији у односу на сукоб. Појављује се „динамичка мржња“ која може да се упореди са „безбедносном дилемом“ у међународним односима, у којој узајамни страхови, неповерење и анимозитети хране једно друго. Свака страна драматизује и увеличава разлику између сила добра и зла, и, евентуално, покушава да ту слику трансформише у основну разлику између брзих и мртвих. Како сукоб даље одмиче, умерени са ограниченијим циљевима, као што је аутономија, а не независност, не остварују ове циљеве кроз преговоре који, скоро увек, на почетку не успевају, и допуњују их или истискују радикали који су посвећени остваривању екстремнијих циљева помоћу насиља.⁹³

Обзиром да културна удаљеност, снажна мржња и узајамно насиље изузетно отежавају сукобљеним странама да се ангажују у продуктивним преговорима, постизање трајнијих решења у етнички и религијски мотивисаним ратовима је врло тешко, и често готово немогуће, без интервенција треће стране, односно једног или више чинилаца који имају интерес и ресурсе да посредују у сукобу. И у таквим случајевима, међутим, постигнути споразуми углавном трају само онолико колико за то постоји интерес или могућност контроле треће стране, обзиром да интервенције „споља“ никад у основи не решавају фундаменталне проблеме етничких конфликта због којих су они на првом месту и настали. Ова „привремена решења“ у неким случајевима могу да трају и деценијама, да би се, у одговарајућем тренутку, тињајући конфликт поново разбуктао када се за то створе одговарајући

⁹³ Исто.стр.295-296

услови.

Наиме, како примећује Хантингтон, „насиље због неодговарајуће границе може потпуно да се заустави за одређени период времена, али ретко се трајно завршава. Ратови због неодговарајуће границе обележени су честим примирјима и прекидима ватре, али не и свеобухватним мировним уговорима који решавају главна политичка питања. Они имају тај опет-и-опет квалитет, зато што су укореењени у дубоким сукобима...који обухватају антагонистичке односе између група из различитих цивилизација. Ови сукоби потичу из географске близине, различитих религија и култура, одвојених друштвених структура и историјског сећања два друштва. Током векова то може да се развије и да основни сукоб испари. Или сукоб може да ишчезне брзо и брутално, ако једна група истреби другу. Ако се ниједно од овога не догоди, сукоб се наставља, као и рекурентни периоди насиља. Ратови због неодговарајуће границе одвијају се са прекидима; сукоби због неодговарајуће границе су непрекидни“.⁹⁴ Управо у овој чињеници лежи основни проблем и разорна моћ етнички мотивисаних конфликта која их ставља на чело свих оружаних сукоба, како по деструктивности, тако и по недостатку могућности предвиђања и контроле. Како примећује Ненад Кеџмановић у својој анализи Хантингтоновог рада: „Као што се у сеизмички турским подручјима, гдје се додирују велике тектонске плоче, никада не може предвидјети ни превенирати катастрофални земљотрес, тако ни на тангентним подручјима између различитих религија, културних идентитета, етничких скупина, језичких група никада унапријед не знамо када ће искористити прилику да се поново ухвате у коштац и са собом повуку истовјернике, а то ће рећи историјски, културно и сл. блиске народе и државе у непосредном сусједству те, посљедично, и оне на другом крају свијета“.⁹⁵

⁹⁴ Исто, стр.323-324

⁹⁵ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.188

Улога рата у обликовању националног идентитета

Значајно место које рат има у историји људског друштва и интензитет искустава која из њега произилазе, утицали су у великој мери на појединце и заједнице, обликујући њихов карактер, перцепцију и културу. Као што је већ истакнуто, рат и насиље утичу на лични и колективни идентитет на више различитих, комплексних начина. Поред непосредне улоге коју насиље и сећања произишла из њега имају у стварању и обликовању идентитета, фактичке и митске историјске представе рата уграђене су у темеље националних идеологија великог броја различитих етничких и националних група. Стога би било тешко анализирати утицај рата на идентитет одвојено од утицаја психологије, социологије, историје, културе, религије, државе и друштва, обзиром да су сви ови фактори међусобно условљени и повезани у процесу формирања и афирмације идентитета.

Моћно и јединствено искуство рата има капацитет давања емоционалног набоја културном и политичком дискурсу, који је тешко, ако не и немогуће, добити на било који други начин. Рат, према томе, није само деструктиван фактор друштвеног развоја; сасвим супротно, он често представља мотор изградње културе, идентитета, друштва и, коначно, саме нације, што га чини вероватно јединим феноменом који поседује моћ да руши и изграђује, уништава и ствара истовремено.

Непосредна улога насиља и рата у формирању и афирмацији националног идентитета

Непосредно искуство рата има огроман утицај на појединце и друштво у целини, који се врши на више различитих начина. Обзиром да је рат врста организованог политичког насиља које се, у највећем броју случајева, одвија између две или више етничких или националних група, његов утицај превазилази индивидуалну сферу и распростире се на читаву заједницу. Претња физичком опстанку и идентитету етничке или националне групе у већини случајева доводи до мобилизације заједнице и зближавања њених чланова. Ова чињеница није

зачуђујућа, обзиром да је тенденција идентификовања појединца са групом толико присутна да је то чини неоспорном. Осим тога, таква идентификација је у потпуности разумна. На крају крајева, заједнице у којима смо одгајани постају део нас и чине нас оним што јесмо. Стога је природно што осећамо да се оно што се дешава њима такође дешава и нама, више него што је то заиста случај.⁹⁶ Постоје дубоко усађене и моћне социобиолошке основе за опажљиве постојане диспозиције ка стварању веза у оквиру групе, дефинисању њених граница, као и дефинисању посебних модела сарадње и поверења у оквиру таквих веза и граница.⁹⁷

Идентификација са одређеном етничком или националном заједницом произилази из индивидуалне перцепције етничитета као фактора личне идентификације. Као што је већ истакнуто, етнички идентитет представља један у низу идентитета са којима појединац може да се поистовети; он је, међутим, такође један од најмоћнијих модела идентификације у смислу стварања граница између „припадника“ и „странаца“, и успостављања поверења и сарадње унутар заједнице. Ова врста групног идентитета успоставља границе у оквиру којих се стварају осећаји везаности и лојалности; управо унутар граница успостављених на овај начин заједништво често има најјачи утицај.⁹⁸ На питање – Ко смо ми?, велики број људи одговара на традиционалан начин, упућујући на ствари које им највише значе – претке, религију, језик, историју, вредности, обичаје и институције. Они се идентификују с културним ентитетима: племенима, етничким групама, религијским заједницама, нацијама и, на највишем нивоу, цивилизацијама. У исто време, већина људи себе одређује оним што их, у одређеном контексту, чини другачијим од осталих. Другим речима, они свој идентитет одређују према ономе што нису. У друштвеној и политичкој сфери људи често користе политику не само да бу унапредили своје интересе, него такође и да би дефинисали свој идентитет, често у опозицији у односу на неког другог, обзиром да ми знамо ко смо само када знамо

⁹⁶ E.F.M Durbin и John Bowlby, “*Personal Aggressiveness and War*”, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.94

⁹⁷ Погледати: D. Goetz, “*Evolution and the Origins of Ethnic Identity*”, Рад представљен на годишњем састанку Западне асоцијације политичких наука, San Francisco, California, 14-16 март, 1996

⁹⁸ Више о карактеристикама и „моћи“ етничког идентитета и веза видети у: Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996

ко нисмо и, често, када знамо против кога смо.⁹⁹ Како примећује Семјуел Хантингтон: „Оно што је људима заједничко више је осећај заједничког непријатељства, него преданости заједничкој култури.“¹⁰⁰

У савременом свету осећај националне припадности може да, и често има велики утицај на читав друштвени систем. Без обзира на процес глобализације чија је тенденција нека врста „спајања“ и „обједињавања“ глобалне људске заједнице, позиција и, често, опстанак појединачних држава и даље су нераскидиво везани за националну свест и осећања већине њихових становника. Солидарност која произилази из осећаја националне припадности, наиме, представља централни елемент у осигурању подршке институцијама државе, обзиром да људи који деле националност такође деле разумевање идеје своје заједнице, као и тога где би метафоричке и физичке границе њихове државе требало да буду.¹⁰¹

У периодима политичких и безбедносних криза, међутим, тенденција огромне већине људи да усмери највећи део своје лојалности према националној држави може да представља моћан катализатор рата. Када се људи у великој мери посвете моћи и просперитету државе, и када се ова посвећеност ојача националним митовима који истичу моралну, физичку и политичку снагу државе, као и индивидуалним осећањима беспомоћности и сталним настојањима појединаца да трагају за својим идентитом и испуњеношћу кроз државу...национализам доприноси рату.¹⁰²

Моћ етничитета највећим делом лежи у перцепцији повезаности путем заједничке историјске судбине, обзиром да се етничка група у основи може дефинисати као колективитет у оквиру ширег друштвеног система са стварним или претпостављеним сећањима на заједничко порекло и историјску прошлост, и културалним фокусом на једном или више симболичких елемената дефинисаних

⁹⁹ Семјуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука: Романов, 2000, стр.28, 73

¹⁰⁰ Исто. стр, 354

¹⁰¹ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.326-327

¹⁰² Jack S. Levy, “*The Causes of War: A Review of Theories and Evidence*”, стр. 209-333, у Philip E. Tetlock, Jo L. Husbands, Robert Jervis, Paul C. Stren, и Charles Tilly, ур., *Behavior, Society and Nuclear War*, New York: Oxford University Press, 1989

као епитом нације.¹⁰³ Ово су управо оне карактеристике које често етнички идентитет постављају испред свих осталих модела идентификације који се налазе на располагању појединцима и заједницама. Као што истиче Вокер Конор: „Интуитивно убеђење у заједничко порекло је оно због чега је етно-национални идентитет дубље укорењен и моћнији него што су то идентитети који нису засновани на сродству, као што су класа, заједничка вера, регион или држављанство”.¹⁰⁴

Етничка лојалност почива на изразито комплексним процесима идентификације и стварања хијерархије, као и процеса културне диференцијације и промена, који затим стварају основу за развој тенденција за категоризовање других особа, ширење граница у оквиру групе, као и за идентификације захваљујући којима људи почињу да гаје дубока и интензивна осећања према великим друштвеним ентитетима, која далеко превазилазе непосредно лично искуство. Социобиолошки процеси, стога, модификују исконске солидарности.¹⁰⁵ Другим речима, заједничка искуства, или перцепција тих искустава у историјском контексту, истог „третмана“ чланова једне етничке групе од стране „других“, стварају осећај заједничке судбине.

У савременом, глобализованом свету снага и привлачност етничких и религијских корена и веза само добија на тежини, пружајући људима острва сигурности у мору брзих и несигурних промена. Како примећује Семјуел Хантингтон: „Људи не живе руководећи се једино разумом. Они не могу да калкулишу и делују рационално док не дефинишу своје сопство. Политика интереса претпоставља идентитет. У временима брзе друштвене промене успостављени идентитети се растварају, сопство мора да буде редефинисано и створени нови идентитети“.¹⁰⁶ За све оне који су суочени са потребом дефинисања или редефинисања сопственог идентитета, етничитет и религија пружају логички и емоционално прихватљиве моделе идентификације, као и, макар привидне, осећаје

¹⁰³ R.A. Schermerhorn, *Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research*, New York: Random House, 1970, стр.12

¹⁰⁴ Walker Connor, “*The Nation and its Myth*”, у *Ethnicity and Nationalism*, ур. Anthony D. Smith, 48-57, Leiden: E.J. Brill, 1992, стр.53

¹⁰⁵ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.26

¹⁰⁶ Семјуел Хантингтон, „*Сукоб цивилизација*“, Бања Лука: Романов, 2000, стр.107

сигурности и посебности. Уосталом, оно на шта људи у кризи идентитета (али и многим другим кризама) могу да рачунају су крв и уверења, вера и породица. Људи се удружују са онима који имају сличног претка, религију, језик, вредности и институције, а удаљују од оних код којих је то различито.¹⁰⁷

Анимозитет и евентуално непријатељство између припадника различитих етничких и националних заједница произистичу из:

1. осећања супериорности (и, повремено, инфериорности) у односу на људе који се доживљавају као врло различити;
2. страха и недостатка поверења у такве људе;
3. тешкоћа у комуницирању са њима, што је резултат разлика у језику и онога што се сматра друштвеним понашањем;
4. недостатка присности са претпоставкама, мотивацијом, друштвеним односима и друштвеном праксом других људи;¹⁰⁸

Неповерење и непријатељство између припадника различитих националних заједница, међутим, нису искључиво карактеристике етничких група и нација, нити јединствени продукти национализма, већ крајњи резултати процеса одређења и класификације, који дефинишу сваки облик групног идентитета. Како истиче Хантингтон: „...Људски је мрзети. За самоодређење и мотивисаност људима су потребни непријатељи: конкуренти у послу, супарници у постигнућу, противници у политици. Они природно не верују и доживљавају као претњу оне који су различити и могу да им нашкоде“.¹⁰⁹

Као што је већ истакнуто, моћ етничких веза постаје још већа када се група осећа угроженом од стране другог колективитета. Анализе различитих међуетничких конфликта углавном подржавају тезу да спољашњи притисци интензивирају осећај групног идентитета.¹¹⁰ Етногенеза се такође појављује у случајевима дуготрајних конфликта. Рат и насиље имају велики, често одлучујући, утицај на етнички и национални идентитет, који се огледа у њиховом огромном

¹⁰⁷ Исто, стр.140

¹⁰⁸ Исто, стр.143-144

¹⁰⁹ Исто, стр.144-145

¹¹⁰ Погледати: Glenn Bowman, “The Violence on Identity”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.25-46; Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004; Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985

стваралачком, односно деструктивном потенцијалу. Као што примећују Инго Шродер и Бетина Шмит: „Вероватно не постоји врста друштвених релација која може да наново створи и замисли колективитете и лојалности, да прецрта и ојача друштвене границе тако радикално као насилна конфронтација”.¹¹¹ Насиље, стога, представља јединствен друштвени феномен који има моћ не само да уништи животе и друштвене везе, већ такође да буде креатор друштвених светова.¹¹²

Због изузетно јаког утицаја који врше једно на друго, етницитет и конфликт се често перципирају као међусобно интерактивни. Раније постојање јаке етничке солидарности може да пружи одлучујућу иницијалну основу за колективну мобилизацију. Припадници етничке групе врло често реагују на спољашњу претњу повећаном затвореношћу, искључивањем других, јачањем самосвести и наглашеном унутрашњом друштвеном контролом и сагласношћу.¹¹³ Стога, као што друштвене везе и солидарност олакшавају мобилизацију, тако и мобилизација, како напредује, ствара и ојачава међусобне и међугрупне везе и колективне идентитете.¹¹⁴ У свом есеју о мотивима рата Едвард Ц. Толман истиче да код људских бића постоји фундаментална склоност ка заједничком животу, што не представља искључиво сарадњу у оквиру групе, већ такође, обзиром на тенденцију појединца да се идентификује са заједницом, колективну одбрану групе од било какве претње споља. Идентификација са, и лојалност према групи су врло, врло дубоке. Када је она угрожена, појединци који је чине хрле у њену одбрану, пошто ништа не зближава чланове групе онако како то чини заједнички непријатељ.¹¹⁵ Никада се не осећамо тако чврсто спојени са својим пријатељима као онда када се ујединимо са њима у критици или борби против заједничког противника.¹¹⁶ Ефекат непријатељства на заједницу концизно описује амерички социолог с почетка

¹¹¹ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routhledge, 2001, стр.20

¹¹² Исто.

¹¹³ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.115

¹¹⁴ R.V.Gould, “*Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871*”, *American Sociological Review* 56 (6), стр.716-729, 1991, стр.719

¹¹⁵ Edward C. Tolman, “*Drives toward War*”, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.174 - 176

¹¹⁶ Gordon W. Allport, “*The Role of Expectancy*”, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.182

двадесетог века, Вилијем Грејем Самнер. Према његовим речима, ефекат пријатељства и мира у „нашој групи“, и непријатељства и рата према другим групама су у корелативној вези једно с другим. Потреба вођења рата са другима је оно што омогућава одржавање мира изнутра, обзиром да би унутрашње несугласице ослабиле потенцијал групе за вођење рата. Ова потреба такође ствара власт и закон, како би се спречили сукоби и успоставила дисциплина. Стога рат и мир делују једно на друго и развијају једно друго у међу-групном односу. Што су ближи и јачи суседи, то је интензивнији сукоб и, самим тим, јача унутрашња организација и дисциплина.¹¹⁷

Појединци који се снажно идентификују са својом етничком или националном заједницом често одговарају на напад или претњу упућену групи као да су усмерени према њима самима, без обзира на то да ли су, на било који начин, лично угрожени или не. Према речима Ведца: „Чланови групе ангажовани у озбиљном сукобу са другим групама испољавају врло висок ниво емотивности, првенствено бес испуњен мржњом са деструктивним намерама”.¹¹⁸ Емоције „пружају идејама, идеологијама, идентитетима и чак интересима мотивациону моћ. Као што морају да одговоре на когнитивне мреже и моралне визије, организатори и учесници покрета се ослањају и позивају на већ постојеће емоције као што су страх, бес, или чак љубав”.¹¹⁹ Свака политичка криза и оружани сукоб карактеристични су, између осталог, и по томе што код својих актера изазивају експлозивну мешавину интензивних позитивних и негативних емоција које су, у великој мери, међусобно условљене. Процес етничке мобилизације на свом путу до конфликта и, ултимативно, рата, побуђује јака осећања озлојеђености, беса и стида, праћена позитивним емоцијама ентузијазма, љубави и наде. Када почне оружани сукоб постојећа осећања се даље интензивирају, обзиром да насиље има јединствену моћ да изазове дуготрајне дубоке и деструктивне емоције, у распону од осећаја интензивног бола, стида, понижености и губитка, до беса, мржње и жеље за осветом.

¹¹⁷ William Graham Sumner, *Folkways*, Boston: Ginn & Co., 1906, стр.12

¹¹⁸ B. Wedge, “*Psychology of the Self in Social Conflict*”, у *International Conflict Resolution: Theory and Practice*, ур. E.F. Azar и J.V. Burton, стр. 56-62, Brighton, Sussex: Wheatsheaf Books, 1986, стр. 56

¹¹⁹ J.M. Jasper, “*The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements*”, *Sociological Forum* 13 (3), стр. 397-424, 1998, стр. 420

Насиље је делотворно због моћи и легитимитета који из њега произилазе, можда чак и више него због својих физичких резултата. Другим речима, рат као дуготрајан процес само с времена на време кулминира насиљем и на обе стране постоји велики број појединаца који нису суочени са његовом директном претњом, али се ефикасност насиља као представе протеже кроз време и простор, шаљући јасну поруку огромној већини људи који нису директно погођени њиме.¹²⁰

У својој анализи етничких сукоба Робин М. Вилијамс истиче да дуготрајна осећања непријатељства могу да се кристализују у интензивна и чврста осећања чисте мржње, тако јаке да је у стању да подстакне насиље чак и у недостатку посебне провокације. Жеља за осветом представља изузетно моћну компоненту дуготрајних насилних конфликта. Након поновљених циклуса насиља, само насиље ствара заједничку антипатију и неповерење, што затим подстиче ново насиље, што се може видети на примеру дуготрајних етничких конфликта.¹²¹ Истовремено, насилни сукоб продубљује осећај емпатије на етничкој основи и јача везаност за, и приврженост према заједници и свим оним карактеристикама и симболима који је представљају. У рату се истовремено изоштравају и бришу границе и разлике; у жаришту сукоба готово да није могуће задржати амбивалентну позицију, поготово ако се ради о припадницима једне од заједница које учествују у конфликту; лични губици, патња и суочавање са патњама сународника, уз сталне притиске своје и нападе непријатељске стране, од сваког појединца релативно брзо „направе“ патриоту, или издајника.

Етнички идентитет и етнички конфликт су, према томе, међузависни; јак осећај идентитета олакшава мобилизацију по етничкој линији и евентуалан развој конфликта. Када једном почне, сукоб интензивира осећај идентитета, ствара осећај заједничке неправде и истиче етничке разлике; онда када почне њихова међусобна интеракција, идентитет и насиље међусобно хране једно друго. Као што сликовито описује Кејфиц: „Када ударци и против ударци почну да се акумулирају, стварајући осећај неправде код једне или обе стране, у комуникацији између оних који говоре

¹²⁰ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.6

¹²¹ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.139

истим језиком и деле исте вредности ставља се тежиште на линију раздора између група у оквиру које се стварају непријатељска осећања.¹²² Стално истицање 'непремостивих' разлика од пресудне је важности у процесима мобилизације и конфликта. Како се политизоване групе ангажују у наглашено поларизованим конфронтацијама, свака ће постајати све мање пријемчива за ставове оне друге и више заокупљена јачањем интензитета порука унутар себе саме. Проток информација у оквиру групе, стога, почиње да циркулише у друштвеном ехо простору. Сваки од сукобљених колективитета ствара своју сопствену реалност, своју сопствену историју, свој скуп чињеница, своја дистинктивна објашњења догађаја, истовремено игноришући, трансформишући или одбијајући алтернативна веровања и интерпретације. У крајњем случају, сваки колективитет развија сопствену систематичну идеологију, усмерену ка ригидној, затвореној слици света. До неке границе, што је дужи низ насилних интеракција, то је већа вероватноћа да ће читав процес добити аутономан само-обнављајући карактер.¹²³

Као што је већ истакнуто, невероватна моћ насиља такође лежи у чињеници да једном када сукоб почне он више не оставља много опција оним сегментима друштва који га иницијално нису подржавали. Другим речима, када „потече крв“ она убрзо ућутка слабе и неодлучне припаднике одређене нације или етничке заједнице, стављајући их пред „свршен чин“ који им не оставља много избора. Насиљем се, заправо, брзо и ефикасно постижу резултати који се не могу постићи ни на један други начин. Са једне стране, освајањем територија, протеривањем непријатељског становништва и уништавањем трагова његовог постојања, историје и културе, „чисти“ се простор будуће егзистенције победничке националне заједнице; истовремено се бришу сви елементи и докази заједничког живота различитих група, како у материјалном свету, тако и у свести самог становништва, било да се ради о жртвама насиља или његовим починиоцима. Насиљем се често ствара „празан простор“, брисањем старих сећања и истовременим стварањем нових. На тај начин се сложени, вишеструки или ослабљени идентитети бришу,

¹²² N. Keyfitz, "Subdividing National Territories: The Drive to Live in a Political Community whose Boundaries are Congruent with the Cultural Community", *Geographical Analysis* 27 (3), стр.208-229, 1995, стр.213

¹²³ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.190

уступајући место поједностављеним, јасно дефинисаним моделима идентификације, конструишу се чврсте и непробојне границе око чланова групе, а 'нечисто' се претвара у 'чисто'.

Употреба насиља, која неминовно изазива одмазду против припадника одређене заједнице, има нарочито упадљив ефекат у томе да учвршћује етнички расцеп, 'доказује' да заједнички интереси иду искључиво линијом тог расцепа, стога потврђујући представу (идеју) етничке или националне групе као праве целине са правим, објективним интересом (вис а вис) у односу на друге етничке групе, на исти начин на који је уређен однос између међународног система и појединачних држава. Насиље намеће ову етницизовану реалност као нешто природно, стога даље лимитирајући будуће политичке опције.¹²⁴

Групну солидарност не изазива само јак осећај етничког или националног идентитета, нити заједничке судбине и неправде, који се манифестују лојалношћу према заједници, већ такође страх и потреба за сигурношћу. Дубок страх од истребљења представља једну од најјачих емоција која се јавља код појединаца и заједница у етничким сукобима.¹²⁵ Из тог разлога појединци и заједнице суочене са опасношћу физичког истребљења обично се окрећу једни другима, обзиром да то повећава њихове шансе за опстанак и могућност супротстављања непријатељу. Стварање политичке кризе у друштву, у оквиру које шанса за једног човека постаје опасност за другог, може да изазове брзе промене и поларизације које уништавају неке од односа који су постојали раније. У оквиру такве заједнице, као што је већ истакнуто, развијају се јаке, контрадикторне емоције – анимозитет и потреба за одупирањем непријатељу, и, истовремено, блискост и солидарност са другим члановима групе. Сама етничка поларизација ствара интензивну несигурност, као и стална трвења и сукобе између међусобно непријатељски настројених и сумњичавих противника. У периодима криза и конфликта рационални начин размишљања често смењују емоцијама набијене мисли и активности што, само по себи, повећава привлачност националних идеологија. Реакције су прожете страху,

¹²⁴ V.P. Gagnon Jr., "Ethnic Conflict as an Intra-Group Phenomenon: A Preliminary Framework", *Ревуја за социологију* 26 (1-2), стр. 81-90, 1995

¹²⁵ See: E. Crighton и M.A. MacIver, "The Evolution of Protracted Ethnic Conflict: Group Dominance and Political Underdevelopment in Northern Ireland and Lebanon", *Comparative Politics* 12 (2), стр.127-142, 1991

неповерењем и страхом, и најразумљивије објашњење ситуације, оно које је најближе задовољавању захтева произишлих из тих страсти, је оно које се ослања на идеологију, зато што оно подржава веровање да су сви налик једни другима. Ако постоји универзално убеђење да је свако мотивисан страхом и неповерењем, и да се, стога, позива на идеолошки легитимитет, јавља се стална репродукција идеолошког начина размишљања. У таквом случају не може да се створи неутралан простор; не постоји амбивалентност, већ само лажна сигурност.¹²⁶ Појачану националну идентификацију и бујање национализма у периодима политичких криза и ратова, према томе, изазива низ посебних, али међусобно условљених и повезаних фактора који прате насилне сукобе, преко већ постојећег осећаја националне припадности, усађеног у појединца путем процеса васпитања и образовања, до трауматичних, непосредних искустава насиља и рата, као и страха и потребе за сигурношћу.

У највећем броју случајева, стога, појединци и заједнице „излазе“ из ратова са јачим осећајем националне свести и идентитета. Осећај припадности заједници и „дизање“ морала пре, током и након сукоба не одиграва се, међутим, увек спонтано, већ се, углавном, подстиче од стране политичких и интелектуалних елита, медија, образовних система и других канала утицаја, сталним истицањем заједничких карактеристика припадника једне етничке групе или нације, а нарочито оних које ту групу чине другачијом од непријатеља. Оштра граница између припадника различитих заједница продубљује се стварањем „критичке когнитивне перцепције нечијег суседа као „другог““. Ово иницијално психолошко дистанцирање од доскорашњих пријатеља и суграђана, које представља заједничку одлику већине грађанских ратова између различитих етничких и националних заједница, олакшава евентуалан процес дехуманизације „другог“.¹²⁷ Дехуманизација и демонизација „другог“ обично су праћене представљањем „наше групе“ као супериорне и пуне врлина.

Као што истиче Алпорт, амбиваленција и конфузија, које се често јављају у

¹²⁶George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.111

¹²⁷ K.R. Monroe, “Review Essay: The Psychology of Genocide”, *Ethics and International Affairs* 9, 215-239, 1995, стр. 216

животу, од човека могу да направе жртву различитих концепција других људи. Сигурност се проналази само у оквиру групе, у оквиру породице, цркве, племена, нације. Све друго изгледа непознато и опасно. У периодима криза и сукоба појављују се митови којима се велича „наша група“ и легенде које описују претњу или инфериорност „непријатељске групе“. Из слике која се ствара о „непријатељској групи“ често произилази веровање у неизбежност оружаног конфликта. Представе „непријатеља“ иначе ретко кореспондирају са реалношћу како због основног непознавања чињеница, тако и због тенденција ка упрошћавању мотива и карактеристика „непријатељске групе“, чиме се оправдавају негативна осећања.¹²⁸

Непосредно искуство рата, стога, служи као основа за стварање и јачање концептуалног оквира теорије „пријатеља и непријатеља“,¹²⁹ чиме се даље обликују идентитети и стварају границе неопходне за разликовање, понекад танке линије између „нас и њих“. Иако се „други“, то јест непријатељ, често дехуманизује у процесу интензивне етничке мобилизације, ово није неопходан корак у одређивању оштрих граница и припреми људи за сукоб. Као што примећује Карл Шмит: „Специфично политичко разликовање на које се могу свести политичке радње и мотиви јесте разликовање *пријатеља и непријатеља*...Разликовање пријатеља и непријатеља има смисао да означи крајњи степен интензитета везивања или раздвајања, асоцијације или дисоцијације; оно може теоријски и практично постојати, а да истовремено не би морала да се примене сва она морална, естетска, економска или друга разликовања. Нема потребе да политички непријатељ буде морално зао, нема потребе да он буде естетски ружан; он се не мора јављати као привредни конкурент и може чак изгледати пробитачно да се с њим праве послови. Он је управо онај други, странац, и за његову суштину је довољно да је у посебно интензивном смислу егзистенцијално нешто друго и страно, тако да су у екстремном случају с њим могући конфликти који се не могу решити ни неким унапред донетим генералним нормирањем нити пресудом неког „неучествујућег“ и зато „непристрасног“ трећег... Екстреман случај конфликта могу решити једино

¹²⁸ Gordon W. Allport, "The Role of Expectancy", у War, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.193

¹²⁹ "friends and enemies" представља концепт познатог немачког политиколога Карла Шмита

сами учесници међу собом, посебно свако од њих може једино сам одлучити да ли у конкретном случају конфликта другост странца значи негацију сопственог начина егзистенције, па се због тога одбија или савлађује како би се сачувао властити, бивствовању примерени начин живота“.¹³⁰

Друштвена конструкција „другог“ заснована је на једној од најмоћнијих људских емоција, страху, обзиром да би било немогуће етнички мобилисати групу против заједничког непријатеља уколико се тај непријатељ не би посматрао као потенцијална претња и опасност. Као и све остале емоционалне оријентације, карактеристичне за етничке и националне заједнице, страх представља културну конструкцију, као и друштвено подстакнуту и изнуђену појаву.¹³¹ Он укључује „реторички процес, симболичке ресурсе и репрезентујуће форме, којима се ствара демонизовани, дехуманизовани и претећи, етнички дефинисани „други““.¹³² Осећај страха такође представља неопходан фактор у процесу етничке мобилизације, зато што је „људе могуће „ускомешати“ само уколико осећају да постоји нешто што би требало да изазове њихову реакцију, као што су страхови за будућност заједнице; мобилизација мора да буде резонантна да би функционисала“.¹³³ Постоје случајеви успешне етничке мобилизације засноване на 'сумњивим' претњама, али, у сваком случају, реалним страховима, обзиром да, чак и када реално претња може да се посматра као „нестварна“ или „илузорна“, у „смислу моћног груписања традиције, митологије, гласина и заједничких обичаја који сачињавају свакодневни живот, ова веровања су подједнако стварна као и светови у којима се налазе. Другим речима, она су вредна „тога да се за њих умре (или убије)“.¹³⁴

У великом броју случајева, међутим, страх не представља 'масовну халуцинацију' или непостојећу 'друштвену конструкцију', створену од стране манипулативних, опортунистичких политичких лидера, већ стварну, добро

¹³⁰ Карл Шмит, *„Пријатељ-Непријатељ“*, у *Теорија Политике*, ур. Драган Симеуновић, Београд: Наука и друштво, 2002, стр. 271

¹³¹ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.140

¹³² R. Brubaker и D.D.Latin, *„Ethnic and Nationalist Violence“*, *Annual Review of Sociology* 24, стр.423-452, 1998, стр.442

¹³³ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.258

¹³⁴ Glenn Bowman, *„The Violence on Identity“*, у *Anthropology of Violence and Conflict*, eds. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routhledge, 2001, стр.36

утемељену реакцију на постојећу претњу. Када друштво има историјат бруталних међуетничких сукоба, када држава методама насиља регулише односе са непожељним етничким групама, када се пацификација одређене заједнице спроводи покушајима асимилације или терора, или комбинацијом оба, насиље заиста може да изгледа као једини излаз. У таквим случајима рат може да се посматра не само као „наставак политике другачијим средствима“, да цитирамо познату Клаусевичеву фразу, већ и као ултимативна борба за очување посебног начина живота, система вредности, културног наслеђа, али и самог постојања одређене заједнице, који се сматрају угроженим од стране друге групе. Реалан осећај угрожености не мора да буде изазван једино бруталним кршењем људских права и директним нападима и насиљем, већ и многобројним примерима „тихе“ дискриминације која, само због тога што није отворено подржана од стране власти, масовна или директно насилна, није ништа мање „стварна“. Претње, застрашивање и ускраћивање одређених људских права, као и различити покушаји културне дискриминације и асимилације, посебно након дужег периода, могу да произведу интензиван осећај несигурности, страха и беса, на којима се темељи успешна етничка мобилизација.

Велики број етничких конфликта изазван је управо немогућношћу задовољења потреба за посебним и признатим идентитетом, за сигурношћу драгоцених симбола, вредности и веза, као и за правом гласа у доношењу колективних одлука које се тичу виталних интереса, веровања и вредности. Стога непријатељства и сукоби засновани на етничким разликама углавном укључују осећаје *неправде и депривације* који су заједнички великом броју појединаца који деле идентитет, из чега произилази да деле и заједничку судбину.¹³⁵

Бруталне последице и емотивна обојеност етнички мотивисаних ратова, али и ратова генерално, чине већину покушаја анализа ове врсте политичког насиља изузетно субјективним. Перспективе насилних догађаја, заправо, никада и не могу да буду у потпуности неутралне или објективне, обзиром да фундаментални „троугао насиља“ укључује починиоце, жртве и посматраче, који сви имају своје

¹³⁵ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.113

сопствене интерпретативне оквире и своје сопствене агенде.¹³⁶ Истовремено, чак и они од којих се очекује виши степен објективности, односно истраживачи и аналитичари који долазе „споља“, често бивају ухваћени у „мрежу“ угла посматрања и интереса једне од сукобљених фракција или неке друге заинтересоване стране. Поједини истраживачи су свакако у бољој позицији да демистификују већ постојеће наративе о конфликту него они који су директни учесници у њему, што, међутим, опет не спречава инструментализацију резултата ових истраживања од стране неких будућих учесника у рату. У највећем броју случајева, они који истражују ратове и насиље не успевају у томе да извуку истину, већ само да, на већ постојеће чињенице, додају још један – евентуално више дистанциран и, самим тим, мање субјективан начин гледања.¹³⁷

Историјска и културна улога рата у формирању и афирмацији националног идентитета

У трауматичним периодима политичких криза и оружаних сукоба такође долази до пораста утицаја свих оних фактора који и иначе кохезивно делују на етничке и националне заједнице, као што су религија, култура, традиција, историјска прошлост, митови и легенде. У великом броју случајева, циљ рата није само освајање територија и физичко уништење људи, већ такође систематично уништење њихове културе, традиције и историје, односно потпуно искорењивање трагова историјског постојања одређене етничке или националне групе на одређеној територији. Из тог разлога, уколико се рат посматра као колективно искуство, може се рећи да се његов основни утицај на жртве одвија путем њиховог присуствовања уништењу друштва оличеног у њиховој историји, идентитету и систему вредности.¹³⁸ Суочени са могућим искорењивањем своје културе и вредносних система, људи спонтано или, у неким случајевима, чак принудно

¹³⁶ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “Violent Imaginaries and Violent Practices”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.12

¹³⁷ Исто.стр.13

¹³⁸ Derek Sumerfield, “The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects”, *Overseas Development Institute*, London, 1996

почињу да се идентификују по етничкој или националној основи.

Други разлог за истицање заједничке културе у кризним временима је њена моћ повезивања, обзиром да култура, у овом случају, представља свеprisутни, свеобухватни, свакидашњи начин међусобног повезивања појединаца и група. Она је непосредан, опипљив друштвени ресурс. Истовремено, култура представља и ризницу историјског памћења, знак континуитета личног и колективног идентитета.¹³⁹

Поред непосредног искуства рата, његово историјско искуство такође има значајну улогу у стварању и обликовању идентитета етничких и националних група. Функција рата кроз историју, како је већ истакнуто, није се односила само на регулисање међуплеменских или међународних спорова, већ су, пре свега, ови спорови и ратови који су из њих произишли створили прилику и потребу за организацијом друштва која је временом постала немерљиво супериорна, барем у сврху остваривања заједничких циљева, у односу на примитивну хорду или животињски чопор.¹⁴⁰ Суочене са претњом физичког уништења, друштвене заједнице су кроз историју биле принуђене да се прилагођавају, развијају и усавршавају, како би се успешно одбраниле од напада; интензивна и трауматична ратна искуства су, истовремено, свесно и несвесно изазивала темељне промене код појединаца и читавих друштава, обликујући, мењајући или уништавајући њихове вредносне системе, културу и традицију, и, самим тим, њихову свест и идентитет.

Свака анализа феномена националног идентитета у савременом свету мора да почне од историјске перспективе, обзиром да начин на који доживљавамо садашњост у великој мери зависи од нашег познавања прошлости.¹⁴¹ Историјски наративи стварају оквир за смештање појединца унутар одређене интерпретације значајнијих процеса, што се може урадити на више начина. Историја се често учи у породици тако што се заједничка искуства једне преносе на друге генерације. Овај процес је индивидуалан, те, према томе, не мора да буде завистан од државе и

¹³⁹ Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.100

¹⁴⁰ Robert E. Park, "The Social Function of War", у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.240

¹⁴¹ Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, стр. 2; Супротно је такође истина; начин на који „видимо“ прошлост значајно зависи од наше перцепције садашњости.

друштва. У неким случајевима, сећања на одређене историјске догађаје, преношена са једне на другу генерацију, знатно се разликују од званичне верзије истих догађаја, што се може посматрати на примерима комунистичких земаља источне и југоисточне Европе у периоду после Другог светског рата, па тако и бивше Југославије. Тамо где је „званична историја“ у колизији са индивидуалним сећањима и искуствима, самим тим и са реалношћу и истином, њена моћ и утицај знатно су лимитирани, површни и привремени. Из овог разлога, моћ сећања никад не би требало потцењивати.

Историјско сећање блиско је повезано са концептом идентитета. Идентитет зависи од сећања, а сећање, са друге стране, зависи од идентитета; обоје се мењају временом и у зависности једно од другог; и идентитет и сећање су политичке и друштвене конструкције.¹⁴² У својој књизи „*Нација, идентитет, моћ*“, Џорџ Шопфлин истиче значај историјског сећања. Према његовим речима, сећање представља заједнички део друштвеног знања од кога се заједница не одриче тако једноставно. Оно је део идентитета и, стога, никакво убеђивање у то да је наводна историја одређене групе 'лажна' или 'имагинарна' неће убедити ту групу у истинитост таквих тврдњи. Ако ишта, њени припадници ће сматрати ове аргументе нападом на себе, што ће само ојачати границе које су поставили око своје заједнице.¹⁴³

Обзиром на чињеницу да се значајни периоди историја већине етничких група и нација састоје од ратова, страних окупација и дуготрајних политичких криза, као и то да је већи део светске историје уствари историја крвопролића, утицај историје на национални идентитет је, у великом броју случајева, утицај рата, насиља и политичких криза на идентитет. Утицај рата на националну свест лежи у огромном емоционалном значају који политичко насиље, и насиље генерално, имају на људска бића. Рат је редак друштвени феномен који поседује невероватну моћ да ствара и уништава у исто време, да зближава заједнице или да их растура, да ефективно „избрише“ идентитете створане током више година или деценија, и да

¹⁴² John R. Gillis, “*Memory and Identity: The History of a Relationship*”, у *Commemorations: The Politics of National identity*, ур. John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994, стр. 3-5

¹⁴³ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.260

их тренутно замени новим идентитетима, обликованим у крви. Моћ рата да ствара историју и да се „обнавља“ путем сећања је јединствена. „Свети карактер“ историјских ратова, од којих су неки ефективно створили или уништили државе и друштва у којима живимо, као и заједнице којима припадамо, створио је огромну моћ повезивања и идентификације, која се тешко може упоредити са било чим другим. Поред тога, „тежина“ ратних искустава - патња, жртве и губици које са собом носе сви ратови, створили су, у великом делу популације широм света, мешавину осећаја поноса, саосећања, али и историјског дуга, који обавезује и зближава без обзира на временску или физичку раздаљину. Користећи Амерички грађански рат као пример, Вилијем Џејмс истиче моћ ратних сећања. Према његовим речима: „Постоји нешто врло парадоксално у односу савременог човека према рату. Поставите питање милионима наших грађана, на северу и на југу, да ли би дали свој глас (када би тако нешто било могуће) да се наш рат за уједињење избрише из историје и да запис о мирној транзицији до садашњег периода замени онај о маршевима и биткама, и вероватно би неколицина ексцентрика рекла да. Ти преци, ти напори, та сећања и легенде су најсавршенији део онога што данас поседујемо сви заједно, свети духовни иметак, вреднији него сва проливена крв”.¹⁴⁴

Невероватан симболички значај колективног насиља у историјском „ланцу догађаја“ створио је неопходност анализе овог феномена из историјске и компаративне перспективе. Критикујући строго субјективистички приступ истраживању феномена насиља, Бетина Шмит и Инго Шродер истичу да се „ниједан насилан чин не може разумети у потпуности уколико се не посматра као једна карика у дугачком процесу догађаја, од којих се сваки може довести у везу са системом културне структуре који се може упоредити са сличним структурама негде другде”.¹⁴⁵ Историјски континуитет ратова, исто као и историјски континуитет културе, традиције и веровања, служи како би се прошлост пројектовала на садашњост, у циљу оправдавања сукоба и мотивисања оних који у њему учествују. Легитимитет рата постиже се повезивањем политичких и

¹⁴⁴ William James, “*The Moral Equivalent of War*”, први пут објављено 1910. године, овде цитирано из: *War*, ур. Bramson and Goethals, New York и London: Basic Books, стр.21

¹⁴⁵ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.7

економских интереса са моралним императивима, а најважнији сегмент ове легитимности је историјска димензија оружаних сукоба. Символично значење ранијих ратова интерпретира се у садашњости, док садашње насиље генерише симболичку вредност која ће се употребити у будућим сукобима. Ратови се воде због сећања и често се воде око сећања, односно око могућности успостављања визије прошлости једне групе као једине која поседује легитимитет. Из ове перспективе, насиље не представља само начин решавања конфликта око материјалних питања, већ такође начин стварања друштва, наметањем истине и историје једне групе, са свим друштвеним и економским последицама које из тога произилазе.¹⁴⁶

Због своје невероватне мобилизирајуће моћи и емоционалне тежине, историјски наративи о рату користе се од стране држава и режима на власти како би код становништва створили посебна ратна сећања. Ратови, било добијени, било изгубљени, користе се не само у функцији јачања националног идентитета, већ и као преносиоци друштвено пожељних вредности и врлина.¹⁴⁷ Обзиром на чињеницу да је искуство рата један од најмоћнијих и најефективнијих катализатора индивидуалних, националних и политичких идентитета, ратна сећања се могу употребити на различите начине у циљу обликовања осећања и мишљења чланова одређене етничке или националне заједнице. Ратна реторика и перципиране претње „подижу температуру“ јавног дискурса, а када она достигне „тачку усијања“ више није много потребно да би се народ „гурнуо“ у рат. У својој књизи „*Нација у рату*“, објављеној пар година пре почетка Другог светског рата, немачки генерал Ладендорф износи свој став о пожељној националној политици за време оружаног сукоба. Према његовом мишљењу, од сваког припадника нације очекује се да пружи сву своју снагу, било на фронту или изван њега, а то је могуће учинити једино када он прихвати неприкосновену истинитост тврдње да се рат води искључиво због опстанка нације. Тоталитарна политика мора да стави сву снагу нације у службу таквог рата и само ће повиновање фундаменталним расним и

¹⁴⁶ Исто. стр.9

¹⁴⁷ Wolfgang Hoerken, “War, Memory and Education in a Fragmented Society”, *East European Politics and Societies*, Vol 13, бр. 1, зима, 1999

духовним законима успети у уједињењу народа, рата и политике, што представља основу очувања нације.¹⁴⁸

Моћан утицај рата на појединце и друштва експлоатисан је кроз читаву историју од стране државних лидера и њихових политичких саветника. Још је чувени теоретичар реализма Николо Макијавели, 1513. године, саветовао лидере да започну иностране ратове сваки пут када проблеми у њиховим земљама постану превише озбиљни. Његове мисли одјекују и у речима Хитлеровог политичког саветника Хермана Геринга. Према његовим речима: „Са гласом или без њега, људе је увек могуће навести да испуне наредбе лидера. То је једноставно. Све што треба да урадите је да им кажете да су нападнути и да осудите пацифисте због недостатка патриотизма“. На сличан начин, 1939. године, пре него што ће постати државни секретар Сједињених Америчких Држава, Џон Фостер Далас препоручио је пројектовање спољне опасности као „најлакши и најбржи лек за унутрашњи раздор“.¹⁴⁹ Како примећује Дезмонд Морис, ако би били цинични могли би да кажемо да ништа не може да помогне лидеру као добар рат. На тај начин му се пружа једина шанса да буде тиранин и да буде вољен истовремено. Он, наиме, може да примени најокрутније методе, да пошаље на хиљаде својих следбеника у смрт, а да и даље буде поздрављан као велики заштитник. Ништа не јача везе унутар групе као спољашња претња.¹⁵⁰

Начини на које се ратови користе од стране режима на власти, кроз системе образовања, медија и друге врсте јавног дискурса, могу да имају огроман утицај на популацију путем јачања и промена идентитета, и стварања услова за различите видове политичких акција. Као што је већ истакнуто, ратна сећања представљају изузетно моћна „оружја“, нарочито у државама под влашћу ауторитарних режима. Контрола над заједничким сећањима је кључна уколико режим жели да ефективно контролише друштво у целини. Он, стога, покушава да добије монопол над овом контролом и сваки алтернативни извор информација и сећања сматра се претњом власти. У посебним околностима, као што је рат, оваква перцепција се максимално

¹⁴⁸ Gen. Erich Ludendorff, *The Nation at War*, London: Hutchinson & Co, 1936, стр.54

¹⁴⁹ Charles W. Kegley JR. и Eugene R. Wittkopf, *World Politics – Trenad & Transformation*, Thomsom-Wadsworth, 2004, стр.432

¹⁵⁰ Desmond Morris, *The Human Zoo*, New York: Dell, 1969; овде цитирано из: Charles W. Kegley JR. и Eugene R. Wittkopf, *World Politics – Trenad & Transformation*, Thomsom-Wadsworth, 2004, стр.432

интензивира, а свако сећање које није у складу са официјалном верзијом догађаја сматра се актом издаје.

У процесу етничке мобилизације, „историјски елементи се деконтекстуализују и поново интерпретирају као део заједничке легенде о конфронтацији, стварајући имагинаран простор унутрашње солидарности и спољашњег непријатељства. Антагонистички дискурс при томе није измишљен нити дисконтинуалан у историјском контексту, али се фрагменти сећања одвајају и намештају како би се створила нова дефиниција колективног идентитета“.¹⁵¹ Међутим, и без било какве врсте манипулације са историјским сећањима, објективност у анализи емоционалних историјских искустава углавном представља недостижан циљ, чак и онда када иза ње постоји искрена намера да се догађаји прикажу у „правом светлу“. Свако колективно насиље, рат и окупација за собом остављају жртве, рушевине и, што је од кључне важности, огромну количину људске патње, што се урезује у колективно памћење заједнице и ствара њену историју која је у највећем броју случајева историја њених жртви, бола и патње. Иако је ова историја, у великој мери, заснована на реалним догађајима и објективним чињеницама, она је, уједно, емотивно обојена и субјективна, што је у потпуности логично. Како истиче Шопфлин, оно што је од посебне важности у контексту друштвеног памћења је то да уколико једна група сматра да је кроз историју била понижавана од стране друге, ако има осећај да је ослабљена у смислу своје моралне вредности због постојања или активности друге, осећај неправде је генерално толико снажан да је изузетно тешко отклонити га, осим ванредним методама, готово увек симболичним и ритуализованим ... У међуетничким споровима ове врсте – којих је много у југоисточној Европи – обе стране ће покушати да легитимизују своје позиције позивајући се на исту прошлост, али радикално другачије сећање. Из оваквог ћорсокака у суштини постоји само један излаз: не допустити ниједној страни коришћење историјских сећања, односно спречити их да користе прошлост уколико желе да постигну било шта у контексту међу-етничких односа. Овај циљ је, међутим, врло тешко остварити, обзиром на то

¹⁵¹ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “Violent Imaginaries and Violent Practices”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.11

да прошлост представља један од кључних саставних елемената идентитета, а да идентитет не може да буде предмет погодбе. Стога је неопходно постојање воље за постизањем решења на обе стране.¹⁵² Вољу за постизањем решења, међутим, чак и тамо где она постоји, јако је тешко ускладити са захтевима супротстављених страна које оне доживљавају као потпуно легитимне, тако да се 'решења', углавном, постижу неком врстом притиска и силе, што само наставља континуитет насиља и, уједно, прави основу за стварање неке будуће националне историје која ће се бавити неправдама и патњама нанесеним једној заједници од стране друге, непријатељске и неправедне, али, у једном историјском тренутку, моћније националне групе.

Осећај историјских неправди и моћне представе насиља, у већини случајева, подстичу етничке и националне антагонизме, докле год постоје „нерешени рачуни“, као што су нерешени територијални спорови и/или присуство супротстављених група на истим територијама. Моћ сећања на насиље да наново подстакне непријатељство и будуће насилне сукобе лежи у јединственој позицији коју ова сећања имају у целокупном друштвеном памћењу. Као што је већ истакнуто, насиљем се стварају јединствена искуства која се преносе путем културе и чувају у колективном друштвеном памћењу, док њихово приказивање представља значајан извор перцепције и легитимације будућег насиља. Поред тога, насиље такође ствара опипљиве резултате који се крећу од погинулих људи до прерасподеле простора, премештања становништва или окупације нових територија. Ово су емпиријске чињенице које могу да буду физички распознате или се могу реконструисати из историјских записа, али су ове чињенице такође подложне утицају културног дискурса. Не постоји важнији извор идеологије насиља него што је то приказивање пређашњег насиља, мртвих, губитака и патње.¹⁵³

Из овог разлога, у периодима политичких или безбедносних криза и великих друштвених промена, политичке елите често се позивају на одређене

¹⁵² George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.260-261

¹⁵³ Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routhledge, 2001, стр.8

догађаје из прошлости како би дале легитимитет својим активностима. Без обзира на ниво праве претње, процес етничке мобилизације представља неопходан корак у периоду који претходи било којој врсти организованог политичког насиља, због тога што се конфликти обликују друштвеном културном перцепцијом која даје посебан значај ситуацији, процењујући је на основу некадашњих сукоба сачуваних у друштвеном памћењу групе.¹⁵⁴ Оправданост сукоба се објашњава посебном „културном граматиком“ којом се дефинише вредност и значај материјалне и друштвене добити, као што су, на пример, част и углед. Ова културна граматика даје трајнији значај насилном сукобу и, стога, обезбеђује додатни мотивациони оквир којим се пружа пострек изван тренутних интереса појединачних учесника у конфликту.¹⁵⁵

Званична верзија бивших и садашњих сукоба приказује се путем наратива, представа и записа. Наративи се концентришу на сећања на некадашње конфликте, потенцирајући неправде, губитке или патње нанете једној групи или глорификујући њена достигнућа. Представе насилних конфронтација, односно „ратне церемоније“, имају значајну улогу у периодима пре и након завршетка рата, јавним представљањем антагонистичких односа и прототипичних имица насиља. Последња врста насилних представа, записи, су, у ствари, визуелни прикази антагонизама записани у културном пејзажу путем форми визуелне комуникације, као што су медији.¹⁵⁶

Симболизам ових насилних представа састоји се од више карактеристичних елемената:

- Строго поларизована структура „ми:они“, од које ниједан појединац не може да побегне и која не оставља простор за недоумице;
- Примењивање принципа тоталитета на све аспекте ове дихотомије: сваки потез или активност друге стране конфронтационог односа посматра се као претња или чин агресије који захтева одбрамбене мере;

¹⁵⁴ Исто, стр.4

¹⁵⁵ Исто,стр.5

¹⁵⁶ Исто,стр.9-10

- Идентификација „наше“ стране са опстанком и добробити сваког појединца: борба је од виталног значаја за опстанак читаве групе и животе сваког од њених чланова;
- Морална супериорност „нашег“ циља није под утицајем исхода борбе. Пораз неће елиминисати исправност „наше“ позиције;
- Послератно друштво се описује у апокалиптичним терминима: може да постоји само апсолутна победа или тотални пораз. Победничка страна ће урадити све да физички и политички елиминише поражене.¹⁵⁷

Историје и представе историјских догађаја већине етничких и националних заједница, иако у великом броју случајева засноване на објективним чињеницама, такође су, након вишевековног „културног обликовања“, претрпеле значајан утицај митова и легенди насталих на њима. Како истиче Ентони Д. Смит, прошлост, или њени делови, отелотворени у митовима, су једно од најмоћнијих „оружја“ која се користе од стране елита за манипулацију емоцијама маса, као и за генерисање и контролу процеса етничке мобилизације.¹⁵⁸ На сличан начин, Џорџ Шопфлин примећује да они који могу да оживе мит могу и да мобилишу људе, искључе оне који не припадају групи, прикрију одређена сећања, успоставе солидарност и учврсте хијерархију статуса и вредности.¹⁵⁹ Вредности, митови, симболи или чак светилишта, које свака нова генерација одабере као обележја свог националног бића, могу да се разликују од оних који су постојали код претходних генерација, али не могу да буду наново створени, већ морају да се заснивају на неком периоду из националне историје. Прошлост дефинише садашњост нације и усмерава је ка будућности, али такође садашње потребе и будући циљеви утичу на начин на који

¹⁵⁷ J. Zulaika, *Basque Violence: Metaphor and Sacrament*, Reno: University of Nevada Press, 1998, стр.32-34; овде цитирано из: Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, “*Violent Imaginaries and Violent Practices*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.10-11

¹⁵⁸ Anthony D. Smith, “The ‘Golden Age’ and National Renewal”, у *Myths and Nationhood*, ур. Geoffrey Hosking и George Schopflin. London: Hurst & Company, 1997, стр. 36-38.

¹⁵⁹ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.82-83

се прошлост реконструише и то је разлог због кога митови имају кључну улогу у процесу изградње нације.¹⁶⁰

Велики број аутора радова о националном идентитету и национализму истиче моћан утицај митова на заједнице. Према мишљењу Едгара Морена, мит, заправо, представља стожер нације и националне државе. Како истиче Морен: „Мит није надградња нације: он је тај који ствара солидарност и заједницу; он је неопходан цемент сваког друштва, а у сложенем друштву једини противотров појединачној атомизацији и деструктивним налетима таласа сукоба. И тако, у самогенеришућем обртању целине помоћу саставних делова и саставних делова помоћу целине, мит ствара оно што га ствара, што ће рећи саму националну државу“.¹⁶¹ У својој књизи *“Нација, идентитет, моћ”*, Џорџ Шопфлин дефинише мит као поштовану традицију и дубоко укоревен културни појам који се репродукује и, стога, стално обнавља у садашњости. Према његовим речима, ови дискурси се налазе на месту „управљања значењима“ којима се култура производи и одржава, преноси и прима, примењује, излаже, памти и проучава.¹⁶² Кључна улога мита у стварању културе и преносу историјских сећања неминовно доводи до тога да он постаје један од начина на који колективитети – у овом контексту посебно нације – успостављају и одређују основе свог сопственог бића, својих система моралности и вредности ... Мит ствара интелектуални и когнитивни монопол тако што покушава да успостави јединствен начин доживљавања света и дефинисања погледа на свет. Да би заједница постојала као заједница, овај монопол је од виталног значаја, те, стога, појединачни чланови те заједнице морају да прихвате мит као такав.¹⁶³

Сваки мит, међутим, не носи довољну тежину и моћ да би утицао на начин на који етничке и националне групе себе доживљавају. Како примећује Мери Фулбрук, како би имали потенцијал изградње нације, митови морају да имају одјек у сећањима широких народних маса, као и да понуде одговоре на тренутне

¹⁶⁰ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996, стр. 206-208

¹⁶¹ Едгар Морен, „Појам националне државе“, у *Теорија политике*, ур. Драган Симеуновић, Београд: Наука и друштво, 2002, стр. 110-111

¹⁶² George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.90

¹⁶³ Исто., стр.80

потребе.¹⁶⁴ Чланови заједнице не морају да верују у истинитост историјског мита због тога што „прави циљ мита није да представи објективну слику света онаквог какав је, већ да изрази схватање човека о себи самом у свету у коме се налази. Мит не би требало тумачити космолошки, већ антрополошки или, још боље, егзистенцијално”.¹⁶⁵ Како би мит успешно обављао свој главни задатак успостављања везе између припадника једног друштва и стварања границе између ове и других заједница, довољно је да чланови групе прихвате његов садржај и поруку. Заједнички митови су један од најзначајнијих елемената за разликовање чланова једне групе од оних који то нису.¹⁶⁶ Кључни значај мита, стога, лежи у његовој улози у процесима „стварања граница“ и „одржавања граница”.¹⁶⁷ Границе се одржавају сталним истицањем „разлика и јединствености“, обзиром да су захтеви за одвојеношћу на објективним основама подржани неговањем историјских митова. Овакви митови – о једном друштву, али и о њему суседним друштвима – помажу у стварању реда у неуредном културном пејзажу.¹⁶⁸ Митови и митска историја враћају у живот заједничко наслеђе и, стога, имају фундаменталну улогу у процесу одређивања „онога што јесмо”.¹⁶⁹

У периодима политичких криза и конфликта коришћење и контрола митова представљају кључни део етничке мобилизације, обзиром на то да, како је већ истакнуто, митови имају значајну моћ да мобилишу емоције и ентузијазам, који затим могу бити искоришћени у одбрани легитимитета и јачању власти.¹⁷⁰ Митови се могу користити како би пружили легитимитет сили као инструменту промена, окарактерисали одређени режим као тирански и, на тај начин, оправдали насиље против њега, како би умањили значај инкременталних промена као бескорисних

¹⁶⁴ Mary Fulbrook, “Myth-making and National Identity: The Case of the G.D.R.”, у *Myths and Nationhood*, ур. Geoffrey Hosking и George Schopflin. London: Hurst & Company, 1997, стр.73-74

¹⁶⁵ Rudolf Bultman, “New Testament and Mythology”, у Robert A. Segal, *Theories of Myths*, New York: Garland, 1996, Vol.3, стр.38

¹⁶⁶ George Schopflin, “The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths”, у *Myths and Nationhood*, ур. Geoffrey Hosking и George Schopflin. London: Hurst & Company, 1997, стр. 19-20.

¹⁶⁷ Pal Kolsto, ур, *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London: Hurst & Company, 2005, стр.vii

¹⁶⁸ Pal Kolsto, “Introduction: Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society”, у *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Pal Kolsto, ур., London: Hurst & Company, 2005, стр.3

¹⁶⁹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996, стр. 202

¹⁷⁰ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.89

(кукавичких) и окарактерисали компромис и преговоре као нечасне чиновне који изазивају презир заједнице.¹⁷¹ Поседовање суштинске контроле над митовима, симболима и ритуалима је, из ових разлога, један од најзначајнијих услова за контролу читавог друштва. Истицањем одређених сећања, маргинализовањем значаја других, као и пропагирањем појединих симбола, вредности и модела понашања, они који се налазе у позицији моћи могу да ојачају међусобну солидарност и мобилишу масе.¹⁷²

Ратови су, као што је већ истакнуто, одувек имали значајну улогу у историјском памћењу и чак се и „најстарији митови и традиције заснивају на темама борбе и убијања“, како примећује немачки писац Ханс-Магнус Ензбергер, истичући ову једноставну, али ништа мање кључну историјску чињеницу. Обзиром да мит настаје у тешким временима, да би помогао човеку да не клоне, да би му вратио наду, не треба се чудити што су митови везани за ратове. У таквим митовима има доста ружног, доста патње и страдања, као, уосталом, и у бајкама. Али ни мит, као ни бајка, не носи у себи лоше поруке. Напротив, он афирмише високоетичне вредности: човечност, храброст, очување националног идентитета.¹⁷³

Коришћење митова у процесу зближавања чланова једне етничке или националне заједнице, међутим, у већини случајева, истовремено још више интензивира разлике између супротстављених група. Према мишљењу Џорџа Шопфлина, у етнички подељеним друштвима коришћење митова готово увек продубљује постојеће разлике, осим ако се не ради о митовима који уједињују подељене групе. Могуће је замислити митове о грађанској припадности који превазилазе концепт етничности...али су они ретки. Са друге стране, много је лакше користити етничку припадност у својству идентификатора и искључити припаднике других етничких група, или их поставити у улогу „другог“, односно објекта против кога, и због кога је мобилизација неопходна. Исход овакве ситуације је то да се у оквиру једне етничке групе истичу митови о заједничком животу њених чланова чиме се, истовремено, повлачи оштра граница према онима

¹⁷¹ Исто.стр.95

¹⁷² George Schopflin, *“The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths”*, у *Myths and Nationhood*, ур. Geoffrey Hosking и George Schopflin. London: Hurst & Company, 1997, стр. 22

¹⁷³ Милкица Милојевић, „Од Краљевића Марка до Мц Доналд’с хамбургера“, *АИМ Бања Лука*

који не припадају групи.¹⁷⁴ Када митови почну да се употребљавају у процесу етничке мобилизације, веома је тешко прекинути или чак држати под контролом овај процес, зато што је он углавном динамичан, поларизујући и, једном започет, тешко заустављив. На обе стране митови и симболи продиру у политички дискурс што за последицу има отежавање комуникације између супротстављених група, обзиром да језик митова функционише у оквиру заједнице, али не и изван њених граница. У комуникацији преко граница митови изобличавају перспективе и збуњују учеснике, зато што њихова улога и јесте у томе да ојачају заједничку солидарност, а не да посредују у контакту са другом заједницом.¹⁷⁵ У периодима који претходе сукобима митови служе у сврху конструкције наратива који се изнова понављају и увежбавају да би, у тренутку када дође до директног насиља, почели да стварају ред уместо хаотичне ратне реалности, пружајући јој „виши” национални значај. Суморна стварност ратова трансформише се у складу са митским наративима тако што се стварни ликови и догађаји усклађују са садржајем мита. Реалност се поједностављује, разлике поштравају, а контрасти истичу.

Док су се заједничка сећања кроз историју углавном заснивала на ратним искуствима, појава модерног концепта национализма у касном осамнаестом веку значајно је повећала значај, политичку улогу и културни смисао ратних сећања у заједницама широм света. Ратни споменици, прославе, гробља и други симболички изрази сећања не представљају, међутим, само „места жалости“, већ су, што је много значајније, они постали начини чувања заједничког националног идентитета, којима се, кроз образовање, медије и јавни дискурс, људи подсећају на дужност жртвовања нацији присећањем на прошле ратове.¹⁷⁶ Као што примећује Шопфлин: „...Оживљавање сећања на уређен и ритуализован начин, довољно регуларно да прослава постане део живота оних који у њој учествују, потврђује оно што сматрамо морално исправним. Оно, пре свега, потврђује пресудан значај самог

¹⁷⁴ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.85

¹⁷⁵ Исто.стр.86

¹⁷⁶ Wolfgang Hoepken, “War, Memory and Education in a Fragmented Society”, *East European Politics and Societies*, Vol 13, бр. 1, зима 1999

сећања”.¹⁷⁷ Са друге стране, опасност од запостављања сећања у оквиру заједнице, упозорава Шопфлин, је то да оваква заједница неће бити у стању да опстане током времена, обзиром да је друштво без сећања слепо у односу на своју сопствену садашњост и будућност зато што му недостаје морални оквир у које би сместило своја искуства. Оно врло лако губи корене што га, само по себи, не чини лошим, већ једноставно баналним.¹⁷⁸

Комеморативне церемоније, стога, подсећају заједницу на њен идентитет и објашњавају њену прошлост као неку врсту „колективне аутобиографије”. Оне су наш начин да кажемо да смо оставили траг, да смо већ направили избор и да тај избор не може директно да се преиспитује, због тога што би такво преиспитивање довело интегритет заједнице у опасност.¹⁷⁹ Комеморације су, међутим, много више од снабдевача заједничким сећањима и заштитника истих. Како би биле заиста ефикасне, оне морају да постану начин живота – чланови заједнице морају да се навикну на њих.¹⁸⁰ Обзиром на значај прошлости и сећања која из ње произилазе, а која се одржавају и јачају комеморативним церемонијама, изградња нације је немогућа без комеморација. Све нове нације су најосетљивије и најрањивије на самом почетку због чега је потребно ојачати их инспиративним „тренутком славе”.¹⁸¹ Овакав „тренутак“ такође може да подстакне осећај „историјског дуга“ – садашње генерације требало би да се осећају дужним својим прецима за њихове жртве, да одржавају њихове системе вредности и да, уколико је потребно, поднесу сличне жртве како би заштитиле њихово наслеђе.¹⁸² Ратна сећања, стога, представљају поглавље у „граматици национализма“, написаној широм Европе у деветнаестом веку, и могу да се користе на различите начине у циљу јачања осећања припадности и патриотизма.¹⁸³

¹⁷⁷ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.74

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто. р.78

¹⁸⁰ Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, стр.36-38

¹⁸¹ Исто.70-71

¹⁸² John R. Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, у *Commemorations: The Politics of National identity*, ур. John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994, стр. 8-9

¹⁸³ Wolfgang Hoepken, “War, Memory and Education in a Fragmented Society”, *East European Politics and Societies*, Vol. 13, бр. 1, зима 1999

Као што је већ истакнуто, симбиотска веза између национализма и рата представља тему великог броја истраживања у областима политичког насиља и националних идеологија. Међусобна повезаност национализма и рата огледа се у чињеници да национализам пружа легитимитет рату и изборима који се у њему праве, док рат представља конститутивни елемент колективног идентитета.¹⁸⁴ Иако би било екстремно и неистинито тврдити да национализам, сам по себи, директно изазива насиље, тачно је да он олакшава мобилизацију заједнице на етничкој основи и мотивише људе у периодима криза и конфликта. Као што истиче Данијел Џ. Левинсон: „Национализам је могуће посматрати кроз шири аспект етноцентричне оријентације...Као и друге форме етноцентризма и он се темељи на ригидној и прожимајућој разлици између припадајуће и неприпадајуће групе“.¹⁸⁵ Обзиром да етноцентричне идеје наглашавају и фокусирају се на разлике између етничких заједница и нација, често истичући наводну супериорност или угроженост одређене нације, оне, самим тим, ефективно рационализују веровање у неизбежност рата.¹⁸⁶

Гордон Алпорт везује претпостављену супериорност неких националних група, присутну у њиховом националном дискурсу, за концепт „златног доба“, односно наводног историјског периода културне, економске, војне, итд. надмоћи одређене нације. Према његовим речима, значајан разлог због кога се свака национална и културна група осећа супериорно је то да је у традицији те групе постојало „златно доба“ – период када је она била супериорна у култури, просперитету, науци или моћи, у односу на све околне групе. Истина је да је златно доба могло да буде пре сто, хиљаду или две хиљаде година. Али у једном или другом периоду свака културна група имала је изузетна уметничка, материјална или интелектуална достигнућа. Мотивисани нашим личним поносом, ми се, стога, лако идентификујемо са златним добом нашег народа; често смо склони да оно што сматрамо да заслужујемо данас одређујемо у односу на овај период наше

¹⁸⁴ V. Jabri, *Discourses on Violence: Conflict Analysis Reconsidered*, Manchester и New York: Manchester University Press, 1996, стр.139-140

¹⁸⁵ Daniel J. Levinson, “*Authoritarian Personality and Foreign Policy*”, у *War*, ур. Bramson and Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.135

¹⁸⁶ Исто.

историје.¹⁸⁷ Алпорт даље тврди да је „овакав етноцентризам готово универзална појава код свих народа. Његови корени су дубоки, дубоки колико наше сопствено неограничено самопоштовање...Чланови групе су, након свега, прожети заједничким вредностима и осећањима. Они 'знају' од својих предака да је њиховој групи учињено много неправди, да су границе њихове земље неправедно уске. Они такође 'знају' да је њихова група суштински супериорна и да, стога, заслужује највише.¹⁸⁸ Ова оштра подела између „наше групе“ и „њихове групе“, оптерећена бројним историјским и савременим оптужбама, може да, у периодима политичких криза, доведе до етничке мобилизације и ултимативног (оружаног) конфликта. Како истиче Алпорт, очекивање рата, између осталог, настаје из прикривеног анимозитета који гајимо према другим групама које су, можда пре више векова, повредиле права наших предака са којима се ми сада идентификујемо.¹⁸⁹

Постојаност самољубивих осећања може се проценити из етноцентричних тонова друштвених наука.¹⁹⁰ Етноцентричан поглед на нације и културе могуће је видети у радовима великог броја научника, кроз историју и у садашњем периоду, од којих неки представљају високо цењене ауторитете у својим областима истраживања. Отворено или имплицитно, већина научника у областима друштвених наука обликује своје теорије и посматрања тако да се њихова сопствена култура представи као најизузетнија, а њихова нација као безгрешна.¹⁹¹ У времену масовних медија и њиховог неспорног утицаја на јавност, ови канали утицаја интензивно се користе у периодима политичких криза, обзиром да су комуникација и пропаганда неопходне како би „негативац постао заједничко власништво“.¹⁹² Уколико се новинари, политичари и други браниоци различитих идеја не удруже у стварању заједничке слике, људи се неће ујединити у фокусирању својих различитости или негативних емоција на једну, јасно одређену претњу.¹⁹³ Истина је то да је негативна слика „другости“ често присутна у јавном

¹⁸⁷ Gordon W. Allport, *“The Role of Expectancy”*, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.183

¹⁸⁸ Исто.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² Исто.стр.187

¹⁹³ Исто

дискурсу, без обзира на политичку стабилност или могућност конфликта. Представе које имамо о другим људима су много чешће непријатељске него супротно, док су уџбеници, легенде, традиције, лидери и масовни медији удружени у напору да то тако и остане. Разлог је то да непријатељски имиџи највише одговарају жељама људи да се чврсто држе унутрашњих острва сигурности.¹⁹⁴

Утицај рата на заједнице иде даље од његовог утицаја на национални идентитет; ратна сећања одувек су представљала један од најефикаснијих инструмената у стратегији изградње нације у многим деловима света. Према мишљењу неких од најеминентнијих теоретичара национализма, ратна искуства се налазе међу кључним условима за стварање нације, као што су и међу кључним условима за стварање државе.

Као што се може тврдити да су нације, у одређеној мери, продукти ратова, велики број постојећих држава такође представља директне резултате ратова вођених за њихову независност. Као што примећује Норберт Елајас: „Националне државе су створане ратовима и због ратова“.¹⁹⁵ У многим деловима света ову тврдњу је могуће доказати у реалности. Наиме, ретке су државе које нису настале „у крви“ и које се у својој историји нису бориле за освајање нових територија или браниле од других освајача. За своју садашњу позицију и просперитет, најмоћније и најбогатије земље савременог света у великој мери имају да „захвале“ ратовима које су водиле (и добиле) у својој историји. Обзиром на ту чињеницу, није зачуђујуће то што се ратна сећања често користе од стране политичких елита у циљу мобилизације становништва за подршку одређеном режиму или националном пројекту.

Непосредна и историјска моћ насиља и рата у улози катализатора великих друштвених промена је неупоредива у односу на било који други феномен. Својим бруталним системом елиминације, кроз читаву историју човечанства, рат је имао одлучујућу улогу у друштвеној и историјској селекцији људске цивилизације. Некада велике, моћне и утицајне државе и народи нестајали су у тренуцима када

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ Norber Elias, “*Die Gesellschaft der Individuen*,” Frankfurt: Suhrkamp Edition, 1987, стр.276; овде цитирано из: Wolfgang Hoyer, “*War, Memory and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia*”, *East European Politics and Societies*, Vol. 13, бр. 1, зима 1999

више нису могли да се одупру нападима својих, војно надмоћнијих непријатеља, без обзира на евентуалну супериорност своје културе или друштвене организације.

Рат, стога, представља јединствен друштвени феномен који је кроз историју имао моћ да ствара и уништава државе, народе и читаве цивилизације, елиминишући „слабе“ и отварајући пут „јаким“. У читавом овом процесу његов утицај подједнако је досезао до свих нивоа и сегмената друштва; једино је претња ратом успевала да наведе милионе људи да својевољно ризикују своје животе у нади да ће тиме заштитити себе, своје породице и народ, али и „више циљеве“, односно државу, културу и религију којима припадају; рат је одувек брже и интензивније од било чега другог могао да усади осећај националне свести и систем вредности у појединце и читаве заједнице, који би после трајали вековима, али и да, у изненађујуће кратком периоду, ефективно уништи идентитете стваране током низа година или деценија.

Непосредна улога рата и страних окупација у афирмацији националног идентитета српског народа у РС и БиХ

Историја, рат и национални идентитет у БиХ

Велики број локалних и међународних научника до сада је покушао да објасни због чега се двадесети век завршио у крви у једној (барем географски) европској држави. У највећем броју анализа постоје два преовлађујућа објашњења крвавог колапса Југославије на територији Босне и Херцеговине. Једно од њих је да се, у овом случају, у основи ради о још једној у бесконачном историјском низу ерупција међунационалне мржње. Према овој теорији, Балкан је кроз велики део своје историје представљао најзаосталији и најпримитивнији део Европе, који су одувек карактерисали мржња и крвопролиће. Период мира и релативне политичке стабилности, који је трајао од завршетка Другог светског рата до распада СФРЈ, објашњава се комунистичком репресијом и диктатуром чији је слом на површину поново „избацио“ праву балканску 'природу', што је резултирало добро познатим догађајима из последње деценије двадесетог века. Са друге стране, постоји и теорија према којој је Босна и Херцеговина већим делом своје историје заправо представљала функционално мултиетничко друштво које су у сукобе и ратове гурале манипулативне политичке елите суседних држава, првенствено Србије и Хрватске, које су увек гајиле аспирације према босанско-херцеговачкој територији и на различите начине покушавале да „подрију“ темеље мултиетничке заједнице у БиХ и задобију лојалност локалних Срба, односно Хрвата, у сврху остваривања својих циљева.

Обе ове теорије у суштини представљају грубо поједностављивање комплексне реалности – Босна и Херцеговина никада у својој савременој историји није била 'хармонично мултиетничко друштво', као што не би могла прецизно да се опише ни као 'пакао међуетничке мржње'. Истина је, међутим, да је савремена босанско-херцеговачка историја, укратко, историја ратова и насиља, освајања и окупација, устанака и одмазди, честих политичких криза и периодичних промена режима, као и то да је та историја обликовала друштво које постоји и данас, заједно

са свим његовим етничким посебностима, неповерењима и непријатељствима која тврдоглаво одбијају да се трансформишу у 'грађанске и цивилизоване', савремене западне (не-етничке) идентитете.

Као што гласи једна балканска пословица: „Овај регион има тако богату историју да му није ни потребна будућност“. Другу познату изјаву о Балкану и његовој историји једном је дао Винстон Черчил који је рекао да „Балкан ствара више историје него што може да поднесе“. Познавање и разумевање историје Балкана је, свакако, кључно за сваки покушај решавања или барем разумевања његових прошлих, садашњих и будућих проблема, не само зато што се историја често понављала и зато што она указује на корене савремених политичких проблема, већ и због тога што историја има огроман емоционалан значај за велики број људи који живи у овом региону. Историјска сећања су сликовита и жива у памћењу већине становника Балкана, без обзира на то да ли су лично доживели догађаје који се памте или не.

Овај модел памћења прошлости, међутим, није карактеристичан само за Балкан и људе који живе на њему, већ, у одређеној мери и одређеном обиму, постоји у великом броју савремених земаља. Као што истиче Пол Конертон, заједничко, односно друштвено сећање, има огроман утицај на индивидуално сећање. Људи ће често оживети одређено сећање путем контаката и интеракције са другим члановима своје групе. Како би могли ефикасно да комуницирамо са другим припадницима своје заједнице потребно је да памтимо исте ствари које и они памте. Наша лична сећања, ако заиста желимо да будемо део одређеног друштва, морају да буду хармонизована са особама, местима, датумима, језиком и симболима који карактеришу наше друштво, а који једино могу да постоје у оквиру менталног простора створеног од стране саме групе. Конкретно присуствовање догађају који се „памти“, или чак то да ли смо живели у време када се он десио, није толико важно, па самим тим ни неопходно.¹⁹⁶

Поред чињенице да балкански народи неоспорно имају богату историју, треба такође истаћи да је њено богатство још веће када се узме у обзир улога коју је она имала, и још увек у великој мери има, у друштвеном и политичком животу

¹⁹⁶ Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, стр.36-38

земаља које се налазе у овом делу Европе. Како истиче Дејвид Овен: „На Балкану ништа није једноставно. Све је прожето историјом, а сложености уносе забуну и у најбрижљивије проучавање“.¹⁹⁷ Утицај историје на балканске народе је неоспорно велики, њена друштвена „тежина“ је импресивна што јој, на неки начин, даје „ванвременски“ карактер и представља једну од специфичности локалног становништва у односу на неке друге, нарочито западне народе. Наиме, док већина западњака посматра своју историју као нешто што припада, и што би требало да остане у прошлости, већина људи на Балкану, па тако и у Босни и Херцеговини, је под јаким утицајем својих националних историја које су, на софистициран начин, интегрисане и умешане у савремени друштвени и политички живот.

Потребно је, међутим, истаћи да су ове историје карактеристичне по томе што већину 'заједничких' елемената интерпретирају на потпуно различите начине. Интегрална историја БиХ, прихваћена од стране већинског дела њеног становништва, не постоји; анализирајући њену српску, бошњачку и хрватску верзију, пре би се могло закључити да се у њима ради о три различите државе, него о једној истој земљи. Интерпретација историје је, стога, кључни фактор у разумевању конструкције и перцепције идентитета народа у Босни и Херцеговини. Срби, Бошњаци (Муслимани) и Хрвати посматрају своје историје на потпуно различите начине који често, ако не и увек, противрече једни другима.

Добар пример за ово паралелно тумачење историјских догађаја даје Недељко Шиповац у свом тексту о парадоксима у савременој БиХ. Како примећује Шиповац: „Испоставља се да је и лаицима јасније него што је творцима Дејтонског мировног споразума и међународних аката који прате његово провођење у живот у Босни и Херцеговини, а и у другим бившим републикама распаднуте СФРЈ – потпуно исте историјске чињенице и догађаји имају потпуно различита тумачења и значења, зависно од етничке групе. Кулминација је различито тумачење атентата Гаврила Принципа на престолонаследника Аустроугарске монархије, Франца Фердинанда у Сарајеву, на Видовдан 1914. године, и имена моста на ријеци Миљацки. Наиме, док је југословенска историографија, она између два свјетска рата као и она после Другог свјетског рата, организацију *Млада Босна* третира

¹⁹⁷ Дејвид Овен, „Балканска одисеја,“ Београд: Радио Б92, 1996, стр.27

као револуционарну, омладинску асоцијацију за борбу против окупатора њихове домовине БиХ, а атентаторе славила као младе, романтичне револуционаре, који су сматрали да се индивидуалним оружаним активностима може срушити мрско Аустроугарско царство, дотле је муслиманска Босна, са Алијом Изетбеговићем на челу, представљајући се у грађанском рату као држава сва три конститутивна народа, почела да тај историјски догађај тумачи посве другачије. И *Млада Босна* и њени чланови проглашени су за терористичку организацију и терористе, а *Мост Гаврила Принципа* је преименован у *Мост принца Фердинанда*, што је засметало и самој Аустрији, чији су представници интервенисали код бошњачких власти да се и Мост и девастирани стари *Музеј Младе Босне* поред њега, као и *Принципова стопа* утиснута у асфалт на мјесту са којег је атентатор пуцао убијајући Фердинанда и његову супругу, *оставе на миру*, јер су у историју већ ушли под тим именом, а у свакодневни живот као најпосећенија туристичка атракција у БиХ¹⁹⁸.

Како истиче Јосиф Бодански, посматрајући Србе и Хрвате, ове две нације су се током времена формирале и развијале акумулирајући историјска искуства која су, великим делом, обликована њиховим улогама чувара капија Европе на Балкану. Бодански даље примећује да је кључни фактор у одређивању интензитета рата који се одиграо у деведесетим годинама био управо утицај страних доминација на две највеће нације у бившој Југославији, који је трајао стотинама годинама - практично читаву њихову модерну историју. До двадесетог века, када су и Срби и Хрвати добили независност, и једна и друга нација су већ имале врло посебно наслеђе и концепт политичке културе, економског развоја, као и друштвено-религијске свести. Ова драматично другачија историјска искуства и наслеђа обликовала су политичку културу доминантних јужнословенских нација, а нарочито њихове међусобне односе.¹⁹⁹

Током читаве своје историје, не само Босна и Херцеговина, него и целокупни Балкан, представљали су територију подељену великим културним, религијским и политичким целинама које су се бориле за доминацију и даље

¹⁹⁸ Недељко Шиповац, „*Суштину Дејтона не знају ни његови моћни доносиоци*“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.415

¹⁹⁹ Yossef Bodansky, *Offensive in the Balkans-The Potential for a Wider War as a Result of a Foreign Intervention in Bosnia and Herzegovina*, *The International Strategic Studies Association*, Balkania.net

ширење према Истоку или Западу. Ова област дефинисала је границу између западног Римског царства и источног Византијског царства. То је, затим, постала линија разграничења између католичког и православног хришћанства, и, касније, између западног/ европског и исламског/турског утицаја. Балкан је такође представљао област у којој су се за превласт борили Турско и Аустроугарско царство, а након Другог светског рата постао је граница између западне алијансе и комунистичких држава. Из тог разлога овај регион је одувек био стратешка зона директног интереса великих сила, у којој су се одигравали њихови међусобни конфликти, као што су то били сукоби између Отоманског и Аустроугарског царства, Аустроугарске и царске Русије, сила осовине и савезника у Другом светском рату, и, нешто мање директно, између западне алијансе и Варшавског пакта за време хладног рата. Ове велике поделе временом су проузроковале дубоке линије расцепа по етничкој и религијској основи између народа у овом делу Европе, доводећи до стварања јаких антагонизама и периодичних сукоба, који су се одржали до данашњих дана. У циљу деноминације одређених карактеристика низа догађаја и односа између балканских држава, крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, чак је дошло до стварања пежоративних слогана, као, на пример, европско „буре барута“ или израза „балканизација“.²⁰⁰

Како наглашава Никола Кољевић: „Јужнословенске народе су столећима раздвајали другачији токови историје у којима су се укорениле различите религије, другачији обичаји, различите духовне традиције. Једном речју, другачије културне матрице као унутрашње кохезионе силе државног јединства. Но, чим је нестало страних господара те разлике су почеле корозивно да нагризају везивно државно ткиво“.²⁰¹ Дубоке разлике и јаке анимозитете између народа у овом делу Европе показују и различита емпиријска истраживања јавног мњења у периоду након пада Берлинског зида, па тако аутори једног од њих из 1991. године о стању међуетничких односа у посткомунистичкој Источној Европи закључују следеће: „Ми смо већ утврдили да народи Источне Европе, једноставно речено, не воле

²⁰⁰ Војислав Становчић, *Democracy and Minorities in Southeastern Europe, Prospects of Multiculturalism in Western Balkan States*, Belgrade, 2004, pp. 9-35

²⁰¹ Никола Кољевић, *Од Платона до Дејтона, Записи о држави нашим поводом*, Бања Лука, 1996, стр.46

своје суседе. Њихове етничке поделе су тако оштре, а националне нетрпељивости тако дубоке да радикално побољшање односа мора чекати да дођу нове генерације“.²⁰²

Од свих делова Балкана, Босна и Херцеговина је, на вероватније, претрпела најдубље и најразорније утицаје великих светских сила. Као што примећују Берг и Шуп, босанско-херцеговачка историја је укратко „историја сељачких устанака, ратова и страних окупација, прошараних периодима друштвеног реда“.²⁰³ Кроз велики део своје историје БиХ је представљала раскрсницу између Европе и Азије, источне и западне културе, ислама и хришћанства, као и сукобљених националних интереса међународних и регионалних чинилаца. Како сумира Ксавије Бугарел: „Босна се одавно налази на размеђу утицаја великих монотеистичких религија (католицизма и православља од XI века, хришћанског Запада и муслиманског Истока од XV века). Босну, исто тако, обележавају и непрестане миграције, међу којима и насељавање Јужних Словена у VII веку, као и различита верска преобраћења (примање хришћанства у IX веку, прелазак с католицизма на православље и обрнуто почев од XI века, богумилска јерес у XIII и XIV веку, делимична исламизација између XV и XVIII века“.²⁰⁴

Бугарел даље наводи да је у својој историји БиХ била поприште многобројних војних сукоба. „У средњем веку, супарништва између јужнословенских средњовековних држава (краљевине Хрватске, Србије и Босне, кнежевине Хум) укрштају се са супарништвима између католицизма и православља, те између регионалних сила (Византијског царства, краљевине Угарске, Венецијанске републике). Између XIV и XIX века, са интегрисањем Јужних Словена у Отоманско царство (Бугарска, Србија, Црна Гора, Босна) или у Аустроугарску монархију (Словенија, Хрватска), конфронтација између ислама и хришћанства је премештена на Балкан. Отоманско освајање Босне (1463) подудар се, заправо, са крајем шпанске *Reconquiste* у Андалузији (1492). Због тога је Босна и

²⁰²Владимир Гоати, „О моделу демократије у југоисточној Европи“, у *Процеси демократизације у замљама транзиције*, ИДН, Београд, 2000, стр.66; овде цитирано из: Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.159

²⁰³Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.34

²⁰⁴Ксавије Бугарел, *Босна – Анатомија рата*, Београд: Едиција реч, 2004, стр.45

Херцеговина, смештена на северним границама Отоманског царства, била непосредно погођена ратовима у којима се оно сучељавало с Аустроугарском монархијом, пре но што се и сама нашла под њеном управом од 1878. до 1918“.²⁰⁵ Бугарел закључује да је, као периферија царства, Босна и Херцеговина, дакле, и земља у којој ратови других потхрањују унутрашње сукобе босанског друштва и хране се њима.²⁰⁶

Као резултат свега овога босанско-херцеговачко друштво је прожето различитим утицајима и ова различитост је извршила велики утицај на демографску и друштвену структуру читавог региона; она је, заправо, била одлучујући фактор у стварању антагонистичких етничких идентитета и изазивању јаких националних осећања. Наиме, како је културни и религијски мозаик у БиХ постајао све комплекснији, тако су и односи између различитих етничких заједница постајали све сложенији; створен је процеп између „нових“ и „старих“ група чији су конфликтни односи повремено ескалирали у насилне сукобе. Ови историјски антагонизми су посебно значајни у целокупној анализи босанско-херцеговачке историје, нарочито када се узме у обзир још једна историјска чињеница. Наиме, иако је Босна и Херцеговина била под влашћу страних окупационих сила кроз већи део своје историје, ниједна од њене три највеће етничке заједнице – Срби, Муслимани/Бошњаци или Хрвати – никада није прихватила доминацију од стране друге или треће. Повремено приморане да се повинују власти спољних сила, као што су биле Турска или Аустроугарска, оне се никада нису потчиниле једна другој.²⁰⁷ Ова чињеница, сама по себи, може да објасни недавне догађаје у БиХ након распада Југославије. Страх од доминације друге, моћније и бројније националне групе, као и одлучност да се, ни по коју цену, та доминација не прихвати, одвео је босанско-херцеговачке народе у још један крвави грађански рат. Како примећује Дејвид Овен: „Историја показује да на Балкану постоји традиција готовости да се спорови решавају машањем за оружје и прихватањем насилне, чак и договорене селидбе народа као последице рата. То указује на културу насиља у једној цивилизацији на раскршћу, у којој су три вере, православно хришћанство,

²⁰⁵ Исто, стр.46

²⁰⁶ Исто

²⁰⁷ Henry Kissinger, *America in the Eye of a Hurricane*, *Los Angeles Times Syndicate*, 08.09.1996

ислам и римокатоличанство, поделиле заједнице и, у мрачном и отровном национализму, повремено постајале обележја за распознавање“.²⁰⁸

Брутални међуетнички конфликти, који су периодично прекидали релативно мирне периоде у историји БиХ, обликовали су перцепције националне свести њених становника, дефинишући их углавном у односу на, односно опозицију према „другом“. Национални идентитети три највеће локалне етничке заједнице обликовани су у крви, највећим делом њихове сопствене, проливане од стране њихових сународника различите вере и националности. На тај начин су створене „паралелне“ историје које су, у великој мери, утицале на стварање различитих „реалности“ у којима највећу колатералну штету представља капацитет за међуетничку емпатију. Народе у Босни и Херцеговини (али и на читавом Балкану) генерално карактерише јак осећај емпатије на националној основи, али и недостатак исте за непријатељске заједнице, па, самим тим, и њихове жртве.

Различите интерпретације ‘исте’ историје нису карактеристичне само за народе у БиХ или на Балкану, већ за већину етничких и националних заједница које деле 'исту', а опет различиту прошлост и, често, полагају право на исте територије. Као што примећује Пал Колсто, групе које деле историју често интерпретирају своја заједничка искуства на потпуно другачије, понекад дијаметрално супротне начине. Њихови наративи о себи и другима – *аутостереотипи* и *хетеростереотипи* – могу да, на неки начин, буду засновани на историјским чињеницама, али су толико измењени да тешко и даље подсећају једни на друге...Такве приче дефинишу групе једну у односу на другу антагонистичким терминима.²⁰⁹

Сећања на одређене трауматичне догађаје и периоде у историји Балкана одувек су имала огроман значај у националној свести локалног становништва. Као што примећује Мирон Резун, што се неко више удуби у тему међусобне мржње, постаје свеснији тога да Други светски рат нимало не представља део историје у свести Јужних Словена.Тај ужасан рат је вечито присутан; он се стално помиње, а нове генерације деце данас уче о њему као да се десио јуче; сећање на рат јача

²⁰⁸ Дејвид Овен, „Балканска одисеја,“ Београд: Радио Б92, 1996, стр.29

²⁰⁹ Pal Kolsto, ур., *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London: Hurst & Company, 2005, стр.vii

мржњу и аверзије људи. Резун закључује да, стога, оно што се догодило за време Другог светског рата заузима централно место у читавом истраживању европске и југословенске драме, због тога што не можемо да разумемо садашње догађаје ако нам је сећање на прошлост слабо.²¹⁰

Берг и Шуп, у својој књизи о последњем босанском рату, такође истичу важност историје у објашњавању механизма који су довели до изибајања међуетничког насиља деведесетих. Према њиховом мишљењу, објашњење онога што се догодило у периоду од 1992. до 1995. године лежи у начину на који је функционално друштво промишљено уништено, да би, затим, било замењено ратом „свих против свих“ по етничким основама. Лакоћа са којом је ово постигнуто није била резултат једног промишљеног чина – без обзира да ли се под њим подразумевају агресија или национализам, већ се она може објаснити искључиво интеракцијом између спољних снага, самог босанско-херцеговачког друштва са његовим дубоким етничким, регионалним и класним расцепима, и историје. Као што аутори правилно примећују, бурна и насилна историја Босне и Херцеговине јесте појачала страхове и створила начине размишљања који су поставили комуналну солидарност изнад међусобног усклађивања, те, стога, мора бити узета у обзир како би се разумео рат и след догађаја у њему.²¹¹ Различите, а опет међусобно прожимајуће факторе као разлоге распада државе и избијања ратова деведесетих, истиче и Ленард Коен. Према његовим речима, три главна фактора иза деструктивних процеса у бившој Југославији су: „прво, постојаност и појачавање дубоко усађених анимозитета између разних етничких и верских група које вековима живе заједно у региону Балкана; друго, жеља многих југословенских грађана да исправе неправде које су настале као последица крвопролића између разних етничких група током Другог светског рата; и, на крају, пропаст националне политике комунистичког режима“.²¹²

Невероватан утицај историје на балканске народе може, у највећој мери, да

²¹⁰ Miron Rezun, *Europe and War in the Balkans: Towards a New Yugoslav Identity*, London: Praeger, 1995, стр.51

²¹¹ Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.17

²¹² Lenard J. Cohen, *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*, Oxford: Westview Press, 1995, стр. 328

објасни савремени значај религије и културног идентитета на Балкану, као и у БиХ, обзиром да је анимозитет између Срба, Бошњака и Хрвата далеко више резултат њихових супротстављених историјских улога, него њихових, религијски условљених, некомпатибилних начина живота. Другим речима, Бошњаке, односно босанске муслимане, Срби и Хрвати углавном асоцирају са освајачким Отоманским царством и уништењем средњовековне хришћанске Босне и Херцеговине, као и са патњама хришћанске популације током овог вишевековног периода. Обзиром да су средњовековни Словени били хришћани који су дошли у контакт са исламом тек пошто су њихове земље освојене и окупиране од стране Отоманског царства, словенски, то јест босански муслимани, се такође доживљавају као издајници своје сопствене (српске-православне или хрватске-католичке) националне и религијске заједнице. Брендирање босанских муслимана као „Турака“ од стране њихових српских и хрватских сународника, иако је добро познато да је већина њих словенског порекла, је добар пример овог начина гледања. Стога српски и хрватски презир према и страх од „муслиманске“ Босне нису, сами по себи, резултати њиховог анимозитета према исламу или муслиманима генерално, већ према отоманским Турцима и Отоманском царству чијој су бруталној доминацији били подвргнути вековима. Истовремено, далеко од тога да буде само 'ирационалан' и 'хипотетички', мотивисан претњом која у потпуности припада далекој историји, он је рационалан и утемељен на логичком закључку да би у тој и таквој, муслиманској Босни Срби и Хрвати представљали националне мањине, што би их довело у неравноправан и потчињен положај са непознатим и неизвесним, али, сасвим сигурно, негативним последицама.

Страх од потчињености није новост на Балкану; он је одувек доминирао животима народа у Босни и Херцеговини, као и у другим регијама на полуострву, углавном због њихових лоших историјских искустава под влашћу Отоманског царства, али, такође, и због великог броја међуетничких сукоба у којима је рањиво становништво, насељено на територијама под непријатељском влашћу, трпело огромне губитке. Случај масовног убијања српског народа од стране хрватских усташких снага у Другом светском рату је највећи пример геноцида једне балканске етничке групе над другом, али треба истаћи да је сваки регионални и

светски рат био праћен бруталним међуетничким конфликтима између одређених нација на Балкану. То се посебно односи на БиХ у којој је сваки колапс већег ентитета под чијом је управом била, резултирао сукобима између различитих етничких заједница. Ова чињеница је довољна да објасни оштар отпор Срба и, у нешто мањој мери, Хрвата идеји унитарне Босне и Херцеговине која би, у том случају, постала држава у којој би доминирали Муслимани, тј. Бошњаци.

Иако западни политичари и научници тврде да садашња БиХ већ јесте, или да би, барем, у блиској будућности требало да постане демократска и грађанска земља у којој ће свачија права бити заштићена, а етнички идентитет имати мало или нимало значаја, и прошлост и садашњост откривају другачију истину. Скоро сви политички спорови између локалних политичких партија и лидера засновани су на етничким питањима, и велики број проблема који настају између људи у оба ентитета су етнички мотивисани. Чини се да је једино 'грађанско' тело у земљи међународни апарат који, истини за вољу, већ дуго покушава да спроведе политику стварања супранационалних идентитета међу локалним становништвом, без много успеха. Покушаји 'националног преобраћаја', под мањим или већим степеном принуде, међу становништвом у БиХ, наравно, нису савремени западни проналазак; нешто слично већ су покушале власти Отоманског царства, Аустроугарске, као и прве и друге Југославије – може се, заправо, рећи да су од друге половине деветнаестог века, када је и дошло до формирања савремених националних идентитета широм Европе, па и у Босни и Херцеговини, ти идентитети систематски, институционално, политички, понекад и насилно, потискивани, подривани и гушени, да би се сваки пут, након престанка доминације ентитета који је иницирао процес њиховог преобликовања, поново „враћали“, још јачи и стабилнији него раније.

Треба нагласити да су покушаји брзих националних преобраћаја, који су пратили међународне и локалне покушаје смиривања и стабилизовања пост-конфликтних друштава у различитим деловима света, углавном били неуспешни. Разлог за то је наглашен у резултатима многобројних савремених анализа на тему пост-конфликтних метода изградње мира, у којима се истиче да велики број конвенционалних метода менаџмента конфликта не даје резултате због тога што се

применом ових метода не излази у сусрет потребама људи за сигурношћу идентитета и признавањем групних права, као и заштите драгоцених веза и контроле непосредног окружења.²¹³ „Инстант“ идентитети које поједини наводни 'експерти' за питања нација и етничитета у савременом свету, мање или више брутално, покушавају да натуре одређеним народима у циљу брзог решења замршених политичких конфликта на етничкој основи у готово свим случајевима завршавају неславно, као наивни, скупи и смешни покушаји да се површним, празним, конфекцијским симболима и 'вредностима' замене идентитети које су народи стрпљиво и мукотрпно, уз огромна одрицања и жртве градили годинама.

Немогућност стварања 'босанског' идентитета у данашњој БиХ, стога, није изненађујућа, обзиром на његов недостатак суштине, односно било чега што би му дало значај и смисао. 'Босански' идентитет који, као што је већ истакнуто, представља вишеструко пропали, сада већ историјски пројекат бивших турских, аустријских и југословенских „газда“ Босне и Херцеговине, уствари може да се упореди са босанско-херцеговачком државном заставом и националном химном. Застава би требало да представља симболе Европске Уније, док се химна састоји само од мелодије, али не и текста, зато што Срби, Бошњаци и Хрвати, логично, нису могли да постигну договор око њега. Истини за вољу, поред заставе и химне тешко би било наћи још неки, макар декларативно заједнички, симбол савременог 'босанства', обзиром да чак и оне ствари које су им објективно заједничке, као што је, на пример, језик, народи у БиХ зову различитим именима и доживљавају на различите начине. Непотребно је истицати да, према томе, без обзира на то да ли босанско-херцеговачки народи евентуално желе да постану део Европске Уније или не, они због тога највероватније неће хтети да одбаце своју целокупну историју, идентитет и културу, и да се национално идентификују са симболима политичке и економске уније различитих европских нација.

Може се закључити да конфликтне историјске улоге и перцепције тих улога, стога, представљају највеће препреке стабилности и очувању Босне и Херцеговине. 'Мултиетничко' друштво засновано на потпуно другачијим историјама и

²¹³ Погледати: Е.Е. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases*, Aldershot, Hampshire: Dartmouth

другачијим историјским и савременим истинама нема много шанси за дугорочну стабилност, обзиром да је нека врста заједничке, општеприхватљиве историје неопходна за успостављање функционалне заједнице у пост-конфликтном окружењу. Како би било успешно имплементирано, помирење етничких и националних група и држава на макро нивоу захтева прихватање заједничке „истине“ – поузданих наратива о догађајима из прошлости – као основу општег веровања у заједничку будућност.²¹⁴

У исто време, само стварање и очување културе једне етничке или националне групе у великој мери зависи од њене посебности у поређењу са другим културама, нарочито суседним и/или супарничким. Свака култура конструише своје дискурсе у супротности у односу на другу, што јој омогућава да себе доживљава као постојану, јединствену, као носиоца моралних вредности.²¹⁵ Различите интерпретације сличних карактеристика (као што су језик или обичаји) или догађаја (као што су различити историјски периоди) овим путем постају начини одбране и заштите 'јединственог' начина живота и система вредности. Као што примећује Џорџ Шопфлин, кључни елемент овде је поређење. Колективитети ће себе посматрати у односу на друге, тако да се етницитет нити искључиво ствара изнутра, нити једино дефинише својим спољашњим границама, већ је у питању непрекидна интеракција између ова два процеса. Осим тога, то је одвијајући процес, континуирано стварање савремених дискурса, рад који још нема коначну форму, иако га они који учествују у њему виде као стабилан, чак и статичан.²¹⁶

Историја и идентитет Срба у Републици Српској и Босни и Херцеговини

Српски национални идентитет, па тако и идентитет Срба у Републици Српској и БиХ, спада у етнички модел, што значи да га сачињавају заједничка вера, култура, језик, традиција, историја, државотворна традиција, национална свест,

²¹⁴ Погледати: S. Dwyer, "Reconciliation for Realists", *Ethics and International Affairs* 13, стр.81-98, 1999

²¹⁵ Погледати: Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985; овде цитирано из: George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.90

²¹⁶ исто.

митови и легенде. Сви ови фактори, међутим, нису имали подједнаку тежину и значај при формирању и афирмацији националне свести српског народа. Према виђењу већине експерата за Балкан, два фактора која су имала доминантан утицај на обликовање савременог српског националног идентитета су историја, како чињенична тако и митска, и православна хришћанска вера. Историја и религија су се уједно показале као изузетно отпорне на све покушаје да се ефективно умањи њихов значај и утицај. Као што примећује Бојан Алексов, иако је религија потискивана путем модернизације, секуларизације и, коначно, атеистичких кампања у двадесетом веку, национализам Срба и њихових суседа до тада је већ био изграђен на историјском сећању и моделима који су извирали из, и експлоатисали историјске религијске поделе и нетолеранцију.²¹⁷

Византијски извори из деветог века помињу српска племена у Босни и Херцеговини, а велики број извора из средњовековне босанско-херцеговачке историје истиче значајно присуство српске културе у регионима БиХ. Босанска католичка (хрватска) заједница такође потиче из раније босанске историје, док је исламска заједница настала након отоманских освајања у петнаестом веку. Ова комплексна етничка слика је, међутим, у највећој мери до сада била игнорисана од стране већине западних научника који су се углавном концентрисали на босанско/исламско наслеђе, највећим делом игноришући православну традицију и прошлост БиХ. Делимично због тога што се Босна и Херцеговина сматрала домовином муслиманског народа бивше Југославије, а делимично због „заштитничке“ западне политике према босанским муслиманима и истовремене демонизације Срба, поједини западни 'научни радови' на тему БиХ је представљају као средњовековну религијски недефинисану 'босанску' државу и савремену муслиманску територију.

Други научници, међутим, пружају другачији поглед на босанско-херцеговачку историју и место српског народа у њој. Велики број српских историчара изразито је критичан према већини 'историја' БиХ написаних на Западу, наглашавајући историјску неутемељеност и необјективност као основне карактеристике ових радова, у којима се селективним одабиром извора велича и

²¹⁷ Бојан Алексов, *“Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious Conversions”*, у, *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Pal Kolsto, ур., London: Hurst & Company, 2005, стр.161

потенцира исламска традиција и култура, а маргинализују хришћански, а нарочито православни утицаји.²¹⁸ Као што истиче Душан Батаковић, историчари и политиколози у свом досадашњем бављењу историјом Босне и Херцеговине углавном су се фокусирали на посебно исламско наслеђе које је, за више од четири века отоманске владавине, постало део традиција и институција земље. Други главни културно-религијски и политички утицај, извршен од стране Срба који су живели у региону од раног средњег века, је, стога, у великој мери маргинализован. Међутим, обзиром да су православни Срби одувек чинили већинску групу становништва у БиХ, доприносећи на значајне начине у протеклим вековима постојаним културно-политичким вредностима и институцијама региона, неопходно је да њихово историјско-политичко присуство не буде ни игнорисано ни оспоравано.²¹⁹ Разумевање српске улоге у историји Босне и Херцеговине је, заправо, кључно у разумевању политичке динамике у овом и другим етнички мешовитим деловима Балкана, која је до сада доводила до много девастирајућих ратова и која још увек спречава успостављање дуготрајне стабилности и превазилажење сталног присуства етнички мотивисаних непријатељстава у региону.

Као што је већ наглашено, знање и свест о историји карактерише Србе, и балканске народе генерално, више него неке друге националне заједнице. Чињеница је, заправо, да су многи страни новинари, који су провели неко време у бившој Југославији у периоду деведесетих, коментарисали зачуђујући степен познавања националне историје међу Србима, без обзира на ниво њиховог образовања. Позната западна мисао да је историја, без обзира на сав свој значај, и даље нешто „о чему се чита у књигама“, и да би тако и требало да буде, нема нарочит значај када је у питању велики број припадника српског народа. Перцепција вечите повезаности између прошлости и садашњости сликовито је истакнута у речима Марка Гашића, једног од српских добровољаца рођених на Западу, у ратном прес центру босанско-херцеговачких Срба: „Ми сада

²¹⁸ Погледати: Милорад Екмечић, *Shorter History*, Paris: Dialogue, 1995; ова публикација представља критику књиге Ноела Малколма, *Bosnia-A Short History*

²¹⁹ Душан Т. Батаковић, „*The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*“, Paris: Dialogue, 1996, стр.9

доживљавамо историју. То није само нешто што се десило у прошлости”.²²⁰

Неки српски научници значајну улогу историје у српском друштву доводе у везу са православном религијом. У свом раду, „*Срби и култура као идентитет*“ бивши подпредседник Републике Српске, Никола Кољевић, даје објашњење утицаја религије на српско поштовање историје. Према његовом мишљењу, неколико карактеристика православља посебно су значајне због свог утицаја на стварање српске културе. Једна од њих је усвајање православног концепта хришћанског тројства. Истовремено са институционализацијом хришћанства у старом Римском царству појавиле су се супротстављене теолошке интерпретације везе између оца, сина и светог духа... Тако, док је источни део хришћанства узео позицију да су Свети дух и син настали од оца, католички Запад верује да је свети дух настао како од сина, тако и од оца. У вези са овим различитим интерпретацијама западно католичко хришћанство се поистоветило са Аристотеловом емпиријском традицијом, док се источно православно хришћанство ослонило на Платонизам са нагласком на првобитну концепцију као највиши и најсавршенији идеал коме би људска врста могла да тежи.²²¹ Кољевић закључује да, стога, постоји врло вероватна веза између почетака источног православља и српског поштовања прошлости, што је постало тако значајан елемент у њиховим верским обичајима. Осим тога, велико поштовање према историји такође је постало значајна традиција у секуларној народној култури која се развила под патронатом цркве. Кроз читаву историју Срби су показивали велику бригу за своје претке; њихове приповетке и песме испуњене су љубављу и бригом; исто као црквена литургија, и српски обичаји рефлектују веровање у то да су идеали човечанства они који се преносе са прошлих на садашње генерације.²²²

Бурна историја српског народа, која се углавном састојала од борбе за опстанак нације, утицала је на стварање опречних принципа као основа националне идеологије. Како наглашава Добрица Ћосић: „Срби егзистирају на дуалистичком

²²⁰ Tim Judah, *The Serbs: History, Myth & the Destruction of Yugoslavia*, New Haven and London: Yale University Press, 1997, стр.18

²²¹ Никола Кољевић, „*The Serbs and Culture as Identity*”, у „*The Serbs and Their National Interest*”, ур. Norma von Ragenfeld-Feldman и Душан Т. Батаковић, San Francisco and Belgrade: Serbian Unity Congress, 1997, стр.40

²²² исто.

начелу. Вера и проверство снажно се условљавају, као и колективност и индивидуалност. Победа и пораз су равноправни у значењу и памћењу. Родољубље и издаја имају митске парадигме. Храброст и кукавичлук, такође. У целини гледано, српски идентитет се најизразитије успоставља православљем и борилаштвом за његову одбрану, односно, своју слободу. Вера, слобода, држава, стапа се у једно код Срба, и то већ од средине XIII века. Рано настала свест о идентитету узрокована је геополитичким положајем српског народа, његовим бивствовањем на граничним просторима европске и хришћанске цивилизације и потом две империје – османлијске и аустро-угарске. Срби су били приморани на самосвест или уништење; на одбрану идентитета или асимилацију; на остајање у вери по сваку цену или на проверавање. У тој муци и алтернативи опстајања, саткала се целокупна њихова духовност и обликовао се национални етос”.²²³

Као што је то случај са Србима генерално, највећи део историје босанскио-херцеговачких Срба обележили су ратови против страних окупатора и векови проведени под туђинском влашћу, и ови фактори су, без икакве сумње, директно и индиректно, значајно утицали на српски национални идентитет. Према речима Џорџа Шопфлина, српско (историјско, пр.Ј.В.) искуство углавном репрезентује насилни отпор и успешно успостављање српске државе упркос отоманском противљењу.²²⁴ У српској националној идеологији Турци и Отоманско царство представљају главне експоненте „другости“, без чега се српски национални идентитет не би развио на начин на који јесте, обзиром да се управо у супротности и интеракцији са „другим“ групни идентитет конструише и одржава, док је нејасно да ли би, без такве интеракције, уопште и дошло до његовог стварања.²²⁵

Ратови и окупације такође су утицали и на друге факторе значајне у формирању идентитета. Моћ Српске православне цркве, на пример, углавном се приписује природи отоманског система власти који је био заснован на религији и улози цркве у животу српског народа током тог периода. Осим цркве, и други

²²³ Добрица Ћосић, „Српско питање – демократско питање, Београд: Политика – Стручна књига, 1992

²²⁴ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.332

²²⁵ Pal Kolsto, “Introduction: Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society”, у *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Pal Kolsto, ур., London: Hurst & Company, 2005, стр.15

аспекти српског идентитета су кроз историју били под јаким утицајем ратова и страних окупација. Митови и легенде, који су вековима обликовали српски национални идентитет, сви до једног су настали на биткама, добијеним или изгубљеним, у којима су се Срби борили против страних освајача. Поред утицаја рата на идентитет, различите компоненте идентитета, као што су историја, митови и легенде, такође су извршили огроман утицај на српски народ у кризним периодима, мотивишући и охрабрујући људе за рат.

Српски прегледи босанско-херцеговачке историје углавном истичу доминантну улогу Срба у средњовековној БиХ, као и њихове политичке и културне везе са самом Србијом. У својој књизи на тему историје српског народа у овом делу Балкана, Душан Батаковић наглашава да је, насупротив честим тврдњама у појединим историјским радовима, доминантна политичка култура БиХ у средњем веку била управо српска, што је обилно документовано у савременим византијским изворима, док су Срби представљали највећу етничку групу у Босни и Херцеговини, чија је политичка и религијска култура била инспирисана Византијом.²²⁶

Нема потребе истицати да бошњачки и хрватски историчари у потпуности негирају значај српске улоге у историји БиХ, наглашавајући, уместо тога, утицај и значај својих сопствених националних заједница. Полагање историјских права на Босну и Херцеговину, евидентно у радовима многих локалних и међународних историчара и политиколога, представља општеприсутан тренд који се може посматрати на примерима многобројних територијалних спорова широм света. Историјски засновани захтеви за поседовањем одређене територије налазе се у

²²⁶ Међутим, у БиХ није дошло ни до стварања религијске стабилности ни до формације дистинктивног религијско-културног идентитета, чак ни након коначне формализације шизме између Рима и Византије у 11 веку. Два фактора су нарочито допринела овоме. Један је био тај да је црква у Риму наставила своје напоре на задобијању присталица међу популацијом БиХ. Други је то што је дошло до појављивања дуалистичке вере против које се борило (мада на различите начине) и католичко и православно свештенство. Религијска разноликост у Босни и Херцеговини, међутим, није представљала резултат етничких промена у становништву, већ недостатка јединствене јаке црквене организације која би била у стању да региону наметне религијску хомогеност. Упркос свему овоме, сматра Батаковић, стабилност и постојаност обележиле су политичке и културне односе са Србијом, обзиром да су владари БиХ, и сами српског порекла, били природно везани за српску цивилизацију и културу која се развијала у суседној Србији, без обзира да ли су били католичке, православне или дуалистичке вере. Религијске разлике су постале битне тек под отоманском влашћу, обзиром да је вера тада постала критеријум припадности одређеној етничкој групи. Душан Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics,”* Paris: Dialogue, 1996

коренима већине савремених етничких сукоба. Векови ратова и освајања, присилних и добровољних миграција, религијских конверзија и промена идентитета, оставили су за собом експлозивне мешавине различитих етничких група са захтевима за права на исте територије. Ови историјско-идеолошки захтеви, стога, постају улози у борби за легитимитет територијалних и политичких захтева.²²⁷

Иако територијални захтеви, на првом месту представљају захтеве за вредним природним и стратешким ресурсима, симболична вредност земље је такође од кључног значаја и не би је никад требало потцењивати. Интензитет емоција које извиру из жеље за добијањем или чувањем „свете“ територије има невероватну моћ мобилизације по етничкој и националној основи. Као што истиче Ентони Смит, када етничка митологија две или више група полаже право на исту територију, расте вероватноћа избијања етничког насиља и рата. Стога, што је ближа везаност супарничких заједница за одређено место, вероватнији је интензиван конфликт.²²⁸ Паралелно постојање „три Босне и Херцеговине“, српке, хрватске и муслиманске, у историјским и политичким дискурсима три националне групе, је, сасвим логично, створило богату ризницу концепата и имица, који су подстицали међуетничке антагонизме кроз читаву савремену историју БиХ и који, у недостатку идеолошких алтернатива, то и даље чине.

Страдања Срба и српска национална свест

Историја Срба у Републици Српској и БиХ великим делом представља, као и у случају саме Босне и Херцеговине, историју ратова и насиља, устанака и побуна, репресија и сталних, понекад тињајућих, понекад отворених међуетничких сукоба. Највећи део своје савремене историје, од 1467. године па до краја Првог светског рата, 1918., српски народ провео је под окупацијама, прво Отоманског, а затим Аустроугарског царства, које су биле обележене дискриминацијом,

²²⁷ Погледати: V. Shnirelman, "The Past as a Strategy for Ethnic Confrontation," *HCA Quarterly*, Helsinki Citizens Assmebly, бр.14, 1995, стр.20-22,

²²⁸ Anthony D. Smith, "Chosen Peoples: Why Ethnic Groups Survive," *Ethnic and Racial Studies* 15, стр. 436-456, 1992, стр.450

репресијом и, често, отвореним насиљем. Кулминација српског страдања достигнута је у првој половини двадесетог века у коме су Срби два пута за редом, у оба светска рата, постали жртве стравичних геноцидних кампања фашистичких снага.

Обзиром на ове објективне историјске околности, у српској историографији и јавном дискурсу посвећеном историји значајно место заузимају управо вишевековна страдања српског народа. Како истиче Јован Рашковић: „Страдање Срба било је правило историје. Једино што се Србима догађало од боја на Косову до данас било је велико страдање. Само је Божја правда спасила Србе од потпуног уништења, од потпуног брисања српског имена. У сваком вијеку су стотине хиљада, или милиони, најбољих међу Србима оданих својој вјери и нацији плаћали властитом главом. Шест вјекова је српски народ уништаван“.²²⁹ Према речима Остоје Ђукића: „Ако се мало вратимо у историју нашег народа, постаће нам јасно да су неки чудни усуд и простори на којима смо живјели, геополитички положај, те остале околности нашег живљења условљавали честе ратове, буне, устанке, а кулминација свега је било петовјековно ропство под силама мрака и зла. Налазили смо се на путевима који су били у фокусу интересовања царевина, великих сила и њихових савеза, похлепних и дрских освајача који су хрлили на наше просторе, освајали наше државне творевине, рушили, палили, тјерали нас на сеобе, збјегове, претварали у робље, присиљавали нас да примамо туђу вјеру, расрбљавали и стварали од нас рају и слуге“.²³⁰ Обзиром на огромне жртве које су Срби поднели, нарочито у два светска рата, и њихову кључну улогу у стварању обе Југославије, у научној јавности је, такође, често присутан став о неправедном односу других југословенских народа према српском. По речима Остоје Ђукића, српски народ „подносио је велике жртве и страдања да би опстао, а у одсудним тренуцима историје штитио је и своје сусједе од страдања и опредјелио се за државу у којој ће заједнички живјети сви јужни Словени и остали народи. Међутим, историјске и друге околности у дугом континуитету постојања нису биле наклоњене српском

²²⁹ Јован Рашковић, *Луда замља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.208-209

²³⁰ Остоја Ђукић, „Морални аспекти Дејтонског мировног споразума“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.611

народу. Прије би се рекло да се Србима за добробит и бригу о другима много тога вратило у негативном облику. Од истих сусједа за које су се залагали, доживјели су многа нечовјештва и страдања“.²³¹ Овакви ставови често наилазе на критике у јавном дискурсу других народа бивше Југославије, који, опет, често оптужују Србе за покушаје доминације над другим, мањим и слабијим нацијама, у оквиру обе Југославије. Међутим, без обзира на личну и колективну перцепцију југословенских држава и друштва, која може да буде предмет различитих анализа и сучељавања ставова, тешко је негирати или маргинализовати неке историјске догађаје, као што је, на пример, Други светски рат и геноцидна политика хрватских и муслиманских усташких снага према српском народу, која сигурно спада међу најекстремније и најбруталније примере (покушаја) уништења читавог једног народа и затирања трагова његовог постојања у савременој светској историји.

Отоманска освајања и обликовање српског идентитета

Најдужи период своје савремене историје, српски народ генерално, па тако и Срби у Републици Српској и БиХ, провели су под влашћу Отоманског царства. Сама дужина трајања отоманске власти у српским земљама, али и њена природа и догађаји који су је обележили, утицали су на то да овај период постане изузетно значајан за развој националног идентитета српског народа. Кључни утицај који су отоманска освајања Балканског полуострва и векови проведени под окупацијом која је уследила, имали на српски национални идентитет, међутим, неопходно је посматрати у односу на пред-отоманску средњовековну историју Срба и земаља које су они насељавали у том периоду, обзиром да су управо успон и пад средњовековне српске државе, између дванаестог и четрнаестог века, изазвали низ историјских догађаја који су имали одлучујући утицај на српски национални идентитет.

У другој половини дванаестог века Стефан Немања ујединио је Србе по први пут, успостављајући основу српског краљевства низом ратова са Византијом и Бугарском. Српска средњовековна држава достигла је свој зенит у првој половини

²³¹ Исто. стр.613

четрнаестог века, под влашћу цара Стефана Душана који је дошао на трон 1331. године. Душан се у априлу 1346. године крунисао за „цара Срба и Грка”, пошто је пре тога српску архиепископију уздигао у ранг патријаршије. Тим променама видљиво је изразио нов положај Србије која је постала водећа сила на Балканском полуострву. Војна и политичка моћ имале су снажан утицај на српску државу која се ширењем удаљавала од свог првобитног језгра, стремићи ка Цариграду, а и од својих старих традиција, идентификујући се са универзалним православним царством. Огромна држава, која се простирала од Саве и Дунава до Коринтског залива, морала се непрекидно бранити и на бојиштима, и усавршавањем управе и законодавства. Српска освајања су, уједно, праћена импресивним развојем српског друштва и културе, претварајући Србију у моћну и напредну земљу. Освајачка политика прекинута је после изненадне Душанове смрти, 1355. године. Уместо јаке цареве власти, за време Душановог наследника Стефана Уроша (1355-1371), превагу су добили великаши, намесници у појединим областима, који се постепено претварају у самосталне господаре.²³²

Криза српског краљевства почела је након пораза који су Срби претрпели у Маричкој бици 1371. године, против растуће регионалне силе, Отоманског царства, док се као датум почетка краја српске средњовековне државе обично узима њен пораз у бици на Косову пољу, против Турака.²³³ Српски пораз у бици на Косову

²³² Сима Ћирковић, „Успони и падови у средњем веку“, *Пројекат Растко – Историја*, електронско издање; како истиче Ћирковић: Развој државе кренуо је супротним правцем, и то тако да су прво отпадали они делови који су последњи освојени. Душанов полубрат Симеон Урош Палеолог прогласио се за цара и засновао је у Тесалији посебну државу, која се одржала до 14. в. Од Душанових намесника потекле су породице локалних господара у Епиру и јужној Албанији. Они, међутим, нису имали везе са српском државом. Преокрет је имао уголико теже последице што су нешто раније на европском тлу стекли упориште Турци Османлије. Њима насупрот стајале су уместо јединствене и моћне Душанове државе територије разједињених и завађених обласних господара.

²³³ Како наводи Ћирковић: „Први на путу турског ширења нашао се господар града Сера и његове области деспот Јован Угљеша, чији је брат Вукашин, господар територија у западној Македонији, постао 1365. савладар цару Урошу, са старом српском краљевском титулом. Браћа су покушала да сузбију Турке, али су у бици на Марици (26.9.1371) претрпели пораз и погинули. Турци су ојачали, појас њихових вазала проширио се до Македоније, где су били Вукашинови синови, и до граничне области Србије и Бугарске, где су Душанови сестрићи Дејановићи (Драгаши) имали своју територију. Великаши из централних области ојачали су и наставили гложење око територија. Све више се истицао кнез Лазар Хребелановић (1362-1389), господар области од Новог Брда до Крушевца, који је постепено проширивао власт до Саве и Дунава. Његов сусед жупан Никола Алтомановић (1363-1373) учврстио се у раније формираној области од западне Србије до морске

пољу није само означио почетак постепеног колапса средњовековне српске државе, већ такође и периода који се од стране већине српских историчара оправдано сматра најмрачнијим и најразорнијим у српској историји – пет стотина година ропства у оквиру граница Отоманског царства.

Период отоманске владавине је од кључног значаја за разумевање међуетничких спорова у Босни и Херцеговини, обзиром да је она током векова проведених под турском влашћу и задобила своју етничку комплексност, захваљујући масовном преласку хришћанске популације у ислам. Начин на који различите националне заједнице „виде“ овај историјски период у великој мери говори о његовој суштинској важности за савремену босанско-херцеговачку реалност. За Муслимане, односно Бошњаке, период отоманске власти представља највећи и најпросперитетнији период историје БиХ, „златно доба“,²³⁴ обележено значајним напретком на свим пољима, од економије и културе, до политичког и друштвеног система. У свести хришћана, односно Срба и Хрвата, отоманска владавина се доживљава као најмрачнији и најтежи период историја ових народа. Обзиром да су отомански освајачи ефективно уништили средњовековну српску државу, приморавајући њено становништво на вишевековни потчињен статус, генерални поглед на овај историјски период, турска освајања и власт, у српском јавном дискурсу испуњен је негативним емоцијама. Како наглашава Радован Самарџић: „Турци су запоседање појединих земаља најчешће почињали, као победници, покољима становништва, одвођењем у робље оних које би поштедела њихова сабља, пљачкањем и паљењем насеља, разарањем цркава или њиховим

обале и угрожавао све своје суседе. Захваљујући старијим и новијим освајањима, почев од долине Неретве ширећи се према истоку, све важније улоге међу српским великашима преузима босански бан Твртко, који је био рођак Немањића и који је по томе основу полагао право на српски престо. Заједно са кнезом Лазаром поразио је 1373. Николу Алтомановића, проширио власт до Полимља и Боке и крунисао се 1377. за краља Срба и Босне. Господари средишњих области дошли су под удар Турака. После више локалних судара, покушали су да се супротставе Турцима кнез Лазар, његов зет Вук Бранковић и краљ Стефан Твртко I (1353-1391), који је послао помоћни одред. У крвавој бици на Косову пољу 15. јуна 1389. погинули су кнез Лазар, турски владар Мурат и хиљаде ратника с обе стране. У каснијој историјској традицији ова битка је запамћена као судбоносни пораз и крај српске државе; Сима Ћирковић, „Успони и падови у средњем веку“, *Пројекат Растко - Историја*

²³⁴ Погледати: Anthony D. Smith, “The ‘Golden Age’ and National Renewal”, у *Myths and Nationhood*, ур. Geoffrey Hosking and George Schopflin. London: Hurst & Company, 1997, стр. 36-38.

претварањем у цамије“.²³⁵

Као што је већ истакнуто, свака анализа националног идентитета генерално, па тако и националног идентитета српског народа у РС и БиХ, мора да почне од историјске перспективе, обзиром да начин на који видимо садашњост у великој мери зависи од начина на који доживљавамо прошлост.²³⁶ Улогу отоманских освајачких ратова и власти у развоју савременог српског националног идентитета, стога, треба првенствено тражити у формирању сећања на овај период путем историјских наратива српске историографије.

Књиге српских аутора из историје, али и других области, на тему отоманске власти, препуне су живописних описа суморних и трагичних живота Срба у времену турске владавине. Већина српских историјских истраживања концентрише се на политичку организацију Отоманског царства које је, као и сва друга исламска друштва, било засновано на верским разликама, и у коме су Срби, као и сви други немуслиманци, имали статус зимија, односно грађана другог реда, који је био праћен великим бројем различитих ограничења и обавеза које су морали да испуне.

Генерално виђење улоге и утицаја Отоманског царства у земљама и животима српске популације, у српској историографији, може да се сумира речима историчара Димитрија Богдановића: „Турску власт српски народ није никада признао као вечну, никада није престајао да је мрзи и осећа као туђинску, насилничку, непријатељску. Ова се чињеница мора имати у виду ако треба разумети однос народа према стању створеном после коначног губитка независности, на Косову као и у другим областима широм српских земаља. Са Османлијама долазе Србима несреће, погибија, беда, потпуна обесправљеност и пљачка, без обзира на то да ли се ради о првом или другом периоду турске власти, о раздобљу успона и моћне, уређене османске администрације или о временима опадања и анархије. Извесна консолидација цркве, па чак и њен релативни напредак, после 1557, не би ни могли ни смели да засене истиниту слику ропства, посведочену у свим историјским изворима и задржану у свести српског народа. Не може се без тога разумети ослободилачка борба Срба, која у ствари континуирано

²³⁵ Радован Самарџић, „Српска православна црква у XVI и XVII веку“, *Историја српског народа III-2, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.33*

²³⁶ Погледати: Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989

траје све до коначног ослобођења од Турака 1912. године. Османлијска власт је уназадила српски народ: одузела му независност и слободу, лишила га државности, разбила му јединствено национално подручје, изменила цивилизацијски лик овог простора, доводећи у питање његов европски карактер. Турска је уништила српску аристократију, одузела народу најбољу децу (насилном регрутацијом за јаничаре – “данком у крви“), прекинула природно кретање српског народа ка модерном друштву, осиромашила му земљу, а привреду, која се чак и у полузависној Деспотовини налазила на линији успона, пресекла и упропастила својим пљачкашким друштвено-економским системом. Поврх свега тога, османлијска власт је почивала на закону дискриминације и апсолутне владавине ислама, са легалним могућностима да се у пракси спроводи насиље, појединачно или масовно, као физичко уништење појединаца или читавих области“.²³⁷

Моћ етничитета и етничке мобилизације постаје опипљива „нарочито под спољашњом претњом од непријатеља који може да се дефинише етничким или расним терминима“.²³⁸ Свака претња, конфликт, сукоб и чин насиља углавном интензивирају осећај етничког идентитета и јачају међуетничке везе; што је непријатељ јачи, а конфликт дужи и деструктивнији, колективни идентитети постају доминантнији, а перцепција етничких посебности све јаче изражена.²³⁹ Дуготрајан конфликт продубљује јаз и разлике између сукобљених група, дефинишући „непријатеља“ у складу са његовом улогом у сукобу и утицајем на супротну страну, док се и она, истовремено, сама позиционира и дефинише великим делом управо кроз свој однос опозиције према противнику.

Пет стотина година дуг сукоб између православног српског народа и исламског Отоманског царства створио је моћну ризницу сећања, митова и симбола, који су имали одлучујући утицај на перцепцију националног идентитета код Срба, формирајући њихову националну свест и идентитет у значајној мери под утицајем антагонистичких односа са отоманским властима и у опозиционом односу

²³⁷ Димитрије Богдановић, „Књига о Косову“, *Пројекат Растко – Грачаница*, електронско издање

²³⁸ P.L. van der Berghe, “Does Race Matters?” *Working paper*, Одељење за социологију, University of Washington, Seattle, 1993, стр.7

²³⁹ Погледати: Glenn Bowman, “The Violence on Identity”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.25-46; Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004

на њих. Огромна већина историјског материјала на тему Отоманског царства, написана од стране српских историчара, концентрисана је, као што је већ истакнуто, на улогу Турака у уништењу средњовековне српске државе и њихов деструктиван утицај на даљи развој српске културе и друштва. Упркос неким разликама у приступу историјској анализи отоманског периода, већина ових радова презентује сличне резултате истраживања, и, самим тим, долази до сличних закључака, без обзира на временски период у коме су настали или идеолошку инклинацију аутора.

У свом есеју о успону и паду српске државе српски историчар Сима Ћирковић тврди да су турским освајањима из темеља измењени услови за развој српског народа. Искорењена је династија с највећим делом племства, разорене су световне институције, тако да је континуитет одржавала једино црква која је имала могућности да делује, али у сиромаштву и неупоредиво тежим околностима. Доспевши у оквире исламског теократског царства, Срби су, као и други потчињени народи, били изложени трајном притиску да се прилагоде османлијском друштвеном поретку и државном и правном уређењу.²⁴⁰ Чувени писац и добитник Нобелове награде, Иво Андрић, такође истиче деструктиван утицај који су турска освајања имала на босанско-херцеговачке хришћане. У својој докторској дисертацији Андрић наглашава како је чињеница од одлучујег значаја за Босну и Херцеговину то да је она, у најкритичнијој фази свог духовног развоја, у време када је превирање њених духовних снага достигло кулминацију, нападнута од стране азијског ратничког народа чије су друштвене институције и обичаји представљали негирање хришћанске културе, и чија је вера створена у другачијим климатским и друштвеним условима и неподобна за било какву врсту прилагођавања, што је довело до прекида духовног живота у земљи и дегенерисало га, претварајући га у нешто врло чудно.²⁴¹ Он даље наводи да је у земљама које су Турци освојили као једини регулатор личног, друштвеног, материјалног и духовног живота важио ислам: „У условима које је ислам наметао развијао се и духовни

²⁴⁰ Сима Ћирковић, *“Rises and Falls in the Serbian Statehood in the Middle Ages”*, *The History of Serbian Culture, Пројекат Растко*, Историја српске културе, електронско издање

²⁴¹ Иво Андрић, *“Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине”*, *Свеске задужбине Иве Андрића Бр. 1, Београд: 1982, стр.253*

живот, не само оних који су га били прихватили, већ и свих осталих турских поданика, без обзира на то којој су вери припадали“.²⁴² Аутор наводи прописе из чувене збирке *Канун-и-раја* (Збирка закона за рају), из 635. године, који су, „иако у донекле измењеном и блажем облику“, били на снази у свим покрајинама турског царства; постоје многобројни необориви докази да су главне тачке кануна, управо оне које најдубље задиру у морални и привредни живот хришћана, у пуној мери биле на снази, и то до краја турске власти која их је примењивала.²⁴³ Обзиром на све наведено, једини логичан закључак који се намеће јесте то да је утицај отоманске владавине на локално хришћанско становништво био „апсолутно негативан“.²⁴⁴ Различите врсте дискриминација и репресија, које су Турци спроводили у областима под својом влашћу, често се истичу у српској

²⁴² Андрић, стр.71

²⁴³ Андрић, стр.73; Андрић наводи да: „по томе *Кануну* хришћани и Јевреји не смеју у покореним земљама подизати манастире, цркве и испоснице; не смеју поправљати своје цркве; они који станују у суседству муслимана, своје куће могу поправљати једино у случају преке потребе; за потребе путника прошириваће се капије манастира и цркава; свим странцима-намерницима указиваће три дана гостопримство; код себе неће примати уходе, а уколико такве препознају, сместа ће их предати муслиманима; своју децу не смеју подучавати у корану; међу собом немају право да изричу пресуде; никога из своје средине не смеју спречавати да постане муслиман; према муслиманима понашаће се са поштовањем, устајаће приликом његовог уласка и препуштаће им почасно место без гунђања; у погледу одеће и обуће не смеју се носити као муслимани; не смеју учити арапски књижевни језик; не смеју јахати оседланог коња, носити сабљу нити друго оружје, ни у кући ни ван ње; не смеју продавати вино нити носити дугу косу; не смеју своје име утиснути у прстен са печатом; не смеју носити широк појас; изван својих кућа не смеју јавно носити ни крст ни своје свето писмо; у својим кућама не смеју гласно и снажно звонити, већ једино умерено; у кућама могу само полугласно да певају; смеју само тихо да се моле за покојнике; муслимани могу да ору и да сеју по хришћанским гробљима ако она више не служе за сахрањивање; ни хришћани ни Јевреји не смеју држати робове; не смеју да купе заробљене муслимане нити да завирују у куће муслимана; најзад, уколико би неки хришћанин или Јеврејин био злостављен од муслимана, овај ће за то платити прописану казну. Исто, стр.71-73; овај последњи пропис који је хришћанима обезбеђивао извесну правну заштиту, међутим, како истиче Андрић, није се ни примењивао, што је српски народ, уз све остале дискриминационе мере, стављало у изузетно тежак и неизвестан положај; Уз редовне порезе и друге дажбине, он је подносио и све ванредне издатке у ратовима и покретима трупа. Под притиском ових околности, хришћани напуштају своје куће и земљиште у равници и дуж друмова и повлаче се у планине, пресељавајући се тако у више, недоступне крајеве, док су муслимани заузимали њихове дотадашње положаје. Порези што су их плаћали хришћани не само што су били сразмерно већи од оних које су плаћали муслимани, већ су утеривани на неправедан и недостојан начин. Друштвена неједнакост и морална запостављеност ишле су руку под руку са привредном потчињеношћу. Верска дискриминација изражавала се на разне начине: осим строгих одредаба о ношњи и фризури, бербери, на пример, нису смели да брију хришћане истим ножем којим су бријали муслимане; у купатилима су хришћани морали да имају посебно назначене прегаче и пешкире; при сусрету са муслиманом морали су да сјашу и да украј пуга сачекају док овај не прође, и тек тада су смели поново да узјашу и да наставе пут; исто.стр.75-79

²⁴⁴ Исто. Стр.109

историографији. Како наводи Остоја Ђукић: „Наши непријатељи, прије свега Турци, наметали су разне врсте мучења и дажбина, вршили нечувене репресије, свакојака зла и невоље нашем народу: данак у крви, присиљан прелазак на ислам, кулук, прогони, присила према женској чељади и провођење прве брачне ноћи српске младе са неким од турских старјешина, изолација, убијање вјере и наде српском становништву, забрана градње манастира и цркава и на крају – убијање виђенијиг српских домаћина и још на стотине намета, глоба, тираније и моралних преседана којим су настојали да нас потчине, обезвриједе и држе у ропству и неписмености, а све то се догађало пред очима културне Европе!“²⁴⁵

Сасвим логично, српска историографија, као, уосталом, и историографије других хришћанских народа који су провели одређене периоде под влашћу Отоманске империје, изразито је критички настројена према различитим покушајима 'ретуширања' историјског утицаја Турака на хришћене у оквиру Отоманског царства, који су приметни не само у радовима балканских и других муслиманских аутора, већ и у појединим западним 'научним анализама', нарочито оним посебно прављеним за потребе правдања и потпоре западној политици према државама насталим на територији бивше Југославије од почетка деведесетих. Према речима Димитрија Богдановића: „Покушаји да се историографија усмери у једном другом правцу, којим би се рехабилитовала епоха турске власти на Балкану, у којој би се “откриле“ и позитивне стране и ефекти на привредном или културном плану, представљају замагљивање суштине, са веома штетним последицама. Помоћу тако измењене и деформисане представе о владавини Турака ствара се основ за оспоравање ослободилачких мотива, напора и тековина српског народа у XIX и XX веку, посебно на територијама ван оне коју су европске силе на Берлинском конгресу 1878. године признале као територију државе српског народа“.²⁴⁶

Према мишљењу српских историчара, о положају српског, као, уосталом, и других хришћанских народа под Турцима најбоље говоре записи из тог времена,

²⁴⁵ Остоја Ђукић, „Морални аспекти Дејтонског мировног споразума“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.611

²⁴⁶ Исто.

настали из пера људи који су читав свој век провели у границама Отоманског царства и, самим тим, били најбољи сведоци друштвених односа у том периоду. Како примећује Богдановић: „Записи XVI-XVII века расути по сачуваним рукописним књигама говоре непосредно о стању народа и цркве у то време, о невољама како их је видео и доживљавао појединац или једна друштвена средина. Књига Милорада Панића-Сурепа, „*Кад су живи завидели мртвима*” (1963) свој наслов дугује управо једном таквом запису још из времена Маричке битке, 1371. Старац Исаија, Србин са Косова и светогорски монах и игуман, записује своје виђење те битке и њених непосредних последица. Превод чувенога византијског списа Дионисија Ареопагита он почиње „у добра времена“, а завршава га „у најгоре од свих времена“, када су се Турци просули и разлетели по целој српској земљи као птице по ваздуху, сејући на све стране смрт. „И остаде земља од свих добара лишена, од људи, и стоке, и других плодова. Јер не бејаше кнеза, ни вожда, ни предводника у народу, ни избавитеља ни спаситељаИ заиста тада живи завидеше мртвима“.²⁴⁷ Богдановић закључује да се кроз све записе овог доба провлачи трагично осећање историјске судбине, свест о времену као „последњем“, о ропству као тешком и неподношљивом терету. Податак о насиљу поробљивача смењује се са узвиком клетве и јада. Сваки је запис порука, а читава литература записа у том свом садржају скоро да добија својство једне илегалне политичке лектире. Једногласно понављање у овој књижевности оставља снажан, аутентичан утисак једне дуготрајне људске и народне драме.²⁴⁸

Прве три стотине година отоманске доминације, која је трајала од петнаестог до почетка двадесетог века, имале су посебно битан утицај на савремену Босну и Херцеговину, обзиром да су у том периоду значајни делови популације примили ислам што је довело до трансформације друштвене и политичке организације региона. Ове велике промене такође су имале значајан утицај у религијској сфери, посебно након што је у оквиру Српске православне цркве

²⁴⁷ Љ. Стојановић, *Записи* III, 43, бр. 4944; овде цитирано из: Димитрије Богдановић, „*Књига о Косову*“, *Пројекат Растко – Грачаница, електронско издање*

²⁴⁸ Димитрије Богдановић, *Исорија. старе српске књижевности*, стр. 237; овде цитирано из: Димитрије Богдановић, „*Књига о Косову*“, *Пројекат Растко – Грачаница, електронско издање*

започео период обнове који се понекад описује као права ренесанса.²⁴⁹

Широко прихваћен став јесте то да је најзначајнији утицај отоманских освајања и исламизације која је уследила након тога њихова улога у дефинисању и јачању етничких, културних и религијских идентитета свих народа у БиХ. Као што примећује српски историчар Душан Батаковић, догађаји који су се десили у периоду отоманске власти „могу да се посматрају као део процеса „longue duree” који је означио постепену консолидацију три различите конфесије у три посебна религијска идентитета”.²⁵⁰ Невероватна моћ религије у случају БиХ истицана је и од стране великог броја страних научника и новинара који су путовали регионом у осамнаестом и деветнаестом веку, остављајући писане трагове својих запажања. Као што уочава руски конзул у Сарајеву, Александар Гиљфердинг, током свог боравка у Босни и Херцеговини средином деветнаестог века: „Истоветност језика, поријекла и обичаја ништа не значи пред разликом конфесије... Србин значи православац, а православац... значи Србин”.²⁵¹

Процес исламизације и стварање нове владајуће класе локалних муслимана имали су огроман утицај на православно српско становништво и његов осећај националног идентитета. Већина српских историчара истиче то да су православни Срби, који су под отоманском влашћу имали статус грађана другог реда и били изложени сталној дискриминацији која је често прелазила у насиље широких размера, развили презир према својим доскорашњим сународницима који су издали своје претке и прихватили веру тиранина.

Анимозитет према „Турцима“ био је, у великом броју случајева, интензивнији према оним Турцима који су, уствари, били нешто друго пре отоманског освајања Балкана, односно локалном становништву православне или католичке вероисповести, које је прихватило ислам и тако, у очима својих хришћанских сународника, издало традицију својих предака зарад политичких повластица и материјалне користи. Како наводи Сима Ћирковић: „Османско царство толерисало је припаднике других вера, хришћански поданици су сматрани

²⁴⁹ Душан Т. Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1996, стр.11

²⁵⁰ Исто.

²⁵¹ Александар Ф. Гиљфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево: Веселин Маслеша, 1972, стр.119

за штићенике султанове, али пут друштвеног успона био је отворен једино онима који би прихватили веру освајача. Од првих почетака па све до краја турске власти појединци или групе из различитих слојева српског друштва примали су ислам, некада да би олакшали свој положај и сачували имовину, некада да би добили места у војном или управном апарату. Исламизација је најчешће била маргиналан процес, праћен отуђењем, често и удаљавањем из српске средине, оних који би променили веру. Изузетно су се у појединим областима образовале компактне исламизоване масе, које су биле подвојене од средина својих сународника не само другом вером него и пратећим културним разликама (имена, ношња, исхрана, амбијент, ритуали којима је уоквирен људски живот од рођења до смрти итд.). Иако су остали у истој средини и сачували свој језик, они који су прихватили ислам променили су однос према историјским традицијама, а подвојеност је појачана неједнаким ставом према Османском царству²⁵². Пишући о босанско-херцеговачким Србима у деветнаестом веку, Душан Батаковић истиче да су вековима више од деведесет процената православних Срба у Босни и Херцеговини били принуђени да на својој земљи раде као кметови, принуђени да плаћају порезе у новцу и добрима, и да су, стога, онда када су добили личну и политичку слободу, са презиром гледали на своје некадашње српско – муслиманске управнике. У њиховим очима ови ‘нови муслимани’ били су издајници – како гласи и пословица – „Потурица гори од Турчина“ – који су угњетавали локално становништво у служби страног освајача.²⁵³

Утицај исламизације на хришћанску популацију у БиХ, наравно, није јединствен и треба га посматрати у далеко ширем контексту. Како примећује Шопфлин, немогућност обуздавања религије лежи у њеном искључивом полагању права на откровење што дубоко утиче на начин на који људи посматрају оне који се налазе изван њихове групе, чак и у случајевима када се изгубила догма, и остао само идентитет и граница између оних који припадају и који не припадају групи...Религија оставља траг који наставља да утиче на стилове, начине

²⁵² Сима Ћирковић, “*Rises and Falls in the Serbian Statehood in the Middle Ages*”, *The History of Serbian Culture, Projekat Rastko*, History of Serbian Culture, електронско издање

²⁵³ Душан Т. Батаковић, “*The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*”, Paris: Dialogue, 1996, стр.40

изражавања, перцепције прихватљивости или конфликта и, у складу са тим, хармоније. Модели друштвене и политичке мисли, категорије којима заједница дефинише саму себе и своје разумевање исправног начина живота налазе се, на сличан начин, под посредним утицајем религијског наслеђа. Оно што је кључно је да сећање – често имплицитно пре него експлицитно – апостазије или конверзије, обликује осећај сигурности заједнице. Тамо где постоји историјат бројних конверзија, што је случај и са Балканом, питања лојалности и издаје добила су једну од кључних улога у стварању слике коју заједница има о себи.²⁵⁴

Суштину значаја феномена религијске конверзије истиче и Пал Колсто, наглашавајући да (религијски) преобраћеник потенцијано представља далеко разорнију претњу заједници него што би то икада могао да буде дугогодишњи верски противник. Преобраћеник је издајник и дезертер. У рату војник може да поштује, и да се чак диви непријатељу у рову испред њега, али издајник може једино да буде предмет мржње и презира. Ништа мање није истина када су у питању религијски и идеолошки ратови. Очигледан разлог за ову разлику у ставу је то да је непријатеља у сваком тренутку могуће са сигурношћу лоцирати на другој страни границе, док је издајник у могућности да *прелази граничну линију*. Уколико му се дозволи да то чини некажњено, други могу да пођу његовим стопама и читава граница може да се сруши.²⁵⁵

Отоманско освајање Босне и Херцеговине такође је отворило пут стварању историјских и литерарних дела која осликавају односе између турских освајача и локалне хришћанске популације. Временом су управо ова дела постала доминантна у званичном политичком и културном дискурсу на тему периода отоманске власти. Основни значај српске, и јужнословенске литературе генерално, посвећене овом периоду, вероватно лежи у сликовитим и емотивним описима суморног живота хришћанског народа и трауме изазване турском инвазијом. Као што је већ истакнуто, за обичне хришћане живот у Отоманском царству био је обележен многобројним ограничењима и забранама. Хришћани широм Отоманске империје

²⁵⁴ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.254

²⁵⁵ Pal Kolsto, "Introduction: Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society", у *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, Pal Kolsto, ур., London: Hurst & Company, 2005, стр.28

имали су, као немуслимански, статус грађана другог реда и као такви били су изложени различитим дискриминаторским мерама, као што је, на пример, била посебна такса, цизја, али и велики број других правила и прописа, чији је циљ био понижавање немуслиманских народа и деградација њиховог друштвеног и економског положаја у односу на становништво муслиманске вероисповрсти. У суштини, како примећује Радован Самарџић, „православни Срби живели су на рубовима и у дубокој сенци турског друштва... Они су у босанском пашалуку били раја која је трпљена због тога што се неко морао бавити земљорадњом и сточарством. Њен положај, узет у целини, био је сличан положају српске цркве, која је, јер се није могло друкчије, за невољу једва толерисана“.²⁵⁶

Нарочито тежак и трауматичан обичај, овековечен у неким од најпознатијих литерарних дела посвећених овом периоду, био је отмица и поробљавање деце. Отмице дечака иначе су представљале институционализован обичај отоманских власти, познат као „данак у крви“. Деца мушког пола из угледних хришћанских породица периодично су отимана од својих породица и насилно превођена у ислам. Неки од ових дечака обучавани су различитим административним пословима, док су други принуђавани да постану борци, такозвани јањичари, у отоманској војсци.²⁵⁷ Са друге стране, хришћанске девојчице су често отимане од својих породица како би постале робиње конкубине у турским харемима. Као што је то

²⁵⁶ Радован Самарџић, „Босна и Херцеговина у XVIII веку“, *Историја српског народа IV-1*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.455

²⁵⁷ Како истиче Владимир Ћоровић: „Од свих терета и обавеза које је наш народ имао у Турској најтеже је свету падао данак у крви. Њега су морали давати сви немуслимански сем Јевреја и Јермена и сем оних који би за нарочите заслуге били од тог ослобођени. Од њега су биле изузете и оне у нас ретке области, које су саме признале турску власт. Тај данак се купио обично сваке године између мушке деце од 8-12 година, али не увек у истим покрајинама, него у разним, али тако да се турнус обнављао сваке пете године. Укупан број једног годишњег купљења износио би до 3.000 деце. У временима кад је требало бржег занављања војске тај би се рок смањивао, а мењао би се и турнус покрајина. „Најстрожије и најнечовечије казне очекивале су сваког оца, који би попустивши родитељском срцу сакрио које своје дете“. Да би спасли децу понеки су их сакатили, а у варошима су се трудили да их митом откупе. Сва покупљена деца била би потурчена. Узимали су их за аџами-оглане и васпитавали за јаничаре. Бољи од њих, имоглани, одгајани су у серају, у посебном интернату. Понајбољи су превођени у султанову гарду и њих је очекивала лепа каријера. Тако се хришћанском, углавном словенском крвљу заснивала главна турска војска, она која је решавала све победе XVI века. Овим путем је и на турски двор и у турску војску дошао велики број нашега елемента, који је понекад, свестан свога порекла, као чувени Мехмед Соколовић, бивао од користи своме братству и своме завичају. Али највећи се број сасвим однародио и понекад био према хришћанима чак ревностији од самих Турака; Владимир Ћоровић, „*Историја Срба*“, *Пројекат Растко – Историја*, електронско издање

био случај и са мушком децом, већина отетих девојчица била је принуђена да промени веру, односно пређе у ислам. Помињање ових обичаја може се наћи у великом броју научних и историјских радова на тему историје Отоманског царства, обзиром на то да се радило о широко распрострањеним и, у случају данка у крви, институционализованим обичајима, коришћеним за одржавање кључних отоманских институција, као што је била војска. Сликровити прикази трагичних људских судбина у богатој српској литератури додали су, међутим, емоционалну тежину иначе „сувим“ историјским радовима. Стога, као што су отмице деце урезале осећај вечите патње у српску националну свест и створиле јака осећања анимозитета према турској доминацији, литерарни прикази ових догађаја овековечили су тему српских патњи и жртви, опстајући дуго након што су Турци напустили Босну и Херцеговину, и вршећи сталан утицај на односе између локалног муслиманског и српског становништва.

Вероватно најпознатија и најутицајнија личност међу ауторима који су писали о животу у Босни и Херцеговини под отоманском окупацијом, јесте добитник Нобелове награде за књижевност Иво Андрић, који је посветио свој целокупан рад сликовитим описима вечитог сукоба између цивилизација пораженог хришћанства и освајачког ислама у босанско-херцеговачком контексту. Андрићев богат литерарни опус фокусиран је на дубину трауме код хришћанског становништва изазване турском окупацијом и колонизацијом, чија је суштина сажета у његовој приповетци „*Травничка хроника*“: „Постоје два света, између којих нема и не може бити ни правог додира ни могућности споразума, два страшна света осуђена на вечити рат у хиљаду облика”.²⁵⁸ Ова врста описа односа између босанског друштва и Отоманског царства преовлађује у свим Андрићевим делима и, на неки начин, може се упоредити са популарном и помало контроверзном идејом „прастарих мржњи“, коришћеном како би се објаснила срж југословенских грађанских ратова, која се, између осталог, може наћи и у неким популарним радовима на тему балканског региона, као што су, на пример, „*Балкански духови*“, Роберта Каплана.

Овај тренд, међутим, како тврди Томислав З. Лонгиновић, „не представља

²⁵⁸ Иво Андрић, „*Проклета авлија*“, Београд: Просвета, 1991, стр.75

новину у јужнословенској литератури, и Андрић има далеко најдубљи и најсуптилнији приступ теми турске колонизације. Почевши од популарних јуначких песама које су одиграле зачајну културну улогу у српским устанцима против Турака у деветнаестом веку, оживљавајући „Косовски мит“, преко канонских радова као што је хрватски „Смрт Смаил-аге Ченгића“, Ивана Мажуранића, и црногорски „Горски Вијенац“, Петра Петровића Његоша, азијски освајачи и локално муслиманско становништво претворени су у заклете непријатеље хришћанства, словенства и Европе”.²⁵⁹

Као што је већ истакнуто, значај литературе посвећене животу хришћанског становништва под отоманском влашћу чак превазилази значај историјских уџбеника на исту тему у јавном дискурсу, што је у великој мери допринело стварању културног појма „другости” у црно белим тоновима, генерализијући приказ турских освајача и локалног исламизованог становништва. Како је наведено, отомански обичаји као што су отмице и поробљавање мушке деце за војску и женске за турске хареме, тешки услови живота хришћана и насиље које је над њима вршено, „оживели су“ у овим литерарним радовима, а, захваљујући њима, и у свести Срба и Српкиња који су се родили много након што су Турци напустили Босну и Херцеговину. Трагичне судбине појединачних карактера, у књигама Иве Андрића и других писаца који су посветили свој рад периоду Отоманског царства, тако су утицале на националну свест генерација Срба далеко више него класична историјска истраживања. Ове књиге су овековечиле тему српског страдања, додајући слојеве емоција на историјски приказ живота српског становништва на отоманским територијама.

Векови проведени под турком доминацијом обликовали су националну свест српског народа у складу са идејама ослобађања од туђинске власти и обнове средњовековне српске државе. Када су модерни концепти нација и национализма формулисани у деветнаестом веку, Босна и Херцеговина још увек је била део Отоманског царства, тако да је српски национални идентитет у својој најранијој фази био под великим утицајем вишевековног сукоба између српске и отоманске

²⁵⁹ Томислав З. Лонгиновић, „*East Within the West: Bosnian Cultural Identity in the Works of Ivo Andrić*“, стр.126

културе и цивилизације. Како је већ истакнуто, у српској националној идеологији Турци и Отоманско царство постали су главни експоненти „другости“ и то су и остали до данашњих дана. На сличан начин, супарнички односи између локалних националних заједница, засновани на њиховим друштвеним и политичким улогама у време отоманског периода, наставили су се и у двадесетом веку. Често замагљена граница између различитих историјских периода учинила је сећање на отоманску еру свеприсутним и позивање на његов систем друштвених односа честим, док су постојећи антагонизми између Срба, Муслимана и Хрвата у сваком периоду озбиљне политичке кризе ескалирали у отворене сукобе. Период Отоманске империје је, стога, поставио темеље савремених међунационалних односа унутар БиХ, који су касније надграђивани у другим историјским периодима само продубљујући већ постојећи јаз између различитих националних и верских заједница.

Геноцид над српским народом у Првом и Другом светском рату

Као што је већ истакнуто, велики утицај рата и насиља на етнички и национални идентитет огледа се у њиховом огромном стваралачком, односно деструктивном потенцијалу; ратови су кроз историју створили и уништили многе народе и државе, па и читаве цивилизације. Насиље често представља најјачу силу која се налази иза процеса стварања, развоја и обликовања националног идентитета, док је рат вероватно најделотворнији начин да се помоћу крви и патње изазову промене које се неизбрисиво урезају у колективно памћење. Сваки чин насиља у међуетничком сукобу има моћ да мобилише људе на националној основи и допринесе њиховом националном „освешћивању“; што је злочин бруталнији и масовнији, то је и његов потенцијал да окупи људе у оквиру исте националне заједнице већи, као и његова моћ да створи и одржи ратна сећања у свести великог броја припадника групе. Масовни злочини, као што је геноцид, тако отварају пут ка стварању сећања која имају моћ да мобилишу чланове исте етничке заједнице много година након што су почињени, како због тежине и бруталности самог злочина, тако и због страха припадника групе да у неком новом сукобу опет не

постану жртве геноцидног напада.

Вишевековна страдања Срба у БиХ и српског народа генерално достигла су кулминацију у првој половини двадесетог века, односно периодима Првог и Другог светског рата, у којима је српски народ претрпео огромне жртве од којих се никада није до краја опоравио. И у једном и у другом светском рату циљ непријатеља није био само напад, окупација или отимање територија – већ уништење читаве нације, њене историје, културе, идентитета и државе. Иако овај циљ није остварен, покушаји његовог остваривања сврставају се међу најбруталније покушаје затирања трагова постојања једног народа.

Као и много пута пре тога у својој историји, у оба светска рата Срби су се супротставили далеко јачем и бројнијем непријатељу, да би на крају изашли из рата као морални и укупни победници. Цена тих победа, међутим, била је стравично висока – милиони жртава, порушена земља и, што представља подједнако трагичан и ироничан исход ових ратова, губитак вековних српских територија, али не у рату, већ у миру.

Први светски рат, који је иначе представљао највећи оружани сукоб у дотадашњој историји човечанства, српском народу и држави донео је огромне патње и разарања. Србија је из њега изашла потпуно разорена и са огромним људским губицима – преко 55% мушкараца између 17 и 60 година старости – укупно милион и триста хиљада погинулих. Страдања Срба, међутим, имала су епохалне размере и ван граница матичне државе, а посебно тежак био је положај српског народа у Босни и Херцеговини. Повод за избијање Првог светског рата догодио се на Видовдан, 28. јуна 1914. године у Сарајеву, када је Гаврило Принцип, припадник организације „Млада Босна“, убио престолонаследника Монархије, надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију. Иако званична Србија, иначе страховито исцрпљена у два балканска рата, није имала никаквог учешћа у организовању атентата, бечки двор је оптужио српску владу за организовање убиства и то искористио као повод за почетак, већ неко време планираног, Првог светског рата.

Коначно у могућности да објаве рат Србији, Аустријанци су, такође, предузели бруталне мере како би се обрачунали са 'нелојалним' српским цивилима

у БиХ. Циљ је био, као и раније, стављање тачке једном за увек на све покушаје српске опозиције и потезања српског – јужнословенског питања. Прогон свих оних осумњичених за нелојалност монархији интензивирао је одмах након атентата. У Сарајеву, улицама су харале банде босанских Муслимана и Хрвата, уништавајући српску имовину и пребијајући свакога ко би им се нашао на путу. Ни српски културни споменици, нити православно свештенство нису били поштеђени дивљачког беса руље, док је полиција све то немо посматрала са стране.²⁶⁰

Напади на Србе и уништавање њихове имовине били су учестали и у другим градовима широм Босне и Херцеговине – Мостару, Стоцу, Коњицу, Тузли, Бугојну, Високом, Требињу, Чапљини. Исте вечери када је у Београд стигао аустријски ултиматум, аустријске власти су почеле претраживање српских кућа и хапшење њихових власника. Истовремено су формиране специјалне добровољачке јединице, састављене од босанских Муслимана и Хрвата, чији је број током рата достигао чак 11,000. Ове јединице патролирале су по селима и мањим градовима, често насумично убијајући српске цивиле без икаквих хапшења или суђења. Аустријска влада такође је поделила око 9,000 комада ватреног оружја Муслиманима и Хрватима као превентивну меру против 'оружаног устанка у земљи' који се, наводно, очекивао у блиској будућности. Војни судови, формирану у првим месецима рата, омогућили су Аустријанцима да у кратком року изврше егзекуцију великог броја Срба проглашавајући их 'непријатељима државе'. Нарочито су страдали цивили у градовима који су се граничили са Србијом. Четрнаестог августа 1914. године у Фочи је погубљено 126 српских цивила само из разлога што су били Срби. Мирноћа „српских маса“, говорило се, „не може се приписати њиховој лојалности...већ вешалима“ која су, под влашћу Аустријанаца, постала свакодневна појава. Масовна суђења српским студентима, учитељима и професорима, оптуженим за организовање све-српских или све-словенских удружења, резултирала су осуђујућим пресудама – уз постојање минимума доказа или без њих – за 159 интелектуалаца – укључујући 24 професора и учитеља, 21 свештеника, 8

²⁶⁰ Душан Т. Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1996, стр.88

студената и 7 чланова босанско-херцеговачког парламента.²⁶¹

Током читавог рата систематски је уништавано српско наслеђе и култура; забрањиване су српске новине и часописи, гашена су српска образовно-културна друштва, затваране су бројне школе. Истовремено се радило на покушајима уништења читаве српске елите – средње и више класе. Угледни Срби, некад и читаве породице, одвођени су у логоре у којима су владали најгори могући услови, док су заробљеници подвргавани стравичним методама мучења. Ови логори касније су називани претходницима нацистичких логора у Другом светском рату. Само у једном од њих, у Араду, на територији садашње Румуније, око 2,000 од 5,500 Срба, који су ту доведени у јесен 1914. године, умрло је до јануара 1915. године. Протеривање огромног броја цивила српске националности уз конфискацију њихове имовине, такође је представљало ратну политику Аустроугарске; око 20,000 Срба из граничних регија царства присилно је пресељено у Барању, док је 60,000 протерано у Славонију. До краја рата више десетина хиљада цивила завршило је своје животе у аустроугарским логорима смрти, док је огроман број других протеран са својих вековних огњишта.²⁶²

Огромни губици које је српски народ претрпео у Првом светском рату представљали су само прво поглавље у историји његових страдања у двадесетом веку. Само двадесетак година након завршетка овог великог глобалног сукоба, започео је следећи, Други светски рат, у коме ће Срби претрпети огромне губитке и постати жртве монструозне геноцидне кампање фашистичке творевине, тзв. Независне Државе Хрватске у којој су, од шест милиона становника, два милиона чинили Срби.

Било би немогуће истражити корене грађанског рата у БиХ, као и читав политички и друштвени процес националног освешћивања, односно поновне афирмације етничког идентитета код Срба, који су пратили распад Друге Југославије, без анализе Другог светског рата и бруталних међуетничких сукоба из тог периода. Управо овај рат одиграо је кључну улогу у етничкој мобилизацији пре и током распада бивше Југославије, обзиром на чињеницу да је његов исход био

²⁶¹ Исто.стр.88-89

²⁶² Исто.стр.89-90

један од најтрагичнијих, а сећање на њега најсвежије у дугој и бурној српској историји. Поред тога, чињеница да се природа злочина почињених над српским народом у Другом светском рату истиче и издваја по својој бруталности у односу на многе друге злочине почињене у овом и другим ратовима у двадесетом веку, знатно је допринела дубоком урезивању сећања на њега у свест огромне већине Срба, како оних који су преживели рат, тако и оних који су рођени после њега.

Као што је већ истакнуто, у нацистичкој Независној Држави Хрватској, која је укључивала и читаву Босну и Херцеговину, Срби су постали жртве геноцида извршеног од стране хрватских и муслиманских усташа. Главни циљ усташког режима био је етнички 'чиста' Хрватска и у сврху остваривања ове идеје усташе су, по доласку на власт, започеле бруталну геноцидну кампању затирања свих трагова вишевековног постојања српског народа на територији НДХ. Одмах након проглашења Независне Државе Хрватске, усташки лидер Анте Павелић забранио је употребу ћириличног писма и све српске културне институције, и присилио Србе да носе траку – сличну оној коју су носили Јевреји – обележену словом П којим су идентификовани као православци. Врло брзо, у јуну 1941. године, Павелићев министар образовања, Миле Будак, јавно је изнео програм усташке политике према српском народу у НДХ: једна трећина биће физички уништена, друга протерана из Хрватске, а остатак преведен у католичанство.²⁶³

Како би усташко полагање права на Босну и Херцеговину, у којој су већинска национална заједница били Срби, добило легитимитет, хрватски идеолози оживели су стару теорију о несловенском, влашком пореклу српског народа, по моделу екстремисте Старчевића из 19. века, његовог следбеника Јосипа Франка и идеолога из Првог светског рата, као, на пример, Иве Пилара, иначе босанског Хрвата из Тузле. Идеја ове теорије била је негирање словенског порекла и историјског националног идентитета Срба, што је за циљ имало 'одузимање' легитимних истријских права српском народу на територије на којима је живео и чинио већинско становништво вековима.

У Старчевићевим књигама Срби су описивани као Власи, што је постало основа дорађене верзије анализе такозваног 'српског порекла', први пут изнесене у

²⁶³ Исто.стр.102

јавност од стране Тире Трухелке, у његовој псеудо-научној расистичкој расправи под називом „*Студије о пореклу*“, објављеној 1941. године. Описујући у једном поглављу корене православља у БиХ, аутор је поновио теорију о Србима као Власима који су, наводно, словенизирани много времена након што су се доселили на Балкан. Други екстремистички хрватски идеолог, Иво Пилар, такође је, још 1918. године, прихватио ‘влашку теорију’ у својој публикацији под називом „*Јужнословенско питање*“, која је прво објављена у Бечу. Двадест пет година касније књига је поново штампана у Загребу, а њен аутор је одмах ступио у галерију цењених усташких теоретичара. Док је Пилар, међутим, барем признавао да Срби имају неко порекло, наводећи да се њихово присуство на територији БиХ први пут јавило након отоманског освајања 1463. године, Старчевић, чија су одабрана дела штампана 1943. године, категорично је негирао само постојање Срба у историји.²⁶⁴

Српски губици у грађанском рату у Босни и Херцеговини током Другог светског рата били су огромни, и док број жртава како у БиХ, тако и у читавој Југославији, остаје предмет политичких спорова, подаци прикупљени од стране Богољуба Кочовића вероватно су међу онима који осликавају најреалнију слику усташких злочина. Према његовим проценама, 16.7 процената српске популације у БиХ изгубило је живот током рата.²⁶⁵ Како истиче Душан Батаковић, план за уништење Срба спровођен је на методолошки и бруталан начин који се једино могао упоредити са оним који су спроводили нацисти. Први на удару усташких злочинаца били су православни свештеници који су хапшени и подвргавани неописивим садистичким мучењима. Сарајевски митрополит Петар Зимоњић и бањалучки епископ Платон Јовановић, који су ужасно мучени и сакаћени пре него што су убијени, постали су прве жртве усташа.²⁶⁶ Батаковић истиче да је омиљени усташки метод убијања, који је у смрт одвео становнике читавих села, био да скупе велики број људи на истом месту и да их затим систематски поубијају или да их отерају у сеоску цркву која би онда била запаљена. Један такав пример десио се

²⁶⁴ Исто.стр.102-103

²⁶⁵ Богољуб Кочовић, „Жртве Другог светског рата у Југославији“, Лондон: Veritas Foundation Press, 1985, стр.70

²⁶⁶ Душан Т. Батаковић, “*The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics*”, Paris: Dialogue, 1986, стр.103

у Глини у којој су побијени сви мушки становници – они који су покушали да побегну из запаљене цркве, покошени су усташким мецима.²⁶⁷ Српски културни и религијски споменици такође су били на мети усташа. Велелепна православна црква у Бањалуци прва је срушена до темеља, а сличну судбину доживела је и већина других православних храмова који су скрнављени, рушени и паљени.

Луциан Карчмер описује типичан метод усташких злочина на примеру масакра Срба у источној Херцеговини, 1941. године: „Систем који је такође примењиван у другим деловима НДХ био је релативно једноставан. Србима је прво било наређено, под претњом смрти, да предају сво оружје. Затим би истакнутим локалним Србима, као што су политичари, чиновници, професори, свештеници и трговци било наређено да се јаве у полицијске станице где би били ухапшени и тихо ликвидирани; ово је имало ефекат обезглављивања српске заједнице. Коначно, усташе би започеле масакре читавих села, једно по једно”.²⁶⁸

Већина српских цивила завршила је своје животе у озлоглашеном хрватском логору смрти, познатом као Јасеновац. Јасеновац се састојао од неколико логора лоцираних на одприлике 100 километара јужно од Загреба. Већину жртава чинили су Срби, али је такође било Јевреја и Рома. Изјава Хитлеровог личног помоћника за југоисточну Европу, Хермана Нубашхера, најбоље осликава резултате усташких активности у Јасеновцу: Када лидери усташког покрета тврде да су побили милион Срба (укључујући бебе, децу, жене и старце) то је, по мом мишљењу, претеривање. Према извештајима који су дошли до мене, моја процена је да је број жртава око 750,000. Вјекослав Лубрић, командант свих усташких логора смрти, хвалио се на банкету у октобру 1942. године да су усташе „побиле више људи у Јасеновцу, него отоманске снаге током своје окупације Европе”.²⁶⁹ Од тоталног броја жртава, сматра се да су 25, 000 били Јевреји, док су остатак углавном чинили Срби. Већина извршилаца ових гнусних злочина били су хрватски усташки војници, уз учешће неких 21,000 босанских муслимана.

Сам број српских мушкараца, жена и деце, убијених у Јасеновцу, колико год

²⁶⁷ Исто, стр.103

²⁶⁸ Lucien Karchmar, *“Draza Mihailovic and the Rise of the Chetnik Movement”*, New York: Garland Publishing, 1987, стр.446

²⁶⁹ Franke Wilmer, *“Identity, culture and historicity: the social construction of ethnicity in the Balkans”*, World Affairs, 22.06.1997

да је огроман не осликава реално пакао кроз који су прошли сви они који су окончали своје животе у хрватском логору смрти; начини на које су људи мучени и убијани заиста показују размере ужаса који су доживели невини цивили од руку усташких злочинаца. Сликровити описи метода мучења могу се наћи у већини извештаја и радова написаних на тему Јасеновца. Одлично документован извештај о ономе што се дешавало унутар логора, написан од стране Хрвата чији је рад забрањен у послератној, комунистичкој Југославији, описује такве ужасе као што је убијање беба у врелој води у присуству мајки, приморавање родитеља да копају гробове својој деци и да пију њихову крв, силовања пре и после убистава, масовна спаљивања тела у великим пећницама.²⁷⁰ Комплекс Јасеновца такође је укључивао посебан логор за децу, где су деца свих узраста, укључујући и бебе, убијана на најмонструозније начине. Нека су жива спаљивана, нека дављена у реци Сави, док су нека одвођена у шуме и убијана ударцима маљем у главу. Ови дечији усташки логори, једнако као и различите методе намонструознијих иживљавања на цивилима оба пола и свих узраста, представљали су јединствену појаву у Другом светском рату.

Енормна бруталност усташких злочина чак је изазвала и протестне реакције неких нацистичких званичника. До 1942. године, генерал Едмунд Глејс-Хорстенау написао је више извештаја командантима Вермахта, у којима је изразио своје запрепашћење опсегом усташких злочина, од којих су неки извршени пре него што су нацисти започели свој пројекат финалног решења.²⁷¹ Његови извештаји су поткрепљени онима са листе маршала Вилхелма.

Као што је већ истакнуто, иако сам број мушкараца, жена и деце, побијених од стране усташа звучи ужасно, тек начини на које су људи умрли, као и лична сведочења преживелих, заиста показују величину и дубину ове људске трагедије. Животне приче оних који су преживели Други светски рат су незаменљиве, ако неко заиста жели да разуме судбину српских цивила у бившој Југославији и генералне српске ставове према рату. У свом раду на тему ратних сећања Вимер

²⁷⁰ A. Dey, "Is There a Truth about the Balkan Conflict?", New York Times Forums, Bosnia: Uncertain Paths to Peace, www.nytimes.com/bosnia. 23. 06. 1996

²⁷¹ Sabina Petra Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Indiana University Press, 2006, стр.128

наводи као пример лично искуство у Другом светском рату седамдесет трогодишње Српкиње, избегле из источне Славоније у Хрватској након напада хрватске војске 1991. године: „Имала сам деветнаест, а мој муж двадест и три године када су се једног дана појавиле усташе. Скупили су све мушкарце и дечаке и довели их у цркву. Крв у тој цркви ми је досезала до колена; то никада нећу заборавити! Само је један дечак преживео тако што се попео на дрво. Хиљаде су убијене тог дана. Касније је Тито послао једног од својих генерала у тај град да одржи говор о томе како је ту проливена српска, као и хрватска крв, али је онај дечак, који је сад већ био одрастао човек, устао и рекао: „Ако можете да ми покажете кости само једног Хрвата који је убијен овде, сам ћу себи пререзати гркљан”“.²⁷²

Природа усташких злочина над Србима у многоме је специфична и другачија од неких других геноцида почињених у истом периоду, првенствено глобалног нацистичког. Можда је једно од најтемељнијих објашњења ове посебности и разлике дао српски психијатар и политичар Јован Рашковић: „Масовни злочин је једнодимензионалан. Њему је потребна физичка полуга државе, нације, идеологије. Увијек задире у историју. Масовни злочин укључује у своју структуру рационалност. Колективни злочин је увијек и поновљено рационалност ирационалног мотива. Чини ми се да је најбољи израз ове рационалности – делирантна рационалност. Делирантна због тога, јер се у њу уноси ирационална свијест, врло рационалним средствима“.²⁷³ Како Рашковић даље наводи: „Облици испољавања и агирања делирантне рационалности испољавају се у делирантној свијести. Некада је то хладни делириј уништавања људских бића, темељито и врло прецизно проведен од нациста. То је била, како је познато, велика индустрија смрти. Врло успјешни пројекти расне агресивности били су могући у претварању и постваривању великих група народа, реификацији Жидова, Славена православаца, дјеломично комуниста. Постварена маса се уништавала без осјећања кривње, као што се уништавају непотребне ствари“.²⁷⁴ Аутор истиче да, међутим, у

²⁷² Franke Wilmer, “Identity, culture and historicity: the social construction of ethnicity in the Balkans”, World Affairs, 22.06.1997

²⁷³ Јован Рашковић, *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.58

²⁷⁴ Исто.стр.58

поређењу са нацистичким, „бруталност усташких злочина над Србима има другу димензију. У овом геноцидном поништавању једног народа било је страсти, уништавало се са неком врстом пјаношћу крвожедног оргијања. Рационални делириј се више односио на организацију масовних уморстава него на њихову суштину. Познато је да су усташке групе у иностранству припремале прецизне и педантне геолошке податке о димензијама постојећих јама на територији Херцеговине, Далмације, Лике. Прорачунавале су колико би која јама могла прогутати побијеног људства, а да трага о броју и роду жртава не остане. За разлику од рационалног делирија нациста, који је и у мотивацијама и у процедури остао хладан и без праве мржње, усташки рационални делириј је у својој суштини острашћен, натопљен мржњом и задовољством убијања. Његове процедуре су, организационо и у припреми, носиле нешто од хладнокрвности. Хисторијски ће се нацистички злочини памтити по технологији смрти, и прецизној организацији масовног убијања. Усташки покољи ће се памтити по зверској помами и патолошкој монструозности масовних смакнућа“.²⁷⁵

Као и свако брутално, етнички мотивисано насиље, усташки покољи су мобилисали српско становништво у његовом покушају да се одбрани и одржи у несносно тешким околностима. Како примећује Јован Рашковић: „Устанак, који је изазван усташким геноцидом над српским народом, појављује се у тренуцима када посустаје морална снага на којој је почивала ондашња цивилизација. У таквој околности маса не посједује само рушилачку снагу, већ је и фактор успостављања изгубљених етичких принципа, са којима излази на хисторијску сцену. Увјерења да се маса, у својим реакцијама, противи разуму, да је маса ирационална, показују се кривим, као и ставка да је маса непријатељ истине. Кад је „на правди Бога“ прогоњена само зато што је српска, православна „скупина“, она као побуњена маса не носи освету, већ управо истину у свијету насиља, лажи. Укратко, простране и колективне смрти, нарочито оне које су посљедица великог људског зла и немјерљиве мржње, покрећу још пространије колективитете на укидање зла. Ништа тако темељито и успјешно не успоставља национални колективитет и националну

²⁷⁵ Исто.стр.58-59

свијест као геноцид”.²⁷⁶ Величина масовних злочина, као што је геноцид, такође отвара пут ка стварању сећања која могу да „пробуде и мобилишу“ људе за неке будуће кризне периоде, због тога што ако постоји чак и сасвим мала шанса да етничка група (поново)²⁷⁷ постане жртва геноцидног напада, она ће можда изабрати конфликт уместо компромиса и ризика поновног уништења.

Патње српског народа током Другог светског рата имале су огроман утицај на послератне генерације, великим делом из разлога што је већина Срба изгубила неког од чланова породице у рату, било у борби или у масакрима цивила. Сећање на рат је, стога, остало живо у главама људи највише зато што је величина колективног националног губитка једноставно значила огроман број личних трагедија. Ова чињеница такође може да објасни страхове Срба у Босни и Херцеговини, и Хрватској непосредно пре и током распада Југославије, и њихова честа присећања на Други светски рат, без обзира на то да ли су у то време били рођени или не. Велики број интервјуа, обављених у периоду након завршетка Другог светског рата, са Србима из различитих делова бивше Југославије подржава ову тврдњу. А. Деј, један од научника који се бавио темом ратних сећања на Балкану, на основу интервјуа са Србима, Хрватима и босанским Муслиманима, примећује да: „Постоји..једна тема која се стално појављује у интервјуима са босанским и хрватским Србима: њихова страдања од руку Хрвата и Муслимана током Другог светског рата. Већина људи са којима сам разговарао истицала је да Холокауст не припада далекој историји, већ да је то нешто што су искусили њихови родитељи и рођаци. Готово сваки босански или хрватски Србин са којим сам разговарао изгубио је барем једног блиског рођака (родитеља, брата, сестру, деду, бабу, сина или кћер) у хрватским логорима смрти. Деј такође наглашава да су „Хрвати које сам интервјуисао редовно одговарали да геноцида није ни било или покушавали да оправдају геноцид“ изјавама као што су „очигледно је да нисмо побили довољно Срба“ или „Срби су то и заслужили зато што су нас

²⁷⁶ Јован Рашковић, *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.56

²⁷⁷ D.A.Lake and D. Rothchild, “Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”, *International Security* 21 (2), стр.41-75, 1996

угњетавали“²⁷⁸.

Упркос етничким сукобима и геноциду почињеном током Другог светског рата, југословенска идеја је материјализована након победе Савезника; од народа који су управо починили стравичне злочине једни над другима направљена је једна држава, која је још за циљ имала имплементацију јединствене национално–наднационалне идеологије којом би се од различитих етничких група направио својеврсан *melting pot*, што јесте, истини за вољу, био једини начин да и она сама опстане на дужи рок. Како би успешно применили идеју „братства и јединства“, неопходну како би се одржала комплексна мултинационална државна структура, комунисти су брутално сузбијали све јавне покушаје да се признају и комеморишу усташки злочини, прибегавајући и крајње екстремним 'мерама' као што је, на пример, било наливање бетоном јама у које су током рата бацани цивили побијени од стране усташких снага. Као резултат ове политике, геноцид над српским народом из периода Другог светског рата никада није ефективно комеморисан, а камоли превазиђен, што је, између осталог, значајно допринело слому комунистичке доктрине „братства и јединства“ и убедљивој победи националистичких политичких опција и идеја у периоду распада Друге Југославије.

Организовани покушаји промене српског националног идентитета – Расрбљивање српског народа у РС и БиХ

Као што је већ истакнуто, пост-дејтонски западни покушаји стварања свеобухватног 'босанског' идентитета не представљају нову идеју; сасвим супротно, они су последњи у низу покушаја да се вештачки уједине, и тако перманентно 'умире', локалне етничке групе. Сваки велики рат, освајање и окупација у савременој босанско-херцеговачкој историји били су праћени наметањем неке врсте заједничког идентитета што се редовно показивало као потпуни промашај, да би, без обзира на то, било поново покушано од стране неког другог режима на власти. Може се, заправо, рећи да су покушаји гушења и, мање или више, насилног

²⁷⁸ А. Dey, “Is There a Truth about the Balkan Conflict?”, New York Times Forums, Bosnia: Uncertain Paths to Peace, www.nytimes.com/bosnia. 23. 06. 1996

мењања идентитета Срба у РС и БиХ, стари колико и сам савремени национални идентитет овог дела српског народа – окупациони владари Босне и Херцеговине улагали су велике напоре у то да угуше националну свест Срба у БиХ још док је била у повоју, а национално освешћивање Срба истовремено је праћено грубим натурањем алтернативног 'босанског' идентитета.

Наиме, када су модерни концепти нација и национализма формулисани у деветнаестом веку, идентитети босанско-херцеговачких етничких заједница већ су били чврсто утемељени на њиховој религијској припадности. У формирању националне свести српског народа у БиХ одлучујућу улогу одиграла је Српска православна црква под чијим је утицајем створен национални идентитет Срба, док је везаност за српски национални покрет и државу била огромна. Ово је, међутим, представљало велики проблем, прво за отоманске, а затим и аустроугарске власти, и њихову жељу да држе Босну и Херцеговину под чврстом контролом, посебно након што је Србија добила независност и тако била у позицији да врши значајнији културни, политички и друштвени утицај на српску заједницу у БиХ. Како би 'умирили' бунтовне Србе, окупатори су започели амбициозну мисију промене њиховог идентитета из српског у 'босански'. Крај доминације моћних империја, Отоманске и Аустроугарске, у БиХ, означио је и дисконтинуитет инсистирања на стварању неке врсте 'босанског' идентитета, али не и покушаја расрбљивања српског народа у Босни и Херцеговини – 'босанску' идеју, на неки начин, заменила је свеобухватнија и, по својим размерама и циљевима, далеко амбициознија, али једнако утопистичка и дугорочно неодржива и неостварива, 'југословенска' идеја.

Након завршетка Првог светског рата и стварања прве Југославије, уједно је започет и први покушај националног 'зближавања' југословенских народа према начелима тзв. југословенског програма; овај пројекат је настављен након краја Другог светског рата, овај пут далеко агресивније и уз истовремени брутални прогон верских заједница и гушење религијске компоненте националних идентитета народа у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Друга половина деветнаестог и велики део двадесетог века, према томе, обележени су низом покушаја расрбљивања српске националне заједнице и њеног претварања прво у 'босанску', а касније 'југословенску' нацију. Једини 'успех' ових покушаја,

међутим, састојао се у наглашавању већ постојећих подела по националним и кофесионалним линијама, и даљем продубљивању међуетничких разлика и антагонизама. Упркос овој чињеници, идеја 'претапања' различитих босанско-херцеговачких националних заједница у једну никада није до краја напуштена, и чак и данас постоје, истини за вољу не више тако масовни, покушаји да се грубим фалсификовањем историје и медијском индоктринацијом „протури“ 'алтернативна' визија идентитета која би народе који живе на територији БиХ, односно њихов српски и хрватски део, приближила босанској држави.

*Покушај стварања 'босанске нације' у време отоманске и
аустроугарске владавине*

Први организовани покушај 'замене' српског идентитета 'босанским' започеле су, средином деветнаестог века, власти, тада већ увелико опадајућег, Отоманског царства. Како примећује Душан Батаковић, иако су православни епископи постављени од стране Екуменског Синода у Константинопољу, након растурања Пећке Патријаршије 1776. године, били Грци, српски народ у Босни и Херцеговини већ је створио јасно одређено национално осећање које није било босанско, већ српско. Порта је, међутим, имала своју сопствену политику националне идентификације и отоманске власти су одговарале драконским казнама на све покушаје кршења ових правила. Стога је, 1853. године, хитном наредбом специјалног изасланика Порте, Камил Паше, забрањено објављивање књиге на српском језику. „Није дозвољено“, стајало је у декрету, „односити се према босанским хришћанским Србима као припадницима посебне нације. Православци се морају посматрати као „Грци“, а римски католици једноставно као „католици“, а не „Латини“, што је до сада било уобичајно“.²⁷⁹ Ова забрана је, међутим, имала мало утицаја на отварање српске школе у Сарајеву, две године након њеног објављивања. Поред тога, и друге српске институције успостављене касније, као, на пример, теолошка школа (Богословија) у Бањалуци и Православна Богословија у

²⁷⁹ Душан Т. Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1986, стр.54

Житомислићу у 1860-тим, такође су успеле да, као религијске институције, заобиђу ову забрану. У Сарајеву, Срби су успели да подигну нову православну цркву, док су у Мостару извршили реконструкцију старе цркве.²⁸⁰

Отоманске власти су свој програм 'модификације' националног идентитета Срба у БиХ спроводиле и у образовању и штампаним медијима. Према њиховом наређењу, у свим уџбеницима и књигама реч „српски“ морала је да се замени речју „босански“. Један од начина промоције 'босанства' била је и пропаганда, као што је издавање новина „*Босански Вјесник*“ у Сарајеву, 1866. године, које су промовисале 'босанску' идентификацију људи у БиХ, који су, како се истицало, упркос свом „религијском идентитету“, били „генетски и историјски“ повезани са босанском земљом.²⁸¹

Нема потребе истицати да је овај покушај националне реорјентације становништва био неуспешан. Идеја босанског идентитета који је промовисала Porta није наишла на одјек код хришћанског становништва, било световног или свештеничког, урбаног или руралног. За православни српски народ Босна и Херцеговина одувек је представљала српску земљу. Једна стара српска изрека можда најбоље осликава ово широко распрострањено осећање: „Тиранин тамо, тиранин овде, ово није ништа друго до српска земља“.²⁸²

Без обзира на дебакл отоманских власти при њиховом покушају националног 'уједињења' локалних заједница У БиХ, идеја 'босанског идентитета' није напуштена; мисију 'претварања' етничких Срба у етничке 'Босанце' наставиле су власти следеће окупационе силе у БиХ, Аустроугарске. Период аустроугарске доминације у Босни и Херцеговини, наиме, обележен је, између осталог, још једним покушајем стварања неке врсте заједничког идентитета за различите етничке заједнице, што би олакшало владавину окупационих снага и спречило захтеве за независношћу од стране локалних заједница и, у случају Срба, покушаје евентуалног уједињења са Србијом и Црном Гором. Тежак посао стварања нове и јединствене 'босанске нације' додељен је Бењамину Калају који је иначе био конзул у Београду у периоду од 1868-1875 и сматран је добрим познаваоцем српског

²⁸⁰ Исто. стр. 54-55

²⁸¹ Исто. стр. 55

²⁸² Исто

народа и политике. Калај, који је на место гувернера БиХ дошао 1882. године, покушао је да развије теорију о 'посебности' 'босанске' нације на 'верзији' историје према којој су 'наследници' средњовековног босанског богумилског племства били Муслимани који су сачували своје привилегије прихватајући ислам.

Кампања за национално преобраћање и уједињење различитих босанско-херцеговачких народа заснивала се, као и сви слични програми, на забранама једних и агресивном форсирању других идеја, симбола и концепата, у циљу брзог и ефикасног искорењивања давно формираних националних осећања (првенствено) српске нације, али и утапања заједница једних у друге. Тако се укида назив *српски* или *српскохрватски* језик, а уводи се *босански*; ствара се посебна *босанска* застава, као и *босански* грб. Уместо ћирилице која је вековима служила као главно писмо како код Срба, тако и код Муслимана, натура се латиница. Српске књиге и новине, које имају ма какво национално обележје, бивају забрањиване. То је период када влада покреће и финансира лист *Бошњак*, упућен нарочито муслиманима које је на сваки начин требало одвојити од српског утицаја, и кад издаје службени календар истог имена. Докле се ишло довољно је само подсетити да је Калај забранио у Босни и Херцеговини *Историју Срба* коју је он сам написао!²⁸³ Како истиче Владимир Ћоровић: „У штампаној осуди са велеиздајничког процеса у Бањој Луци, 1916. године, самом писцу ове књиге уписује се у грех што „сматра српски народ Босне и Херцеговине као дио српског народа краљевине Србије”.²⁸⁴

Посебна пажња посвећивана је образовном систему који у сваком друштву представља један од основних стубова националне политике. Како би се Срби одвојили од српске идеје и Србије, Калај је наредио да се из уџбеника историје и књижевности избаце садржаји из српске историје, као и да се забрани употреба уџбеника са сликама српских владара, светаца и црквених великодостојника. На ову наредбу четрнаест црквених општина жалило се Аустроугарском цару, чиме је, уједно, почела борба Срба за црквено-школску аутономију, која је окончана тек после Калајеве смрти, 1903 године. Забрана школских уџбеника је, иначе, представљала једну од главних мера аустроугарске борбе против српског

²⁸³ Владимир Ћоровић, „Босна и Херцеговина,“ *Пројекат Растко – Бањалука*, електронско издање

²⁸⁴ Исто.

националног идентитета, а посебно су на удару били уџбеници из историје. Само у школској 1894/95 години забрањено је десетак српских уџбеника.²⁸⁵

Теорија о 'посебности' 'босанске' нације, сасвим логично, поново није наишла на значајнији пријем код локалног становништва, нити је читав пројекат стварања нове нације дао значајније резултате. Истовремено су се, међутим, све активности у правцу друштвеног и културног развоја српске заједнице одржавале у изузетно тешким условима, изложене сталним притисцима владајућег режима који је настојао да их осујети и спречи по сваку цену. Како наводи Владимир Ћоровић: „За време аустријске управе Срби су могли са највише поноса да укажу на свој културни напредак, и на онакав какав је био. Јер све што су створили био је тежак и невероватно напоран плод њихова властитог рада. У свима културним и националним установама све је, од почетка до краја, потицало готово само од њих; и иницијатива и средства и читав рад; а за све је требало водити тешку борбу и примити велику одговорност. Борба није била уштеђена никад и ником; и то борба која се стално водила са моћнијим од себе, са читавим једним режимом; и у којој је појединац за најплеменитије намере имао да трпи најљуће прогоне. Свака, најнезнатнија, концесија морала је директно да се отима. И најнезнатнији успех значио је стога врло много у једно време, кад се по неколико година морало преговарати да се народним установама може дати народно име и кад се певање ма које родољубиве песме сматрало као злочин против јавног реда“.²⁸⁶

²⁸⁵ Ранко Пејић, „Мјесто наставе историје у школама Републике Српске“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 647

²⁸⁶ Исто; како истиче Ћоровић: „Наш успех изгледа понекад знатан нарочито онда, кад се посматра релативним бројевима. До 1910. године ми смо имали 115 својих школа, које су издржаване само из народних средстава. Влада је основала до тада свега 394 основне школе. Ниједна од српских школа није имала ни паре потпоре од владе, док су школе немачких колониста у Унтервиндхорсту, Креки, Францјозефелду и на другим местима биле обилато помагане. Иако су имали своје школе и њих издржавали, Срби су морали да плаћају прирез и за владине, „комуналне“ школе и да тако снесу двоструке терете. Владина намера била је врло прозирна; она је рачунала да ће српски елеменат због тих и других разлога напустити своје националне школе и прећи у њезине, да се тамо васпитава у посебном босанском патриотизму. Та владина намера показивала се и иначе. Комуналне школе одмах су се отварале тамо где је постојала или била започета која српска школа; предстојници и други представници власти често су покушавали свим могућим начинима да се деца из српске школе преводе у комуналне; а за све то време стајали су по читави други српски срезови са једном-две или ниједном школом. У читавом главном српском срезу Бос. Нови, где су била 1910. 22063 становника, постојале су у то време свега две државне школе. Слично и у Дубици. Са 25823 становника тај је срез имао исто само две школе. Међутим, како смо већ раније истакли, влада је са системом подизала школе међу католицима. У претежно католичком столачком срезу, који је имао

Као што је већ истакнуто, идеја 'босанске нације', коју су активно промовисали Турци у последњим деценијама своје владавине, а затим преузели Аустроугари, није постигла никакве ефекте у подељеном босанско-херцеговачком друштву. Упркос чињеници да је огромну већину Срба у тадашњој БиХ карактерисало сиромаштво, недостатак формалног образовања и просвећености, то нису биле препреке за очување, нити олакшавајуће околности за промену националних осећања. Јак утицај Српске православне цркве, народне јуначке епске поезије, као и индивидуалне културе сећања којом су се значајни догађаји преносили са колена на колена у оквиру породице, одржали су српски народ у пресудним тренуцима његове историје, не дозволивши му да клоне духом и одрекне се својих корена под утицајем политике окупаторских власти.

*Потискивање националних идентитета и промовисање
југословенства у периодима Прве и Друге Југославије*

Прва половина двадесетог века означила је једну од највећих прекретница у савременој српској историји. У кратком временском размаку од нешто више од две деценије српски народ је постао жртва стравичних геноцидних кампања које су однеле милионе живота и Србима нанеле губитке од којих се никада нису до краја опоравили. Два светска рата, поред огромних разарања и геноцида, српском народу су донела и стварање нове југословенске идеје, идеологије, идентитета и државе, који ће, у периоду свог трајања, нешто краћем од једног века, Србима у миру нанети губитке и поразе које до тада нису претрпели ни у једном рату.

Историјска несрећа српског народа да вековима буде подељен између великих царстава Аустроугарске и Турске, учинила је питање српског уједињења

34563 становника, било је 1910. 15 државних школа; а у љубушком са 42402 становника 13. Та је неправда и несразмера бола очи и показивала на најотворенији начин пристрасност управе. Закон о обавезној школској настави донесен је тек 1910. године, али се није могао применити јер је било села која ни на 6–10 километара нису имала школе у својој близини. Зла намера босанске владе види се, даље, и у овом. Све до босанског сабора, тј. до 1910. године, она није хтела да отвори женске учитељске школе у земљи, него је тај посао препустила потпуно часним сестрама, зна се из којих разлога. Из школе часних сестара изишло је до 1909. године 246 учитељица, међу којима је било 39 Српкиња. У муслиманске женске школе, као и у шеријатску школу, нису никако, и то с планом, упућивани наставници Срби и Српкиње.

врло сложеним. Услед територијалне разједињености и измешаности са другим народима, решавање питања уједињења Срба повезивало се са односима великих сила, а стварање југословенске државе указивало се као неминовност. Српска влада формулисала је идеју о уједињењу свих јужнословенских народа у једну државу још на почетку Првог светског рата. На заседању народне скупштине, 7. децембра 1914. године у Нишу, усвојена је декларација у којој је као основни ратни циљ Србије истакнуто југословенско уједињење. Овај документ ући ће у историју као *Нишка декларација* и представљаће први конкретан корак у реализацији идеје уједињења. Изјаву је прочитао Никола Пашић: „Српска влада ће све своје силе ставити у службу велике ствари и српске државе и српско-хрватског и словеначког племена. Влада сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан завршетак овог великог војевања, које је постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“.²⁸⁷

Како истиче Андреј Митровић: „Показује се да је већ у августу постојало чврсто опредељење да се циљ рата гради на југословенској идеји, па се у том смислу током целог другог полугођа 1914. радило на томе да се надокнади празнина настала услед тога што је наметнути оружани сукоб затекао Србију без потребних политичких и програмских основа...Један шири круг политичара, дипломата и универзитетских професора трагао је за тачном географском распрострањеношћу етнички југословенског тла и решењем за унутрашње уређење нове државе“.²⁸⁸

Југословенска идеја подразумевала је и стварање нове идеологије и идентитета за будуће становнике нове државе. Како примећује Митровић, „осећала се и идеолошка потреба за разрадом југословенске идеје, па је професор др Јован Цвијић (који је у то време постао један од најважнијих сарадника владе са двоструким веома важним задатком: да сасвим конкретно одреди етнички југословенске територије, тиме и границе жељене државе, и да полазећи с научних

²⁸⁷ Коста Николић, Никола Жутић, Момчило Павловић и Зорица Шпадијер, *Историја 3-4*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, стр. 151-152

²⁸⁸ Андреј Митровић, „Сучељење са средњоевропским империјализмом“, у *Историја српског народа VI-2*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.60-61

географско-антрополошких основа догради југословенску идеју) износио да „имамо потребу да кристализујемо погледе у југословенској целини и да ојачамо знање и свест о томе“.²⁸⁹

Идеолошку основу југословенског програма Цвијић је поставио у свом чувеном делу „*Балканско полуострво*“, које иначе представља „многострану студију у којој је један географски рејон научно обрађен обухватањем његових битних природно–географских и друштвено– историјских саставница“.²⁹⁰ Цвијић, који је иначе географ, своју научну синтезу није изградио једино на основама својих дотадашњих истраживачких резултата и свог целокупног научно-истраживачког искуства, него је у све то унео своја општа политичка и идеолошка опредељења. Тако у наведеној анализи порекла становништва Балкана на основу његовог кретања стоји: „До великих метанастазичких покрета једва су се познавали Срби и Хрвати, а још мање Срби и Словенци. Услед сеоба турскога времена Срби су се у великој мери измешали са Хрватима (...) Наше народно јединство не почива само на првобитном сродству наших племена; не почива, осим тога, једино на српско хрватском књижевном језику и унеколико на заједничкој књижевности, као што се обично мисли. Заједничком књижевном језику претходила је дуга периода етничког и етнобиолошког изједначавања и стапања у турско и млетачко доба. И због ње народно јединство има дубље основе, праве народне основе“.²⁹¹

Сложена и комплексна држава, каква је била Прва Југославија, од самог свог настанка била је суочена са многобројним изазовима; експанзија национализма несрпских народа, отворени сепаратизам скоро свих хрватских политичких странака, велики проблеми са Албанцима и делом македонског становништва пробугарске оријентације, држали су земљу у стању сталне политичке кризе која је претила копапсом саме државне заједнице. Након атентата у скупштини, 20. јуна 1928. године, у коме су живот изгубила тројица хрватских посланика, и тако наелектрисана политичка ситуација драстично се погоршала. Излаз из дубоке

²⁸⁹ Динарикус, *Јединство Југословена*, Ниш, 1915. стр.2; овде цитирано из: Андреј Митровић, „Сучељење са средњоевропским империјализмом“, у *Историја српског народа VI-2*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.61

²⁹⁰ Андреј Митровић, „Надрастање пораза и победа“, у *Историја српског народа VI-2*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.124

²⁹¹ Исто. Стр.124-125

политичке кризе која је захватила државу краљ Александар покушао је да нађе у завођењу диктатуре, што се догодило 6. јануара 1929. године. Решење за комплексне међунационалне проблеме краљ је видео у проглашавању „наднационалног југословенства” као нове идеолошке суштине и „југословенске нације” уместо дотадашњих етничких посебности. У складу са таквом политиком дошло је и до промене имена државе; 3. октобра 1929. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца званично је преименована у Краљевину Југославију. Нову унутрашњу политику пратила је и нова административна подела земље на девет бановина и управу главног града, која је у потпуности одступала од националних критеријума разбијајући историјске регије југословенских народа, при чему су Срби претрпели највећу штету. Политичку агонију Краљевине Југославије окончао је почетак Другог светског рата; земља је нападнута, окупирана и разрушена, а највећа разарања претрпела је српска престоница, Београд. Срби су, као што је већ истакнуто, постали жртве једне од најгнуснијих геноцидних кампања у историји човечанства, коју су над њима спровели њихови дојучерашњи југословенски сународници, хрватске и муслиманске усташе. Ова чињеница, међутим, није била довољна да коначно сахрани југословенску идеју и програм. Након завршетка рата и победе Савезника, међу које су се убрајали и југословенски оријентисани комунистички одреди партизана, југословенска идеја поново је заживела на истим територијама од којих је некада настала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Коминисти су, од самог почетка, гвозденом шаком управљали државом; међутим, да би идеал стабилног мултиетничког друштва на коме је грађена друга Југославија био имплементиран у пракси, није било довољно применити механизме контроле и казне. Оно што је било подједнако важно, ако не и важније, односило се на поновно стварање историје, а нарочито периода Другог светског рата. Као што истиче Конертон, сваки покушај прекидања веза са постојећим друштвеним поретком и успостављања новог захтева процес изнуђеног заборављања. Што су тоталитарније аспирације новог режима, то је читав процес строжији и потпунији. Државни апарат употребљава различите методе у сврху остваривања овог циља. У не тако далекој прошлости (на пример, након Другог светског рата), савремени писци су забрањивани, историчари су отпуштани са својих послова, људи су

ућуткивани и склањани са својих радних места, тако постајући невидљиви. Школе су шириле нову догму, док су медији рефлектовали и описивали нову реалност, што је, све заједно, у великој мери отежавало памћење политички непожељне прошлости.²⁹² Клаудија Конз наглашава да је изнуђено заборављање доведено до екстрема у комунистичким државама у којима су режими наметнули „организовани заборав” – једини дозвољени и званично наметнути наротив који је величао лидере и демонизовао њихове непријатеље.²⁹³

Амбициозни пројекат стварања нове нације од различитих народа који су, само пар година раније, починили ужасне злочине једни над другима, стога је захтевао „брисање“ свих сећања на међуетничке сукобе. Официјална југословенска историографија, у складу са сличним пројектом у тадашњем Совјетском Савезу, створена је тако да је „историја почињала отпором комунистичке партије 1941. године. Све остало је била само праисторија која је водила до тог догађаја”.²⁹⁴ Читава идеја југословенског комунистичког друштва настала је око партизанске победе и наратива према коме је Други светски рат био рат за ослобођење од немачких фашиста и револуционарни класни рат. Било какво помињање историјске чињенице да је то био, прво и пре свега, брутални грађански рат, иако потпомогнут од стране нациста, било је оштро кажњавано зато што је опасно подривало југословенску идеју. Комунисти су учинили све како би 'официјално избрисали' сећања на међуетничку мржњу и бројне злочине њом мотивисане. Уместо тога, званична пропаганда, ширена кроз систем образовања, медија и масовне културе, презентовала је слику која је 'сведочила' о масовној подршци међу свим југословенским народима заједничкој борби против окупатора и домаћих издајника, како су називане војне формације различитих етничких група (на пример *хрватске усташе и домобрани, српски четници, албански баллисти, словеначки белогардисти, итд.*) „Упоредо са званичним наротивом, који је

²⁹² Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, стр. 12-15

²⁹³ Claudia Koonz, “Between Memory and Oblivion: Concentration Camps in German Memory”, у *Commemorations The Politics of National identity*, ур. John R. Gillis. Princeton: Princeton University Press, 1994, стр. 258; за анализу етничких питања у комунистичким државама погледати: George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000

²⁹⁴ Stevan Pavlowitch, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988*, London: C.Hurst, 1989, стр.129

монотono понављан изнова и изнова на свим нивоима друштва, постојала је забрињавајућа тишина“.²⁹⁵ Читава послератна генерација Срба, Муслимана и Хрвата у Босни и Херцеговини одрасла је у тој тишини. Деценијама касније, 1972. године, Тито је признао истину рекавши да је „то заиста био грађански рат, али ми у то време нисмо желели то да признамо, зато што би такво признање штетило нашем циљу“.²⁹⁶

Највећи терет комунистичког прекрајања историје поднеле су њене највеће жртве, односно српски народ који се налазио на територији некадашње НДХ, што је обухватало и читаву БиХ. Неметање југословенства Србима у Босни и Херцеговини подразумевало је, између осталог, и комунистички обрачун са српском историјом, а нарочито њеним најсвежијим периодом, Другим светским ратом, као и српском црквом, које су заједно чиниле стожер српског националног идентитета.

Како наглашава Душан Батаковић, у Босни и Херцеговини, из које је, иначе, водио порекло највећи број партизана, комунисти су користили метод „организованог заборављања“ како би уклонили сваку српску претњу комунистичкој власти. „Ово је, пре свега, значило искорењивање свих сећања на геноцид над Србима. Стога су меморијални натписи са именима усташких жртава, од којих су већину чинили Срби, а који су постављени одмах након завршетка рата, поскидани и замењени генерализованим натписима као што су „Овде су фашисти побили патриоте“. Друштвена свест о именима и пореклу, како жртава, тако и злочинаца, угушена је тако што су сви овакви подаци избрисани, или је забрањено њихово појављивање на јавним споменицима“.²⁹⁷

Како Батаковић даље истиче: „Систематско уклањање свих спољашњих симбола којима се комеморисао геноцид над Србима од стране усташа претходило је званичној ћутњи – ако не и званичном порицању – самог геноцида који је извршен не само над Србима, већ и над Јеврејима и Ромима...Приписивање ратних злочина у једнакој мери свим “народима и народностима”, без обзира на то да ли се

²⁹⁵ Stevan M. Weine, *When History is a Nightmare*, London: Rutgers University Press, 1999, стр.30

²⁹⁶ Stevan Pavlowitch, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988*, London: C.Hurst, 1989, стр.132

²⁹⁷ Душан Т. Батаковић, “*The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics*”, Paris: Dialogue, 1986, стр.116

радило о злочинцима или жртвама, био је горак резултат Титове немилосрдне примене његове политике “братства и јединства”. Нарочито тешки за Србе били су дугорочни ефекти Титовог покушаја да уништи сећање на геноцид. У Херцеговини, где су усташки злочини достигли монументалне пропорције, јаме у којима су се налазиле на десетине хиљада жртава систематски су цементиране. Ехсхумација, чак и тамо где је била лако изводљива, пре цементирања масовних гробница, била је строго забрањена...За преживеле чланове породица и пријатеље жртава, ефекат ове забране био је ништа мање него разоран, стварајући дубоке и непролазне духовне и емоционалне ране...²⁹⁸ Поред тога што им је ускраћено најосновније људско и хришћанско право да одају пошту својим мртвима и сахране их у освећеној земљи, онима који су преживели усташке масакре такође је забрањено да комеморишу убијене чланове својих породица као жртве припремљеног плана за уништење или, у најбољем случају, елиминацију њиховог идентитета, као етно-религијске групе.²⁹⁹

Комунистичка администрација у Босни и Херцеговини такође је постављала бивше усташке званичнике на позиције у мирнодопској влади, сличне онима на којима су се налазили раније, и регрутовала официре усташких снага у нову комунистичку југословенску армију. Нарочито велики број званичника бивше Независне Државе Хрватске, који су, на прилично једноставан начин, постали део комунистичких структура власти, изазвао је дубоко неповерење и незадовољство српског становништва у БиХ...Осећај неправде додатно је подстицала и чињеница да су значајне економске инвестиције за време Титовог режима регуларно заобилазиле оне делове Босне, Херцеговине и Крајине чије је становништво највише страдало од усташких покоља, ресурси су неравномерно распоређивани између народа, а одређен број усташких официра, који су прешли у редове Титових партизана и након завршетка рата постали заступници идеологије “братства и јединства”, добио је високе почести.³⁰⁰

²⁹⁸ Исто.стр.116-117

²⁹⁹ Исто.стр.117

³⁰⁰ Исто.стр.117; Запостављање иначе сиромашних и неразвијених крајева БиХ и Хрватске од стране комунистичких власти и, понекад, благонаклон став према бившим усташама и њиховим присталицама, истина, не треба објашњавати тенденциозном антисрпском политиком, већ, пре

Џорџ Шопфлин комунистичке покушаје да избришу све постојеће и створе ново, приписује политичким програмима револуционарних режима генерално. Према његовом мишљењу, због тога што сами револуционари у потпуности верују у поредак који стварају, они такође сматрају да су у потпуности ван домаћаја утицаја старог поретка и да ће сви други одмах прихватити нови свет који им они нуде. На овај начин се успоставља менихеански начин размишљања у коме се наслеђе историје – стварне, живе, аутентичне прошлости – одбацује као непријатељска завера због сујетног покушаја да се елиминише сама историја.³⁰¹

У својој књизи, „*Невероватан преживели: Југославија и њени проблеми*“, историчар Стеван Павловић објашњава последице стварања 'нове' историје од стране комунистичког режима: „Овакав догматски приступ заиста је био успешан, али је успео у разједињавању Југословена. Он их је окренуо против свега што је могло да истакне историјску важност моралне вредности партизанског отпора. Претварајући дебате у суђења, он је распламсао страсти, уместо да их смири“.³⁰² Павловић даље нуди могуће решење међуетничких конфликта југословенских народа: „Ако ће Југословени и даље наставити да живе у једној држави, и ако та држава неће поново постати буре барута од кога почиње европска криза, неопходно је да они буду у стању да у потпуности партиципирају у развоју своје заједнице. Морају да буду способни да цене њене дубље предности, да размишљају о томе шта их је довело на пут уједињења пре Првог светског рата, а шта их је навело да убијају једни друге и ипак остану уједињени током и након Другог светског рата. Они морају да буду у стању да изразе своје различите начине размишљања на другачије начине, уместо да похитају у секташке ћорсокаке“.³⁰³

Политичка воља да се понуди избалансирана верзија историје, као и да се сукоби из прошлости прикажу на начин који би умирио, а не распламсао страсти, међутим, никада није озбиљно постојала у комунистичкој Југославији, самим тим ни у Босни и Херцеговини. Сасвим супротно, способност комуниста да примене

свега, немогућом мисијом комуниста да успоставе функционалну владавину свог система „братства и јединства“ суоченог са бројним препрекама широм Југославије.

³⁰¹ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.335

³⁰² Stevan Pavlowitch, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988*, London: C.Hurst, 1989, стр.24

³⁰³ Исто.стр. 156

модел мултиетничке коегзистенције у БиХ може се већим делом приписати ауторитарној природи режима који је имао потпуну контролу над етничким заједницама.³⁰⁴ Свака манифестација српског и хрватског национализма сузбијана је драконским мерама, док је идеја одвојеног муслиманског идентитета активно промовисана као противтежа српским и хрватским политичким захтевима.

Као што је већ истакнуто, активно промовисање комунистичких идеја мултиетничности и „братства и јединства”, у читавој Југославији, па тако и у БиХ, није подразумевало само „обрачун” са историјом, већ и са другим ‘непријатељима’ режима, на првом месту са црквом која је, посебно у случају православне цркве и српског народа, вековима представљала стожер националних идеја и бића читавог народа. Након кратког периода толеранције, Тито је започео прогон хришћанских цркви у Југославији, почевши са хапшењем анти-комунистички настројеног скопског митрополита Јосифа 1950. године. Овог популарног верског лидера, који је требало да буде изабран за следећег патријарха, комунисти су ухапсили на основу лажних оптужби за анти-државно деловање. Православни и католички свештеници нису само масовно протеривани из Бањалуке, већ су такође били жртве физичког насиља, као у случају православног митрополита Нектарија за кога су комунисти тврдили да је био жртва ‘спонтаног’ насиља од стране ‘разбеснеле омладине’, док се заправо радило о акцији комунистичких силедијских група, прерушених у полицију.³⁰⁵

Произвољна хапшења и друге врсте прогона усмерених против цркве, наставили су се и у шездесетим годинама. Стање у коме се налазила Српска православна црква било је нарочито тешко зато што је она, за разлику од католичке цркве која је добијала моралну, материјалну и политичку подршку од стране Ватикана, била потпуно изолована и лишена било какве помоћи са стране. Поред тога, она је издвојена од стране режима као легло интрига којима су се, наводно, промовисале ‘великосрпске идеје’, чиме су се и правдале активности режима против ње. Без обзира на све, како закључује Батаковић, „за Србе је Српска

³⁰⁴ Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.40

³⁰⁵ Душан Т. Батаковић, “*The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics*”, Paris: Dialogue, 1986, стр.118

православна црква, у много слабијој позицији (од католичке цркве прим. Ј.В.) и прогањана од стране режима због свог наводног национализма, постала једини носилац српског националног и религијског идентитета, чији је утицај био нарочито јак у руралним областима Босне и Херцеговине.³⁰⁶

Како би комунистичка идеја „братства и јединства“, која је у суштини изграђена на принципу „равнотеже снага“ између различитих република и националних заједница, које су се знатно разликовале по величини, функционисала, била је неопходна нека врста 'позитивне дискриминације'. Обзиром да су Срби чинили највећу националну групу у оквиру Југославије, два пута већу од друге по реду, Хрвата, и да су живели у пет од шест југословенских република, предузете су мере усмерене ка спречавању 'евентуалне српске хегемоније'. Ово је постигнуто ефективним „разбијањем“ Србије на три дела, давањем значајне политичке моћи њеним покрајинама, Војводини и Космету, и промовисањем новог концепта федерализма – националног комунизма, према коме је већинска национална група у свакој од шест република такође била носилац националног суверенитета. Обзиром да је временом муслиманска заједница све више добијала на бројности, услед масовног пресељавања Срба и Хрвата у матичне републике и већег наталитета, национални суверенитет у БиХ нашао се у рукама Муслимана.

Како би још више учврстили нову комунистичку државност Босне и Херцеговине у идеолошким терминима, водећи муслимански интелектуалци окренули су се старој и испробаној теорији о 'влашком пореклу' босанско-херцеговачких Срба. Као и у прошлости, оживљавање ове теорије, која је негирала словенско порекло српског народа, подстакло је међуетничке тензије. Чак је и *Енциклопедија Југославије* у свом другом издању, 1985. године, описала Србе као етничку заједницу која је мање-више настала 1463. године, након пада БиХ у руке отоманских освајача. Као што су понављали муслимански идеолози Мухамед Филиповић и Неџад Хаџидедић, у средњем веку Срби су насељавали само

³⁰⁶ Исто.стр.118

Херцеговину и узан појас у источној Босни, док су остатак православног становништва чинили „у потпуности словенизирани Власи”.³⁰⁷

Политика националног комунизма имала је девастирајући утицај на све аспекте живота и идентитета српске заједнице у БиХ. Под различитим притисцима који су долазили од стране муслиманско- хрватског вођства, велики број српских интелектуалаца напустио је републику. Не само у просветном и политичком, већ и у економском животу, српски кадрови су све више и више замењивани муслиманским. Истовремено са губитком политичког, културног и економског утицаја, Срби у БиХ суочили су се и са бројним тешкоћама на пољу образовања, обзиром на растућу хрватизацију образовног система. Наиме, јављали су се проблеми са коришћењем ћириличног писма у истој мери са латиничним, и ћирилица је полако потискивана из употребе са већине јавних места, па чак и у школама, док су деца охрабривана да у говору користе хрватску форму српскохрватског језика.³⁰⁸

Ефекти националног комунизма у релативно кратком периоду били су видљиви и на демографској слици босанско-херцеговачког друштва. Како истиче Батаковић: „Постоји очигледна корелација између нове политичке оријентације, која је до средине седамдесетих била јасно манифестована, и трендова у популационим кретањима етничких група. Удео Срба у босанском становништву био је у сталном опадању од 42.9 процената 1961. године, до 31.4 процената 1991”.³⁰⁹

Оваква политика била је критикована и осуђивана од стране великог броја српских интелектуалаца као неправедна, и ово незадовољство је постајало све израженије и израженије што је комунистички систем, заједно са својим драконским методама контроле, више слабио. Душан Батаковић пружа генерални став великог броја припадника српске интелектуалне елите о положају Срба у БиХ у комунистичкој Југославији: „У новој комунистичкој Југославији босански Срби нашли су се ухваћени у клопку две утопије: са једне стране, идеалистичке визије југославизма (где су Сви Срби живели у оквиру једне државе) која је пропала пре

³⁰⁷ Исто.стр.127

³⁰⁸ Исто.стр.123

³⁰⁹ Исто.

рата, и са друге, марксистичко-лењинистичког плана 'братства и јединства' који је, у титоистичкој верзији, ултимативно радио на штету Срба као националне групе. Титова врста 'националног комунизма' ефективно је трансформисала обећање 'братства и јединства' у власт суверене нације у одређеној републици, са правом да врши дискриминацију над несувереном нацијом која је имала статус мањине³¹⁰. Батаковић даље наглашава да су „у Босни и Херцеговини босански Муслимани, званично признати као посебна нација, постали релативна већина и представници комунистичког суверенитета. Ово је значило тиху дискриминацију Срба, у некој мери такође и Хрвата, иако су они касније били у прилици да створе још један муслиманско-хрватски савез и тиме осигурају стабилност номенклатуре у Босни, и спрече могући српски изазов (што је омогућавала њихова бројчана супериорност)...Још једном, босански Срби су се нашли у ироничној ситуацији да је сама – југословенска – држава којој су пружили своју подршку...у стварности помогла подривању њихове позиције, претварајући њихов статус већине у мањински”³¹¹.

Без обзира на све напоре комунистичког режима да модификује етничке идентитете и маргинализује њихов значај и утицај, како примећује Душан Батаковић, „суживот Муслимана, Хрвата и Срба у Босни и Херцеговини никада није у потпуности остварен. Коегзистенција је постојала само на површини, са изузетком неких делова становништва у урбаним центрима, али су у сеоским областима и мањим градовима етно-религијске групе живеле одвојено једне од других. Режим је етничке проблеме држао под будним оком, нарочито у потенцијално експлозивној Босни и Херцеговини где је било какво изражавање међуетничког неповерења било строго кажњавано“³¹².

Комунистички покушај да све стране буду задовољене вештим балансирањем моћи између различитих етничких група, све док се оне евентуално не претопе у заједничку 'југословенску' нацију, показао се као велики промашај, не много другачији од осталих историјских покушаја да се створе вештачки

³¹⁰ Душан Т Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1986, стр.14

³¹¹ Исто.стр.15

³¹² Исто.стр.125

идентитети балканских народа. Једина ствар у којој су комунисти заиста успели била је стварање осећаја незадовољства и неправде код већине локалних националних заједница. Како истиче Душан Батаковић: „Давање права самоодлучивања, у складу са Титовом визијом, територијама уместо народима који су се налазили на тлу бивше Југославије, значило је да је свака етничка група била суштински незадовољна. Докле год је Тито био жив он је прикривао ова незадовољства, на сличан начин као што је излио бетон преко сећања на усташке жртве како би учврстио своју диктаторску власт. После његове смрти, међутим, потиснути антагонизми између југословенских заједница ослобођени су са обновљеном снагом”.³¹³

Колапс југословенске идеологије и идентитета, између осталог, представља и одраз њихове површности и слабих темеља на којима су грађени. Комунистичко прекрајање историје довело је до тога да су се сећања на одређене историјске догађаје, а нарочито Други светски рат, преношена са једне на другу генерацију, у потпуности разликовала од званичне верзије истих догађаја. Моћ сећања, међутим, никада не би требало потцењивати; тамо где је „званична историја“ у колизији са индивидуалним сећањима и искуствима, самим тим и са реалношћу и истином, њена моћ и утицај знатно су лимитирани, површни и привремени, какав је и био утицај југословенске идеологије на све народе који су се налазили у сфери њеног утицаја, па тако и на Србе у Босни и Херцеговини. Како примећује Ненад Кецмановић: „Минимизирањем узајамних злодјела и предимензионирањем примјера међунационалне солидарности, конструисањем вјештачких пропорција о подједнакој подршци свих народа антифашистичкој борби и симетричној улози српских четника и хрватских усташа итд., „исправљане“ су тамне странице прошлости зарад свјетлије будућности. Тешко је претпоставити да би супротна политика досљедног рашчишћавања историјских чињеница и отвореног суочавања са непријатним истинама дала бољи политички резултат. Али посткомунистичко вријеме ће показати да ни то „гурање под тепих“ није допринијело да се ишта заборави и превазиђе. Напротив, као и приликом свих ранијих повремених бурних

³¹³ Душан Т. Батаковић., *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1986, стр.15

историјских превирања, дуготрајно, систематско и радикално брисање историје као да је негативној меморији дало митотворну снагу и одвело у супротну крајност преувеличавања властитог хероизма и властитих страдања, а потцјењивања сличних јунаштава и жртава код других. Истовремено минимизирање срамних дјела из властите прошлости и хипертрофирање злостјела која су долазила од стране сусједа обнављало је реваншистичке идеје и осветничке пориве. Познате максиме „Можемо да опростимо, али не заборављамо!“ и „Онај ко је спреман да заборави, спреман је и да понови!“, примијењене на балканском простору показале су да ту, заиста, нема ни заорава, али ни праштања, него једино неисцрпне спремности да се оно најгоре понавља у знаку вјечног враћања истога“.³¹⁴

Покушаји стварања заједничких идентитета као начини постизања стабилности и осигуравања коегзистенције су, у случају Босне и Херцеговине, углавном имали супротне ефекте. Сваки дуготрајан напор од стране владајућих структура у БиХ да претворе локалне народе у нешто што они нису, нити су икад хтели да буду, на крају се завршио бруталним међуетничким сукобом, чим би дошло до слома власти. Од касног деветнаестог века, до масовног насиља између Срба, Хрвата и Муслимана дошло је након повлачења отоманских трупа у периоду од 1875 до 1878. године, затим од 1914 до 1918, након колапса Аустроугарског царства, од 1941 до 1945, после пада прве Југославије, и од 1992 до 1995, након распада друге Југославије.

И поред тога, као што истиче Роберт Хајден, ово не значи усвајање става о „прастарим мржњама“, односно тврдњи да су ови људи одувек мрзели једни друге. Да је то истина они не би живели тако измешани да је етничко чишћење било неопходно како би се насилно хомогенизовале територије 1941 или 1992. Истовремено, међутим, коегзистенција није значила да су босанско-херцеговачки народи себе сматрали једном нацијом, колективитетом са заједничким интересима. Уместо тога, они су били у сталном супарништву једни са другима, супарништву које је било контролисано од стране различитих владајућих структура које су биле

³¹⁴ Ненад Кеџмановић, „Домети демократије“, Београд: ФПН, 2005, стр.154

на челу Босне и Херцеговине, али је постајало насилно увек када би дошло до колапса власти.³¹⁵ Стивен Л. Берг и Пол С. Шуп, у својој књизи о босанском рату, наглашавају да је рат у БиХ одраз супротстављених традиција конфликта и коегзистенције, које су вековима карактерисале међугрупне односе у републици. Великим делом своје историје босанско-херцеговачко друштво било је дубоко подељено, са Муслиманима, Србима и Хрватима организованим у различите заједнице. Баланс између конфликта и сарадње у великој мери је зависио од спољашњих фактора. Када су они били у стању да створе стабилно политичко окружење, у друштву је доминирала сарадња или, барем, коегзистенција. Када су спољашњи фактори, међутим, доприносили дестабилизацији, преовлађивали су међугрупни конфликти, некад са ужасним последицама.³¹⁶

На сличан начин, Душан Батаковић тврди да је „мирна коегзистенција три различите верске заједнице била могућа једино у оквиру супра националних царстава – прво Отоманског, а затим Аустроугарског – докле год је њихова власт била стабилна, мање или више толерантна према верским разликама и релативно ослобођена од екстремне репресије”.³¹⁷ Без обзира на то, да поново цитирамо Роберта Хајдена, ово не значи усвајање става о „вековним мржњама“, али, међутим, показује да су Срби, Муслимани и Хрвати историјски видели своје интересе као супротстављене, а визије заједничке државе као некомпатибилне са интересима и визијама различитих националних заједница. То, такође, показује да је, у босанско-херцеговачком друштву, могућност избегавања сукоба у периодима политичких криза и нестабилности била практично непостојећа, обзиром на потпуни недостатак било каквог заједничког дугорочног политичког интереса. Једноставно речено, у својој бурној историји БиХ је била у стању да „преживи“ једино онда када су њоме управљали и држали је под чврстом контролом већи политички ентитети, довољно моћни да потчине локалне етничке заједнице које никада нису развиле било какав осећај заједничког идентитета и лојалности.

³¹⁵ Robert M. Hayden, “*Democracy Without the Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctional States*”, *East European Politics and Societies*, Vol 19, Bp.2, стр. 235-236

³¹⁶ Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.16

³¹⁷ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.11-12

Како истичу Берг и Шуп, за разлику од Србије и Хрватске, чије су доминантне етничке групе и владајуће структуре сматрале себе нацијама чије су се територије простирале ван постојећих граница, Босна и Херцеговина је била прво и пре свега административна јединица чије су границе, обзиром на то да су опстале временом, почеле да добијају одређену политичку тежину.³¹⁸ Међутим, како наглашавају аутори, статус ове територије као целине налазио се у спору већим делом деветнаестог и двадесетог века. БиХ је била у центру дипломатске кризе која се катастрофално завршила 1914. године, и била је главни залог у источном питању које је закупљало Европу током деветнаестог века. Турска владавина, која се завршила тек 1878. године, оставила је наслеђе у виду дубоких друштвених расцепа по етно-религијским линијама, као и друштво под јаким утицајем војничких традиција и вредности. Аутори примећују да су етничке заједнице у Босни и Херцеговини прилазиле националном питању „од споља ка унутра“ тако што су развиле спољне лојалности и опредељења, пре него посебну мултинационалну традицију. Као резултат тога, културне и религијске разлике које су биле толерисане у свакодневном животу, постале су маркери за сукобљене политичке агенде и појаву дистинктивних националних идеологија.³¹⁹

Бројни историјски међуетнички сукоби и нагомилани антагонизми произишли из њих створили су негативне стереотипе и „паралелне историје“, оштро супротстављене једне другима. Како наглашава Ненад Кеџмановић: „Најбоља илустрација непролазне виталности историјских злопамћења која сежу и по пола миленијума у далеку прошлост јесу српско-хрватски негативни стереотипи о Бошњацима-муслиманима, чији су хришћански преци десетине генерација уназад примили исламску вјеру турског окупатора ради економских и политичких привилегија које је нудила Отоманска империја. Пет стољећа дуга морална анатема због гријеха праотаца што су напустили стару вјеру обогаћена је и осавремењена митом о комунистичком признању посебне нације као издаји српства, односно хрватства те модерном евроцентричном и христијаноцентричном исламофобијом те, посебно, и савременом борбом против фундаменталистичког тероризма. Што је

³¹⁸ Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.16

³¹⁹ Исто.стр.17

најинтересантније теза „с њима се не може живјети заједно“ произвела је етничке сукобе и територијална разграничења, а праћена је, парадоксално, инсистирањем да су Бошњаци заправо само исламизирани Срби или Хрвати...Муслимани, односно од половине рата Бошњаци, опет не мање парадоксално, узвраћају конструкцијом о своме народу као темељном народу древне државе, за разлику од Срба и Хрвата, који су, наводно, досељеници из својих „резервних домовина“ преко Дрине и Уне, или православизирани или католизирани Босанци. Иако, заправо, једини далеки и замагљени средњовековни трагови босанске државности потичу из XV стољећа, када на овом простору нису постојали ни муслимани, а камоли Муслимани, нити савремена Босна и Херцеговина има било какав државноправни континуитет с тим медијевалним успоменама“.³²⁰

Јак осећај етничког и националног идентитета довео је до формирања три фундаментално сукобљене политичке струје које су постале доминантне на политичкој сцени деветнаестог века: напори Срба да се уједине са Србијом, покушаји Хрвата да постану део Хрватске и стремљења Муслимана да очувају територијални интегритет Босне и Херцеговине. Међуетнички ратови у БиХ били су, једноставно речено, ратови за територију, моћ и самоодржање. Искључиви погледи на историју, „истину“ и право на земљу одувек су доприносили отежавању решавања ових конфликта на начин који би, барем делимично, задовољио све стране. Као што истиче Џорџ Шопфлин, идентификација са територијом, која понекад може да има позитивну функцију у смањивању тензија уколико се јасно разграничена област прихвати као територија више група, у већини случајева нема ову улогу; на Балкану се територија види као искључиво власништво само једне групе.³²¹ Максималистички захтеви, подупирани „историјским правом“ и/или „ситуацијом на терену“, било да је у питању становништво или само трагови његовог постојања у виду културно-историјских споменика, довели су до преклапања националних „граница“ у земљама бивше Југославије, које је, барем у свести локалних народа, тешко поново исцртати.

Конфликтне историјске улоге, несугласице око прерасподеле територија и

³²⁰ Ненад Кеџмановић, „Домети демократије,“ Београд: ФПН, 2005, стр.155

³²¹ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.254

међуетничко насиље ојачали су постојеће етничке и религијске идентитете, даље умањујући могућност стварања било каквог заједничког, 'босанског' идентитета. Недавни рат није био ништа другачији у том смислу и у његово наслеђе спадају и обновљени и ојачани национални идентитети све три главне заједнице у БиХ; не треба, међутим, превише преценити улогу грађанског рата у стварању 'нових' националних подела. Наиме, као што је већ истакнуто, локални народи нису имали јак осећај заједничког идентитета ни пре рата, нити после њега; никада у својој историји Босна и Херцеговина није била национална држава. Упркос бројним, мање-више агресивним покушајима зближавања и претапања локалних националних заједница једне у друге, народи Босне и Херцеговине никада нису колективно били „нација у процесу стварања“.³²² Њихова заједничка предотоманска историјска сећања, словенско порекло и језик, и територијална измешаност утицали су на стварање „заједничког осећаја домовине, који се никада није развио у идеју босанске нације“.³²³ 'Мултиетничка' коегзистенција која је карактерисала БиХ у периоду социјалистичке Југославије, иако функционална на неким пољима и у неким сегментима друштва (нарочито међу образованим слојевима урбаног становништва), није створила довољно јак осећај заједничког идентитета, нити је избрисала старе страхове од доминације и дискриминације, који су опседали становнике БиХ још од ере Отоманског царства.

Проспекти стварања свеобухватног 'босанског' идентитета, стога, делују неодређено и слабо, и подсећају на титоистички покушај стварања заједничког 'југословенског' идентитета, обзиром на присуство великих, старих баријера у облику ратних сећања и страха од доминације. Тежак терет отоманског наслеђа, аустроугарске доминације и светских ратова, између свега осталог, одувек је чинио сваки покушај брисања разлика између Срба, Муслимана/Бошњака и Хрвата практично немогућим, и докле год историја и национални осећаји наставе да постоје у свести босанско-херцеговачких народа, покушаји мењања њихових идентитета ће, вероватно, завршити ултимативним неуспесима.

³²² Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.19

³²³ Мухамед Хацијахић, *Од традиције до идентитета: Генеза националног питања Босанских Муслимана*, Сарајево: Свјетлост, 1974, стр. 84-88

Оваква ситуација, логично, не иде у прилог стабилизацији прилика у самој БиХ; неспособност локалних народа да очувају 'своју' државу и да крену ка стабилнијој политичкој будућности заправо јесте, у највећој мери, изазвана недостатком било каквог заједничког националног идентитета и неподељене лојалности према заједничкој држави Босни и Херцеговини уз истовремено постојање лојалности према суседним државама, Србији и Хрватској.

Улога рата у изградњи и обликовању компонената националног идентитета српског народа у Републици Српској и БиХ

Као што је већ истакнуто у уводном делу овог истраживања, у периодима политичких криза, сукоба и ратова такође долази до пораста утицаја свих оних фактора који и иначе кохезивно делују на етничке и националне заједнице, као што су религија, култура, традиција, историјска прошлост, митови и легенде. Обзиром да, веома често, циљ рата није само уништење људи и освајање њихових територија, већ и уништавање њихове културе, традиције и историје, односно целокупно „брисање“ трагова њиховог постојања, у овим периодима често долази до спонтане, па и принудне, идентификације на националној основи чланова угрожене заједнице, која обухвата и идентификацију са елементима одређене културе и традиције. У кризним временима посебно долази до значаја моћ повезивања коју култура поседује, обзиром да је она један од ретких свеобухватних и свеприсутних начина међусобног повезивања појединаца и група.

Поред свог непосредног утицаја, историјско искуство рата такође има велику улогу у обликовању компонената идентитета националних заједница. Суочене са ратним претњама, друштвене групе су кроз историју биле принуђене да се мењају, развијају и усавршавају како би се одбраниле од напада и опстале. У тим процесима долазило је и до, често великих и интензивних, промена њихових култура, традиција и система вредности, који су се обликовали и прилагођавали у складу са динамиком, трајањем и последицама конфликта. У неким случајевима, појединци и читави народи су из корена мењали своје раније културе и традиције, некад прелазећи на страну непријатеља и прихватајући његове системе вредности и начин живота; у другим случајевима, сукоби, насиље и патња само су учврстили културу и национални идентитет заједнице која их је преживела. Интензивна и трауматична ратна искуства су, стога, одувек изазивала темељне промене код појединаца и читавих друштава, обликујући, учвршћујући, мењајући или

уништавајући њихове вредносне системе, културу, традицију и, самим тим, њихову националну свест и идентитет.³²⁴

Обзиром да је српски народ у РС и БиХ највећи део своје савремене историје провео под влашћу страних окупатора, којој су претходили девастирајући ратови, а одржавали је и пратили сукоби, репресија и насиље, културни фактори обликовања српског националног идентитета несумњиво су претрпели значајан утицај како насиља директно, тако и његове улоге у формирању културног дискурса. Обзиром да је савремени концепт националног идентитета и идеологије српског народа (као и већине народа у Европи) формулисан у деветнаестом веку, кључну улогу у његовој афирмацији имала су искуства Срба под окупацијом Отоманске империје која се појавила на српским просторима у четрнаестом и остала на њима све до двадесетог века. Вишевековна отоманска власт имала је пресудну улогу у постављању православне цркве на место стожера националног идентитета српског народа, као и у стварању његовог најмоћнијег историјског мита, косовског, и епске поезије која је, поред цркве, за потлачене и необразоване народне масе представљала једину везу са слободном и снажном средњовековном српском државом, и једину наду да ће, једног дана, та држава поново васкрснути.

Српска православна црква, рат и идентитет

Главна компонента савременог српског националног идентитета јесте српска православна вера, без обзира на ниво религиозности било ког појединца. Другим речима, мало је Срба који себе не би дефинисали као православне, чак и ако се никада нису придржавали верских обичаја. Блиска веза између религијске и националне свести представља резултат дуге историјске борбе за очување нације суочене са безбројним покушајима насилне или добровољне промене идентитета. Обзиром да је значајан број православних Срба временом прихватио веру својих освајача, односно ислам или католицизам, и, у складу са тим, се приклонио другим етно-религијским групама, припадност хришћанској православној вери временом је

³²⁴ Погледати: Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000

постала основни параметар разликовања Срба од „других.“ Иако је у деветнаестом веку било покушаја да се превазиђу религијске разлике и успостави национално јединство засновано на језику,³²⁵ а не на вери, сви они су на крају пропали, а православље је наставило да дефинише српство и одваја националну свест Срба од других балканских народа који говоре истим језиком.³²⁶

Моћ Српске православне цркве као кључног елемента савременог српског националног идентитета је директан резултат отоманског освајања Балкана. Када су турски освајачи уништили средњовековну српску државу једина институција која није у потпуности уништена и која је успела да одржи своју структуру била је црква. У одсуству државе и државних институција, црква је преузела главну улогу у очувању српског националног и културног идентитета. Она је неговала сећање на независну средњовековну српску државу и њену војну моћ, на највеће хероје и битке вођене у име српства, на хероизам и мучеништво, што је у великој мери допринело очувању националне свести међу народним масама. Осим тога, значај цркве у народу, у периоду владавине Отоманског царства, потиче и од специфичног односа који је она изградила са својим верницима – односа у коме није било потчињених и привилегованих, у коме су свештенство и народ „на равне части” делили терет своје историјске судбине.³²⁷ Исто као и народ, Српска

³²⁵ У деветнаестом веку, иначе веку национализма *par excellence*, било је пар покушаја маргинализације улоге религије у савременом српском националном идентитету од стране познатих српских интелектуалаца, као што је био Вук Стефановић Караџић, који су желели да успоставе језик као основу идентитета, што би омогућило укључивање покатоличених и исламизираних чланова српске заједнице у савремену српску нацију.

³²⁶ На тему односа религије и политике погледати: Војислав Становчић, „*Политичке идеје и религија*”, друго допуњено издање, Београд: Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003

³²⁷ Погледати: Владимир Ћоровић, „*Историја Срба*“, *Обнова Пећке патријаршије*, *Пројекат Растко – Историја*, електронско издање; како примећује Ћоровић: Погрешно би било мислити да је са утицајем свештенства ојачао код нас можда и клерикални дух. Православна црква била је од Св.Саве стално више народна него верски духовна установа. Од Немањине борбе против богумилске јереси ми никад у нашој цркви нисмо више имали неког јеретичког или шизматичког покрета. Оно што је одувек чинило главну снагу српског православља, оно што се у народу каже "српска вера", то није вера ортодоксије или уопште нека дубља религија, него је то оно што је спојено с вером као духовно наслеђе старине. То је фонд свих веровања пребојен доста танким слојем верске догматике. Као сви патријархални народи ми смо били пуни традиционализма, а за време дуге турске власти ми смо били поново враћени у такав живот. Наша црква била је изузетно либерална према народним обичајима, нешто што није хтела да изазива сукобе, а касније што је свештенство, лишено могућности већег образовања, и само имало иста схватања о тим стварима као и широки народни редови. Обичај Крсне славе, својствен данас само Србима, непосредан је израз компромиса црквеног обреда и једног старог народног обичаја. Такав је случај са култом бадњака, са толерисањем шишаног кумства, са ивањданским обичајима и др. Та либералност схватања, затим

православна црква је, почевши од доласка Турака на Балкан па до коначног слома Отоманске империје, била суочена са многобројним тешкоћама. Како наводи Васа Чубриловић: „Турско освајање српских земаља у XIV и XV веку било је праћено уништавањем и разарањем цркава и манастира, пљачком црквених имања и покретне црквене имовине и претварањем цркава у џамије“.³²⁸ Сасвим логично, „слом Немањинске државе и турско освајање српских земаља пореметили су из основа живот Српске православне цркве. До тога доба владајућа црква у држави, она под Турцима постаје вера покорене и потлачене раје. Нови положај Српске цркве даће други правац њеном развоју, унети нове елементе у унутарњу структуру и на новим основама изградити однос ове цркве и према народу и према турској држави“.³²⁹

Доминантна улога Српске православне цркве у животима Срба у Отоманском царству такође се може приписати самој природи отоманског политичког система који је, као и друга исламска друштва, био у потпуности заснован на религији. Административна организација освојених балканских земаља била је заснована на вероисповести људи који су живели у њима, док су ове различите верске заједнице биле познате под називом милети,³³⁰ од којих су највећи били муслимански, хришћански и јеврејски. Обзиром да се и хришћани и јевреји по исламској религији сматрају „народима књиге“, према шеријатском закону требало би да имају одређена колективна права. Већина историјских извора, међутим, наводи да су аутономија и привилегије које шеријат предвиђа за верске лидере монотеистичких религија поред ислама углавном били еуфемистични. Од 159 патријараха који су „имали ту функцију од петнаестог до двадесетог века, 105

идентификација цркве и старе наше државе као природне целине учинили су да је појам о православљу и "часном крсту" постао широком асоцијацијом идеја уверење, да је црква органски део и израз народне целине у прошлости, који се одржао јер је имао за собом божије провиђење. Црква и народ су једно; једна им је прошлост, једна судбина садашњости, па, према томе, и једна сарадња за будућност. Стога Његош, иако свештеник, осећајући ту дубоку везу у народу, и пушта да се његови јунаци са поносом куну "вером Обилића". Манастири су били наша главна зборишта кроз читаво време од XVI до XIX века; у народу је и данас остао израз "идем к цркви" место "у цркву", да се каже шта је прави циљ одласка. Ниједна већа акција у народу тих времена није кренула без њихова учешћа.

³²⁸ Васа Чубриловић, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века,“ у „Одабрани историјски радови,“ Београд: Народна књига, 1983, стр.85

³²⁹ Исто.

³³⁰ Barbara Jelavich, *History of the Balkans - Volume 1, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, стр.49

је свргнуто са власти од стране Турака, 27 је абдицирало, од којих већина против своје воље, док је шест убијено“.³³¹ На сличан начин, већина српских историчара наводи да су 'права и привилегије' обичних људи у српском народу, у највећем броју случајева, постојала једино у исламским религијским књигама, док је у реалности судбина сваког Србина понаособ исључиво зависила од хира његовог турског господара који је, у већини случајева, имао слободу да одлучује о питањима живота и смрти, да се и не помиње ништа мање значајно од тога. У друштву обликованом религијом ово је значило да су две заједнице вековима живеле као делови две супротстављене цивилизације у међусобном презиру, нетолеранцији и мржњи, подстакнутим религијским разликама. Религија је представљала основу на којој је изграђен национални идентитет, која је коришћена за рационализацију и оправдање за непрекидну борбу између два света.³³²

Као што је већ истакнуто, главни кохезивни елемент српског народа у периоду отоманске власти била је управо Српска православна црква која и има највеће заслуге за одржање српске нације. Кључна улога коју је православна црква имала након што су турски освајачи ефективно уништили политичке институције средњовековне српске државе донела јој је велико поштовање у народу, што истичу и познати српски историчари. Као што примећује Сима Ћирковић: „Раштркани на огромном простору, подељени између супарничких царстава, Срби су били повезани јаком историјском традицијом и јединственим оквиром Српске православне цркве“.³³³ На сличан начин, Радован Самарцић наглашава да „у најтамнијем одсеку српске историје, када је и најширим слојевима народа, често у историји најприлагодљивијим, заиста запретила бездана пропаст, црква је показала највише стрпљења и отпорне виталности. Тиме је сачувала и себе и већи део своје пастве од свеопштег затора. Један завет већ је постојао: царства више није било, Турци су надирали, стижући и тамо где их нико није очекивао, земља је била или у рукама туђина или раскомадана, а потоњи српски владари и велможе наставили су

³³¹ Stavros Leften Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York: New York University Press, 2000, стр. 150

³³² Томислав З. Лонгиновић, “*East Within the West: Bosnian Cultural Identity in the Works of Ivo Andrić*”, стр.125

³³³ Сима Ћирковић, “*Rises and Falls in the Serbian Statehood in the Middle Ages*”, *The History of Serbian Culture*, Пројекат Растко, History of Serbian Culture, електронско издање

да граде задужбине, мада је било мало наде да их убрзо неће препустити завојевачу”.³³⁴ Црква је за угњетаван српски народ представљала много више од саме религије; она је симболизовала српску историју, идентитет, културу, прошлост и садашњост – читава српска цивилизација која је или уништена или потиснута од стране Турака, сачувана је у оквиру цркве која је неговала сећање на некадашња достигнућа и слободу.

Моћ и улогу Српске православне цркве у Отоманском царству такође су истицали многобројни историчари, политичари и новинари, који су путовали кроз Босну и Херцеговину у том периоду. Руски историчар и конзул у Сарајеву, Александар Ф. Гиљфердинг, који је путовао по регионима Босне, Херцеговине и старе Србије у деветнаестом веку, у својим књигама посветио је доста пажње улози православља у животима српског народа. Описујући атмосферу у српској сеоској цркви близу херцеговачког града Требиња, он наводи следеће: „Кад у Турској уђете у православну цркву, ништа вас за вријеме молитве не подсећа на спољни свијет и на власт туђина и иновјерца. Ту, у храму, осјети се унутрашњи живот и снага цркве, угњетаване, али по свом духовном животу снажне заједнице, која живи ван свјетовних услова, повезана с осталом православном црквом снагом унутрашњег јединства и љубави. Због тога човјек у Турској тако јасно осјећа духовну слободу и унутрашњи живот цркве!”³³⁵ Истовремено, Гиљфердинг је изненађен скромним изгледом православних цркви у Турској Босни. Описујући типичну сеоску цркву близу Требиња, он примећује следеће: „То је мала просторија од камена која би се код нас, без тешкоћа, могла смјестити у обичну собу ма које куће. Гола дашчана преграда замјењује иконостас. Царских двери нема. Обична камена плоча на малом ступцу служи умјесто олтара. У цркви нема ни крста, ни икона, ни књига, ни богослужбених предмета. Све то чувају по својим колибама сељаци из околине. Ствари се доносе у цркву само онда када се одржава богослужење. Кад би неки предмет остао у цркви Муслимани би га сигурно однијели. У новије вријеме власт је дозволила да се цркве закључавају. Прије су оне морале бити стално отворене,

³³⁴ Радован Самарцић, „Српска православна црква у XVI и XVII веку”, *Историја српског народа III-2*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.7

³³⁵ Александар Ф. Гиљфердинг, „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији“, *Сарајево: Веселин Маслеша*, 1972, стр.32

без врата, па су хришћани, долазећи на богослужење, често налазили у њима много нечистоће. У југоисточном делу Херцеговине има врло много оваквих малих цркава. Све су оне, изгледа, зидане у почетку турске владавине. Ма колико неугледне и биједне, оне свједоче о ревности требињских хришћана када је у питању богослужење. У Босни и сјеверозападној Херцеговини готово и нема сеоских цркава. Многе од ових цркава недавно су порушили Турци”.³³⁶ Описујући цркве у старој Србији (данашња Рашка област и јужна Србија, пр. Ј.В.), Гилфердинг примећује да су оне далеко лепше и украшеније, са унутрашњим зидовима исликаним религијским мотивима. Међутим, како он наводи, „на несрећу, слике које се налазе ниско на површинама зидова тешко су страдале од турског варварства. Састругали су их ножевима, а очи ископали ексерима. Оне фреске које су рађене високо...често су служиле као мета турским пушкама и пиштољима”.³³⁷

Страни путници по Босни и Херцеговини у осамнаестом и деветнаестом веку такође су, у својим објављеним радовима, забележили своја запажања живота и веровања Срба у БиХ, што представља редак увид у живот православног становништва под турском влашћу. У својој књизи о БиХ Гилфердинг поклања посебну пажњу унутрашњој снази српског народа, упркос његовој тешкој друштвеној позицији, истичући посвећеност Срба православној вери и цркви, и њихову спремност да се жртвују и трпе за „како се они изражавају, „часни крст“. Они живе и васпитавају своје потомство у сталној спремности на жртвовање свега, чак и живота, за своју вјеру”.³³⁸ „За православног Србина...одрећи се своје вјере значило би...одрећи се своје народности...Православни Србин, ма гдје он живио – у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској, Кнежевини Србији – има, сем цркве, једну велику домовину, српску земљу, истина подијељену између многих господара, али она постоји идеално, као земља једног православног српског народа. Он има своје усмено предање, традицију: зна за српског светитеља Саву, за српског цара Душана, за српског мученика Лазара, за јунака Краљевића Марка. Његов садашњи живот почива на народним темељима и проткан је пређашњим

³³⁶ Исто.стр34

³³⁷ Исто..стр.129

³³⁸ Исто.. стр.165

историјским животом нације“.³³⁹

Поред православне вере, Гиљфердинг наглашава и улогу епске поезије у животима Срба у Отоманском царству: „...Јер што се у народу сачувало православље усред свих могућих угњетавања и гоњења, у народу, што није имао цркава и био препуштен у руке таквој хијерархији која је људе могла прије одвратити од вјере него је подгријевати, самим тим православље – поред своје изванредне моћи којом је продрло у народну душу и с њом се сродило – дугује и утицају народне поезије. Народна пјесма, коју познаје и пјева енергично сваки православни Србин у Турској, то је оно усмено предање које Србина, усред жалосне садашњице, веже са славном прошлошћу и потхрањује у њему наду на будућност“.³⁴⁰

Један од најзначајнијих момената у историји Српске православне цркве под отоманском влашћу представља обнова Пећке патријаршије 1 557. године, под патронатом трећег везира у Порти, Мехмеда Паше Соколовића. Мехмед Паша Соколовић био је православни Србин из источне Босне, отет од своје породице за потребе турске војске и преведен у ислам. Иако је остао одан новој вери, никада није заборавио своје православне корене и чак је повремено истицао своје порекло које је водило од српских владара, односно деспота, како су се називали од петнаестог века на даље. Обнова патријаршије довела је до ренесансе православља у покореним српским земљама, укључујући Босну и Херцеговину. Широм региона подигнуте су нове цркве, док је велики број већ постојећих обновљен. Религијска обнова такође је допринела даљем јачању улоге православља у српској националној свести. Како истиче Димитрије Богдановић: „Обнова Пећке патријаршије је догађај од огромног значаја за српски народ под турском влашћу...Црква је са свим елементима етнархије постала легална организација српског народа, његов политички предводник и јемац. Без обзира на све тешкоће, у систему који је цркви давао предности најкрупнијег феудалца, Пећка патријаршија је ујединила српски православни народ. У њеним су се границама нашли сви крајеви где у том часу живе Срби, практично где Срби живе најкасније од XV века, а то су огромна

³³⁹ Исто. стр.120

³⁴⁰ Исто.стр.115-116

пространства северно од линије: ушће Дрима-састав Црног и Белог Дрима-Шара-Јакупица-Штип-Осогов, чак до Коморана и Јегре на северу односно до Загреба на западу. Обновљена патријаршија одиграла је велику улогу у повезивању српског народа, у XVI веку већ увелико растуреног на широком простору од Македоније до Коморана и од Софије до Загреба. Као носилац јединствене традиције и свести она је заслужна што је у целој том распрострањеном народу, упркос његовим сталним миграцијама, хроничном геноциду и покушајима однарођавања, сачувана, па чак и оснажена свест о сопственом националном бићу“.³⁴¹

На сличан начин, Владимир Ћоровић наглашава да је „за дело српског народног уједињења Пећка обновљена патријаршија учинила највише. Она је прихватила вођство у народу, кад другог вођства није више уопште било. Место властеле, која је, кад је била и најбоља, гледала ипак увек и на своје интересе и опредељивала се и према њима, свештенство је, у то време, било поузданији вођа...“³⁴² Сва у традицији немањихке културе, којој је захваљивала свој постанак и сјај, патријаршија је била дубоко национална и ширила је култ те старе српске славе, која је њој самој давала пуну слободу и материјално благостање. Обновљену патријаршију више су занимала општенородна него догматска или чисто богословска питања. Њој је било прече да култом народне прошлости и проповедањем народне и верске солидарности чува српске редове од исламизације, него да прати захукталу верску борбу на западу и све њене мотиве. Тек под влашћу Пећке патријаршије извршено је први пут уједињавање српског народа на целом његовом етничком подручју, јер је њезина власт допирала свуда докле су ишле, међу Србима, и границе турске државе. Никад дотле нису се српске ни државне ни црквене границе поклапале са подручјем целог српског народа. Босна, на пр., није улазила ни у састав Савине црквене организације, ни у границе Душанове

³⁴¹ Димитрије Богдановић, „Књига о Косову“, *Пројекат Расртко – Грачаница*, електронско издање

³⁴² Владимир Ћоровић, „Историја Срба“, *Пројекат Расртко – Историја*, електронско издање; како наводи Ћоровић: „Оно (свештенство, пр. Ј.В.) је било ношено једном идејом и трудило се да јој служи и користи; и ма какво да је било оно је било, ипак, најобразованији део српског друштва. Мада нису располагали са онаквим средствима каква је имало српско свештенство Средњег Века, наша свештена лица XVI века нису, ипак, била без више културе. Она су путовала много, улазила у разне средине, и разумевала много проблема. Више је њих у Млецима учило штампарски занат и пратило књигу; понеки су, у политичким мисијама, допирали и до Беча и до Рима. Патријаршија је живо прегрла да успостави и ојача везе са целим православним елементом свога подручја.

патријаршије“.³⁴³

Неговање култа велике српске династије од стране цркве истиче и Васа Чубриловић, наглашавајући да је, у тренутку слома српске државе и ширења отоманске власти широм српских земаља, православна црква постала чувар немањичке државе, „тим више, јер је дошла под власт једне верски туђе, освајачке државе, што је у суштини било Турско царство и тако од повлашћене државне цркве постала једва трпљена црквена организација једног поробљеног народа. Тако ће Српска православна црква из својих властитих побуда бити код Срба чувар немањичке државне традиције. Она ће је одржавати и ширити стално освежавајући у народу успомене на прошлост, проглашујући, готово све Немањиће, свецима, трудећи се да обновљеној Пећкој патријаршији после 1557. да што више карактеристика старе Светосавске цркве, а прожимајући је немањичком државном традицијом, утисне јој што изразитији српски карактер. Црква је то све тако свестрано изводила вешто искоришћавајући аутономне повластице добијене од турских султана, да и данас на многе научне истраживаче организација Пећке патријаршије после 1557. оставља утисак неке врсте продужења немањичке државе“.³⁴⁴

Када су савремени концепти нација и национализма формулисани у деветнаестом веку, Српска православна црква постала је главна компонента националног идентитета Срба у БиХ, обзиром на њену кључну улогу у самом очувању тог идентитета и страдања која је претрпела заједно са народом у периоду отоманске власти. Како истиче Душан Батаковић, национални идентитет Срба у деветнаестом веку углавном је био заснован на секуларним компонентама као што су језик, епска традиција или друштвени обичаји. Међутим, наводи Батаковић, религијска компонента била је изузетно јака у Босни и Херцеговини, обзиром на то да се српски народ вековима идентификовао са Српском православном црквом као јединим носиоцем средњовековних политичких традиција под отоманском

³⁴³ Ћоровић, исто.

³⁴⁴ Васа Чубриловић, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“, у „Одабрани историјски радови“, Београд: Народна књига, 1983, стр.96

влашћу.³⁴⁵ Улога коју је црква имала у периоду отоманске окупације довела је до стварања симбиотске везе између православне вере и српског националног идентитета. Значајно место које је црква добила у овом периоду имало је далекосежан утицај и на сферу политике, обзиром да је црква, нарочито у кризним периодима, често преузимала директну политичку улогу. У свим народним ослободилачким покретима од краја XVI века па кроз XVII и XVIII век провлачи се, мање или више видљива, идеја о збацивању туђинског јарма ради националног ослобођења и обнове, а поготово црква, у лику својих патријараха и епископа и осталог свештенства и монаштва, носи и негује ту идеју. Она, пре свега у својим култовима и књижевним текстовима, преноси поруку и развија свест о временима хришћанске, слободне немањихке државе српског народа. Око светих моштију српских владара и архиепископа она окупља народ ради помена, не само тих светих лица као светаца цркве, него као владара и црквених поглавара који су духовно и физички присутни у сваком историјском тренутку народа.³⁴⁶ Како истиче Васа Чубриловић: „Српска православна хијерархија као политички представник српског народа постаће посредник између њега и ближих и даљих хришћанских држава, кадгод ове буду у рату са Турским царством, уколико су тражиле сарадњу српског народа у томе рату против овог Царства. Ова посредничка улога Српске цркве међу српским народом и хришћанским државама у његовој борби против Турске, имаће велики утицај на пораст значаја Српске цркве од XVI до XIX века, али ће бити и главни узрок пропасти Пећке патријаршије у XVIII веку“.³⁴⁷

³⁴⁵ Душан Т. Багаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.40

³⁴⁶ Димитрије Богдановић, „Књига о Косову“, *Пројекат Растко – Грачаница*, електронско издање; активна улога Српске православне цркве у оружаним побунама српског народа против Турака огледа се, између осталог, и у активностима њених поглавара у овим догађајима – на чело народног покрета насталог након избијања рата између Аустрије и Турске (1593-1606), стао је патријарх пећки Јован (1592-1614).

³⁴⁷ Васа Чубриловић, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“, у „*Одабрани историјски радови*“, Београд: Народна књига, 1983, стр.104; Чубриловић, међутим, такође наводи да би било нетачно тврдити „да су револуционарни покрети у готово свим југословенским земљама под Турцима у овом рату настали код Срба непосредним утицајем цркве и њене хијерархије. Ови покрети имали су врло сложену друштвену и политичку основу и њих није стварала и носила Српска православна црква, него су они носили на својим таласима Српску цркву. Кад имамо у виду односе између народа и цркве код Срба у доба о коме говоримо, разумљиво је да је тако било. Међутим, исто је тако разумљиво да је хијерархија Српске цркве искористила своје везе у земљи и иностранству и била посредник између српског народа и хришћанских држава. Затим, као

Косовски мит и српски национални идентитет

Губитак државне самосталности и слободе услед инвазије отоманских снага из корена је изменио услове живота српског народа у свим српским земљама; на размеђи епоха, између српске слободе и турског ропства, стоји догађај који ће постати симбол и знамење српске историје и националног идентитета: косовска битка.³⁴⁸

За српску критичку историографију пет векова касније, „косовска битка је покривена густом тамом неизвесности“.³⁴⁹ Током највећег дела српске историје сматрало се да су Срби изгубили битку. Сада се, углавном, верује да није ни било победника, док поједини извори чак тврде да је српска страна однела победу, обзиром да је отоманским снагама било потребно још седамдесет година након битке како би у потпуности освојили Србију.

Огроман значај који је косовска битка имала за српски народ и његову историјску судбину временом је, под снажним утицајем усмене и писане епске традиције и предања, овом историјском догађају дао митске димензије које су уздигле Косово далеко изнад свих осталих великих и значајних догађаја из српске историје, поставивши га у сам центар националне идеологије. Косовски мит о великој храбрости и ултимативној жртви, стога, представља кључни сегмент у разумевању развоја националног идентитета босанско-херцеговачких Срба, као и нације генерално. За Србе је борба за слободу од отоманске власти почела на Косову, и ово уверење је вековима утиснуто у националну свест.³⁵⁰ Значај косовске битке у развоју српске националне свести такође је једна од тачака у којој готово да

јединствена црквена политичка организација српског народа, она је могла и морала деловати и на обједињавање покрета у разним областима где је живео српски народ. Понегде, као што је случај вршачког владике Теодора у Банату за време устанка 1594, хијерархија се ставља на чело бунама. Колико су сви покрети, код Срба у аустро-турском рату 1593-1606. били под упливом цркве види се по томе, што су ово и Турци запазили. Зато се у овом рату пале Српске цркве и манастири као ретко кад пре тога, а тело св. Саве узето је из попаљеног манастира Милешева, пренесено и спаљено на врачару код Београда, 1594. године“ Васа Чубриловић, „Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века“, стр.104-105

³⁴⁸ Димитрије Богдановић, „Књига о Косову“, *Пројекат Растко Грачаница*, електронско издање

³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ Никола Кољевић, „*The Serbs and Culture as Identity*“, у *The Serbs and Their National Interest*, ур. Norma von Ragenfeld-Feldman и Душан Т. Батаковић, San Francisco and Belgrade: Serbian Unity Congress, 1997, стр.40

и нема неслагања између српских и западних научника који се баве Балканом, без обзира на идеолошке и друге разлике. Како истиче Владимир Ћоровић: „Ниједан догађај наше историје, ни пре ни после тога, није оставио тако дубок и трајан утисак као ова косовска катастрофа. Народ је у свој дубини осетио његов судбоносни значај...Мало је примера у историји других народа... да је у широким, правим, народним редовима један догађај био саосећан и запамћен тако живо и непосредно. Народ је добро усекао у памет не само Косово, него и сва друга места по њему, која беху поселе војске, и сва главна лица из акције. И то је знао до појединости не на подручју старе Рашке, него по свима нашим областима“.³⁵¹

У својој „*Књизи о Косову*“ Димитрије Богдановић пружа детаљан хронолошки преглед догађаја непосредно везаних за косовску битку. Како наглашава Богдановић: „Сведочанства историјских извора су противречна или нејасна, од првих далеких вести о турском поразу па до тачнијих верзија о “нерешеном” исходу боја, у коме гину оба владара и команданта - турски султан Мурат I и српски кнез Лазар. Читава једна библиотека студија, књига и научних прилога посвећена је разјашњавању овог догађаја, који је постао централно место свеколиког српског народног предања. Ипак се као резултат ових истраживања могу утврдити неке основне чињенице. До косовске битке долази осамнаест година после маричке битке (1371); то време је испуњено наглим турским ширењем по целом простору јужно од Шаре, у Тракији и Македонији. Први покушаји да се скрши отпор Лазареве Србије нису успели (код Параћина 1381. и Плочника 1386), па је поход 1389. године организован са циљем да се Србији нанесе одлучујући удар. Легендарна су преувеличавања када је реч о броју трупа с једне и друге стране - помињу се стотине хиљада; сигурно је, међутим, да се на обе стране у судар ишло с крајњом озбиљношћу, те да је битка планирана, али и прихваћена као одсудна. Избор бојишта није случајан: простор око састава Лаба и Ситнице на брежуљцима испод Приштине не само што је у тактичком погледу погодан за судар већих оружаних маса, него је и у стратегијском погледу кључ свих комуникација које из Поморавља воде ка Јадрану односно из Повардарја на север и северозапад - ка Ибру и ка Босни преко Старог Раса и Лима. Како је то формулисао Јован Цвијић,

³⁵¹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Пројекат Растко*, електронско издање

ко држи Косово, тај влада не само Србијом него и централном балканском облашћу око Скопља. То је, дакле, једна од најважнијих стратегијских тачака и позиција на Балканском полуострву”³⁵²

Сам ток битке и њени преломни тренуци одлучили су „место и судбину” Косова у српској историји. Како наводи Богдановић, после почетних успеха српске војске, вероватно у вези са погибијом турског султана Мурата (кога убија Милош Обилић), у бици долази до преокрета: под командом Бајазита, Муратовог сина, Турци потуку Србе, ухвате и погубе кнеза Лазара и велики број српске властеле. Због тешких обостраних губитака и исцрпљености трупа, Турци нису могли одмах да искористе до краја своју победу. Муратова смрт покренула је тешку борбу за наслеђе престола. Са друге стране, херојска погибија кнеза Лазара коме је, заробљеном, на самом бојишту одрубљена глава, а тело сахрањено најпре у Приштини, показала се, парадоксално, као извор нове духовне и политичке снаге - моменат за скупљање остатака српске државе, културе и историје, разорених од стране Турака. Исход косовске битке је зато за Србију сложен из позитивних и негативних момената: то је не само пораз него и победа; несумњиво пораз у војничком и политичком смислу: Србија губи независност; Лазарева удовица Милица, са синовима, признаје врховну власт султана. Тиме је започета последња етапа у борби Србије за опстанак, која ће се завршити падом Смедерева 1459. године. Међутим, са поразом започиње и борба за обнову до које, макар за кратко време, долази 1402. То је пак обнова, не само државноправна или економска, него и духовна; тада се на темељима свести о косовској бици гради мост преко векова туђинске власти ка „васкрсу државе српске“. Поводом Косова се одмах после битке почела стварати књижевност која утврђује смисао њене историјске поруке и валоризује историју српског народа.³⁵³

Једна чињеница, према томе, остаје извесна. Управо је косовска битка, без обзира на свој непосредан исход, означила постепено слабљење, фрагментацију и евентуални слом средњовековне српске државе. Овај драматичан ланац догађаја био је одлучујући фактор у стварању култа помоћу кога ће се, вековима касније,

³⁵² Исто.

³⁵³ Исто.

Срби, уз огромне напоре и жртве, ослободити отоманске власти и обновити своју државност; битка је, стога, променила ток српске историје у сваком могућем смислу. Она је имала далекосежан стратешки утицај који је значио слабљење и евентуални колапс српске државе, док њено трајно наслеђе лежи у легендама и митовима који су саткани око ње, на тај начин јој омогућивши да обликује историјску и националну свест српског народа. Управо је Косово лежало на раскрсници српске историје највећим њеним делом, повезујући прошлост са садашњошћу, и инспиришући генерације Срба у њиховој борби против страних окупатора.

Као што је већ истакнуто, одмах након битке почело је стварање епске поезије посвећене овом догађају, које је временом добило епохалне размере „утапајући” историју у мит и обратно. Косовски мит, настао на историјским чињеницама, као, уосталом, и сваки други мит, временом је обликовао историју у складу са својом суштином и поруком.

Сам косовски мит представља комплексну конструкцију састављену од различитих идеја, представа и тумачења, у чијем је средишту, као што је већ истакнуто, један догађај – битка одржана 28. јуна 1389. године између хришћанске војске под вођством српског кнеза Лазара, и отоманских снага којима је командовао султан Мурат.³⁵⁴ У средишту националног сећања налази се митска представа саме битке. Полазећи од две историјске чињенице познате са одређеном сигурношћу – да су и кнез Лазар и султан Мурат погинули у бици – косовски наратив се развио у сложену моралну представу у којој се наглашавају појмови мучеништва, издаје, као и херојског саможртвовања, и обезбеђује централни симболички извор савременог српског идентитета.³⁵⁵

Према миту, вече уочи битке, кнезу Лазару се нуди избор између царства на Земљи, чиме би се осигурала велика српска победа против моћних отоманских снага, или царства на небу, што би значило не само пораз српске стране, већ и погибију читаве српске војске, укључујући и самог кнеза. Лазар се на крају

³⁵⁴ Погледати: Раде Михаљчић, *Косовска битка у историји и популарној традицији*, Београд: Бигз, 1989

³⁵⁵ Alexander Greenwalt, “*Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš and the Transformation of Serb Memory*“, *Spaces of Identity* 3/2001, стр.49

одлучује за небеско царство, одузимајући свом народу велику победу, слободу и државу, али му осигуравајући вечито место на небу. Поред кнеза Лазара, кључне личности у легенди су српски херој Милош Обилић, који се својеволјно жртвује у борби убијајући турског султана Мурата у турском логору, након чега га погубљују турски војници, као и српски издајник Вук Бранковић, који напушта бојно поље са својим трупама, остављајући бројно надмашену српску војску у одлучујућим тренуцима битке.

Суштину косовског мита представља борба за слободу, веру и правду, без обзира на моћ непријатеља и, у складу са тим, реалне могућности победе или пораза. Вредности које су бране сматрају се светим, те стога не могу да буду предмет компромиса. Постоји чврсто уверење у коначну победу, али обзиром да је ова борба вечита, време не игра одлучујућу улогу у њој. Како би се одбранили част и вера, неопходно је показати не само храброст и хероизам, него и спремност да се жртвује све, укључујући и сам живот.

У својој књизи о миту и његовој функцији Џорџ Шопфлин класификује косовски мит као мит „искупљивања (спасења) и патње“. Према његовим речима: „Српски мит о Косову у суштини почиње искупилачким елементом, тако што се пораз на Косову Пољу објашњава избором небеске победе уместо земаљске моћи”.³⁵⁶ Митови о *искупљивању и патњи*, како наводи Шопфлин, тврде да нација, због своје нарочито тешке историје, пролази, или је већ прошла, кроз процес покајања од својих грехова, тако да ће бити искупљена или ће чак она искупити свет. Ови митови претварају пасивност и веровање у судбину у врлине, полагају право на посебну моралну супериорност нације због патњи које је претрпела, што иначе представља кључни аспект хришћанске доктрине генерално, и, стога, захтевају признавање права на одређене захтеве у садашњости. Митови о искупљивању и патњама у земљама централне и источне Европе често се повезују са *митовима антемурале*,³⁵⁷ тако што се одређена територија описује као

³⁵⁶ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.91

³⁵⁷ У основи *Antemurale* митова налази се тврдња да се одређена нација борила за спас Европе, бранећи тако границе хришћанства од освајача, цит. Schopflin, *Nations, Identity, Power*, стр.91

„последња тврђава Европе“ и истиче да су поједини народи готово „искварили до смрти“ како би Европа могла несметано да се развија.³⁵⁸

Опредељивање кнеза Лазара за „царство небеско“ и свесна одлука да жртвује себе, своју војску и свој народ за част и слободу донела му је култни статус у широким народним масама и, истовремено, поставила доминантне националне идеје које ће много касније, у деветнаестом веку, формулисати савремену српску националну идеологију. Како истиче Владимир Ћоровић: „Лазарева погибија већ се онда, крајем XIV века, схватила као свесна жртва да се очува народна и државна слобода и да послужи као пример за доцнија поколења. Ниједан наш владар није добио толико похвалних слова, и тако топлих, као Лазар. Прва жена списатељ у нашој књижевности, монахиња Јефимија, жена деспота Угљеше, извезла му је на свиленом покрову за његово тело молитву и признање за учињену жртву. У другој похвали, писаној крајем XIV или на самом почетку XV века, дошла су до изражаја таква осећања, каква би скоро потпуно одговарала идеологији XIX века или расположењима новоромантичарског националистичког почетка нашег века.“³⁵⁹

Кнез је, каже се, говорио пред борбу: „Ви, о друзи и браћо моја, благородне велможе, војници и војводе велики и мали... Боља нам је у подвигу смрт него ли са стидом живот. Боље нам је у борби примити смрт од мача, него ли дати плећа непријатељима нашим. Много смо живели за свет, стога се потрудимо за кратко да поднесемо подвиг страдалнички, да поживимо вечно на небесима...“³⁶⁰ А његови су му људи одговарали: „За оточаство наше умрети нећемо поштедети себе... Умримо, да свагда живи будемо. Принесимо себе Богу живу жртву... Не поштедим живот наш, да живописан образ после овог будемо другима.“³⁶¹

Огромној храбрости и спремности за жртву, оличеним у лику кнеза Лазара и Милоша Обилића, супротстављена је издаја Лазаревог зета Вука Бранковића који, према легенди, због свог повлачења са бојног поља сноси директну одговорност за пораз српске војске. Улога Вука Бранковића у косовској бици иначе представља један од елемената косовског мита који, према расположивим изворима, нема

³⁵⁸ Исто. стр.91

³⁵⁹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Пројекат Растко*, електронско издање

³⁶⁰ Thomas Emmert, *“The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat”*, у Wayne S. Vucinich and Thomas A. Emmert, ур., *Kosovo: The Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis, 1991, стр.24

³⁶¹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Пројекат Растко*, електронско издање

стварно упориште у историји. Како истиче Владимир Ћоровић: „Народно предање осудило је тешко и неправедно Вука Бранковића, као да је он издао на Косову. Он је, зна се, и пре и после Косова био противник Турака и препоручивао везе са Мађарима, а од Турака нити је што тражио ни добио. Њему је народно предање ставило на терет каснији сукоб његових синова са Лазаревим наследником Стефаном и једну много каснију туђу издају на Косову, а није му хтело опростити што на Косову није нашао смрт и он уз толике друге витезове “кнеза честитого”.³⁶² Без обзира на постојање или непостојање историјске утемељености, захваљујући утицају који је мит имао на широке народне масе, Вук Бранковић ће, у вековима након косовске битке, остати упамћен у народу као издајник, што ће имати и значајну улогу у развоју српске националне свести, нарочито у вековима проведеним под отоманском влашћу, када ће се мотив издаје јавити у ликовима хиљада нових преобраћеника у ислам, који су своју православну веру, зарад економских и политичких повластица, заменили вером освајача и тлачитеља свог сопственог народа.

Порука косовског мита пружила је Србима непресушан извор снаге и наде у вековима које су морали да проведу под отоманском влашћу, обзиром да се веровање у поновно успостављање слободне државе, присутно у легенди, никада није доводило у питање; иако је у реалности Србија представљала само једну од многобројних отоманских провинција, у свести њеног народа она је само чекала своје ускрснуће.

Као што је већ истакнуто, специфична комбинација историје и мита, настала из косовске битке, фундаментално је обликовала српски национални идентитет и свест, постављајући основе онога што се може описати као савремено српство. Иако косовска битка не представља једини историјски мит који сачињава оно што се назива матрицом српске судбине,³⁶³ ова легенда је кључни део савременог српског идентитета, мапа колективног сећања без које није могуће истражити корене и развој националне свести Срба у деветнаестом веку. Као што примећује Љубинка Трговчевић, у време националног романтизма ова легенда је постала

³⁶² Исто.

³⁶³ Добрица Ћосић, *L'Effordrement de la Yugoslavie. Positions d'un Resistant*, Lausanne: L'Age D'Homme, 1994, стр.33

битан елемент етничког осећања, нешто што је уједињавало Србе и у исто време их разликовало од других народа, и имало значајну улогу у процесу њихове интеграције. Присуство легенде имало је посебан значај током деветнаестог века, у процесу стварања нове српске државе, када је служило као фактор политичке и културне хомогенизације.³⁶⁴

Косовски наратив, стога, представља и средишњу тачку анализе српског националног идентитета већине локалних, али и страних научника, посебно историчара. Како истиче Радован Самарџић, нације поседују своју метафизичку срж, која је код неких подстакнута, а код других скривена, некад и потпуно без изражаја... Косовско опредељење не представља (само) националну идеју, већ такође и карактерну црту која чини Србина Србином.³⁶⁵ Кључна улога косовске битке несумњиво лежи у очувању националне свести међу Србима током векова проведених под страном окупацијом и бројних покушаја промене идентитета. Како наглашава Александар Гринвелт, према традиционалном виђењу, сећања на Косово учврстила су колективни српски идентитет кроз векове отоманске власти, тако што су Срби сачували свој национални дух уз подршку православне цркве и обичај преношења епске поезије са колена на колена. На тај начин, сећање на Косово постало је организациони принцип, инспиративна веза са средњовековном државом, која је водила Србе кроз незамисливе недаће док, коначно, током деветнаестог века нису збацили са себе отоманске окове и усмерили своје национално сећање ка стварању модерне националне државе.³⁶⁶

Значај косовског мита понекад је тешко схватљив свима којима недостаје знање српске историје и културе, као и разумевање истих. Како примећује Никола Кољевић, онима који долазе са стране понекад је тешко да разумеју зашто се међу Србима на косовску битку гледа са тако великим поштовањем. Зар нису претрпели тотални пораз? Какав је то идентитет онај везан за изгубљену историјску битку? Сви велики епови у историји, почевши од Хомерове Илијаде, до Роландове песме,

³⁶⁴ Љубинка Трговчевић, “*The Kosovo Myth in the First World War*”, *Пројекат Растко Грачаница – Пећ*, електронско издање

³⁶⁵ Радован Самарџић, у Веселин Ђуретић, ур., *Косовска битка и последице*, Београд: САНУ, 1991, стр.14

³⁶⁶ Alexander Greenwalt, “*Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš and the Transformation of Serb Memory*“, *Spaces Of Identity* 3/2001, стр. 49

или Ел Цида, славе победе, чак и ако се главни јунаце суоче са смрћу и уништењем. Да ли је, стога, омаж Косову једноставно рационализација прихватања српске потчињене историјске улоге, њиховог статуса жртве?³⁶⁷ Идеја 'прослављања пораза', међутим, представља знатно поједностављивање сложеног историјског процеса континуираног додавања слојева значења одређеним догађајима из прошлости, који иде много даље од основних 'реалних' података и чињеница које обично користе историчари. Како истиче Кољевић, оно преко чега се прелази у овим тумачењима је то да је дубоко поштовање према Косову уједно потврда тога да Срби, као ни њихов дух, никада нису побеђени.³⁶⁸ На сличан начин, суштину 'величине косовског пораза' објашњава и Димитрије Богдановић. Према његовим речима: „По свом историјском значају косовска битка спада у ред оних великих оружаних судара какви су куликовска битка (1380), или битка код Поатијеа (732), или, у још даљој прошлости, битка у Термопилском кланцу (480. пре н. е.). За сваку од ових битака везује се богато предање, усмена или писмена књижевност, морална идеја и порука; свака се на неки начин уградила у националну свест народа који ју је водио и који чува успомену на њу. Одлучан отпор који је Србија пружила османлијској најезди, истина, скршен је на бојном пољу у војном и физичком смислу, али је погибија кнеза Лазара и његове војске добила у историјској свести народа значење мученичке смрти за “царство небеско”, а зато и духовног тријумфа у опредељењу за идеал хришћанске цивилизације. То, дакле, није срамни пораз... већ узвишена победа хероизма и жртве у име виших циљева; на неки начин, са извесном аналогijом Термопила: хероизам и морални тријумф жртве, у непристајању на покоравање”.³⁶⁹ Двојну поруку легенде такође наглашавају Алекс Драгнић и Славко Тодоровић у својој књизи о историји Косова: „Косово је гробница, а гробница представља смрт и пепео, али такође и поновно рођење и извор новог живота”.³⁷⁰

Често прихваћена идеја о виктимизацији као основи српске перцепције

³⁶⁷ Никола Кољевић, “*The Serbs and Culture as Identity*”, у *The Serbs and Their National Interest*, ур. Norma von Ragenfeld-Feldman и Душан Т. Батаковић, San Francisco и Београд: Serbian Unity Congress, 1997, стр.41

³⁶⁸ Исто., стр.40

³⁶⁹ Димитрије Богдановић, „Књига о Косову“, Пројекат Растко Грачаница, електронско издање

³⁷⁰ Alex N. Dragnich и Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian – Albanian Relations*, New York: Columbia University Press, 1984, стр.6

сопствене историје и идентитета је, стога, према мишљењу већине српских историчара, погрешно конципирана и превише поједностављена. Иако Срби сматрају себе жртвама одређених историјских околности, сам концепт виктимизације најчешће се користи како би се истакла чврста решеност да се борба против неправде настави, чак и онда када је пораз њен готово сигуран исход. Иако се косовски мит користи како би се истакли величина жртве и патње српског народа, он се, међутим, никада није користио у циљу изазивања сажаљења. Главни циљеви епске традиције инспирисане косовском битком кроз читаву српску историју били су јачање идентитета и мотивисање отпора непријатељу, тако да је мит истовремено служио као „извор снаге“ и „извор идентитета“.³⁷¹ Како примећује Никола Кољевић, дух независности и етос отпора, створени у косовској битци, одржали су се кроз векове да би, коначно, у деветнаестом веку били од велике користи Србима када су се најзад ослободили туђинске власти.³⁷²

Због свог „ванвременског“ карактера косовски мит се изнова појављивао много пута у српској историји, нарочито у кризним периодима. Косовски наратив није само успео да избрише историјску границу између различитих временских периода, „осавремењујући прошлост“ и враћајући садашњост у далеку историју; он је, такође, у одређеним тренуцима замагљивао границе и разлике између историјских и савремених личности и догађаја.

Све ово, међутим, не представља јединствену карактеристику одређеног мита, већ феномен који се може применити на митове генерално; једно од основних својстава које карактерише митски модел опажања јесте замагљивање одстојања између прошлости и садашњости, чиме се ствара осећај „да векови не трају дуже од пар година; далека прошлост као да је била јуче“.³⁷³

Није било ниједне побуне, ниједног устанка, ниједног рата у историји Срба, који нису били инспирисани косовским митом; није се појавила ниједна верзија националне или политичке идеологије којом се дефинисао српски национални

³⁷¹ Никола Кољевић, “*The Serbs and Culture as Identity*”, у *The Serbs and Their National Interest*, ур. Norma von Ragenfeld-Feldman и Душан Т. Батаковић, San Francisco и Београд: Serbian Unity Congress, 1997, стр.40

³⁷² Исто.

³⁷³ Paul Mojzes, *The Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans*, New York: Continuum, 1995, стр.50

интерес, а која се није осврнула на Косово и његово место у колективном сећању и историји Срба. Ниједна друга легенда, реч или концепт нису били у стању да узбуркају страсти и подстакну отпор, како појединаца, тако и читаве нације. У безброј историјских прилика када је српски народ био суочен са ратовима и недаћама, његове вође су се позивале на ове наративе како би призвале величанствену традицију и подстакле отпор.³⁷⁴ Готово непрекидан низ ратова за независност које су Срби водили у деветнаестом и двадесетом веку, од устанака против Турака у деветнаестом, до босанског рата у последњој деценији двадесетог века, био је идеолошки подстакнут наслеђем ове средњовековне битке. На тај начин, косовски мит, коме су политичари, писци и свештенство непрестано уливали нов живот, служио је као „идеолошко оружје“ у бројним окршајима са далеко надмоћнијим непријатељима. На Видовдан, 28 јуна 1876. године, Србија је Турској објавила рат који ће Србији донети независност. Устанци босанско-херцеговачких Срба годину дана раније такође су били под јаким утицајем легенде. Како наглашава Милорад Екмечић, позив послат селима да се прикључе буни био је готово дословна копија заклетве кнеза Лазара.³⁷⁵

Идеја освећивања Косова и повратка на свету земљу, подстакнута епским песмама и Српском православном црквом у периоду отоманске владавине, у деветнаестом веку комбинована са савременом националном идеологијом, имала је значајну улогу у српској борби за ослобођење од стране окупације и уједињење у независну државу. На једној од прослава поводом годишњице косовске битке, 1889. године, тадашњи српски министар иностраних послова, Чедомил Мијатовић, истакао је осећања нације према овом историјском и митском догађају: На Косову је откривен непресушан извор националног поноса. Важнији од језика и јачи од цркве, овај понос уједињује све Србе у једну нацију...Слава косовских хероја сијала је као најсјајнија звезда у тамној ноћи која је трајала скоро пет стотина година...Наши људи су наставили борбу у шеснаестом, седамнаестом и осамнаестом веку, када су покушали да поврате своју слободу бројним устанцима.

³⁷⁴ Daniel Šuber, "Myth, collective trauma and war in Serbia: A cultural-hermeneutical appraisal", *Anthropology Matters Journal*, Vol. 8, 2006, стр.4

³⁷⁵ Милорад Екмечић, "The Emergence of St. Vitus Day as the Principal National Holiday of the Serbs", у ур. Wayne S. Vucinich и Thomas Emmert, *Kosovo – Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis: University of Minnesota Press, стр.337

Никада није било рата за слободу – а када није било рата? – у коме није учествовао дух косовских хероја. Нова историја Србије почиње са Косовом – историја великих напора, дугих патњи, бескарјних ратова и великих победа... Карађорђе је дисао дахом Косова, а Обреновићи су поставили Косово на грб своје династије. Благосиљамо Косово зато што нас је сећање на косовске хероје одржало, охрабривало, учило и водило.³⁷⁶

Љубинка Трговчевић истиче да је косовски мит у време великих немира, као што је то био Први светски рат, постао власништво свих Срба. Он је служио као политички програм у захтевима за слободу, уједињење и стварање независне државе, као патриотски мотив онда када је било неопходно ојачати поверење у сопствене могућности, као позив у рат када је било неопходно показати хероизам. Коришћен је у стварању моралних принципа, у процењивању доброг и лошег. Са друге стране, он је такође потхрањивао ирационалне идеје, тако што је промовисао мирење са судбином и неопходност жртвовања обећавајући „небеско царство“, фаворизовао је смрт над животом.³⁷⁷

Речи младог српског војника из Балканског рата 1912-1913, када су Срби повратили Косово након пет векова отоманске власти, сликовито описују симболизам косовске битке у српској националној свести: Сам звук те речи – Косово – изазивао је неописиво узбуђење. Ова реч указивала је на мрачну прошлост – пет векова... Боже, шта нас је очекивало! Да видимо ослобођено Косово... Духови Лазара, Милоша и свих косовских јунака нас посматрају. Осећамо се јако и поносно зато што смо ми генерација која ће остварити вековне снове нације.³⁷⁸ Две године касније, на 515-ту годишњицу косовске битке, српски револуционар Гаврило Принцип убио је хабсбуршког надвојводу Франца Фердинанда на улицама Сарајева, што је означило почетак Првог светског рата.³⁷⁹

Косовска легенда имала је утицај чак и на српске комунисте; према речима Милована Ђиласа, датум обзнањивања Резолуције Коминформа против

³⁷⁶ Thomas Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, New York, 1990, стр.129

³⁷⁷ Љубинка Трговчевић, “*The Kosovo Myth in the First World War*”, *Пројекат Растко Грачаница – Пећ*, електронско издање

³⁷⁸ Thomas Emmert, “*The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat*”, у Wayne S. Vucinich и Thomas A. Emmert, ур, *Kosovo: The Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis, 1991, стр.133

³⁷⁹ Alexander Greenwalt, “*Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš and the Transformation of Serb Memory*,” *Spaces of Identity* 3/2001, стр.50

Југославије, 28. јун 1948. године, урезао се „у ум и срца свих нас Срба. Иако нисмо били ни религиозни ни склони мистици, запазили смо, готово с извесним сладострашћем, ту подударност датума између старе несреће и садашњих претњи и напада”.³⁸⁰

Коначно, помињање косовског мита може се наћи и у изјавама ратних лидера Републике Српске. Током прославе Видовдана, званичног празника војске РС, 1995. године, командант армије, генерал Ратко Младић, подвукао је паралелу између косовске битке и босанског рата. Према његовим речима: „Нешто више од шест векова дели нас од онога дана када је кнез Лазар погинуо на Косову у борби против Турака. По народном предању, кнез је причестио своју војску и приклонио се царству небеском, бранећи отаџбину, веру, слободу и част српског народа. Стога је логично и природно што ми на данашњи дан помињемо то славно име српског народа. Разумели смо његову суштину жртве и извукли историјске поруке. Ми, данас, стварамо победничку војску, а Лазареву жртву нисмо претворили у заслепљујући мит жртвовања”.³⁸¹

Било би тешко, ако не и немогуће, преценити утицај историјског и митског наслеђа косовске битке на српски национални идентитет, како историјски, тако и савремени. Исто као што је сама битка обликовала историјску судбину српске нације, означавајући почетак краја средњовековне српске државе и пет стотина година доминације Отоманског царства, мит који је из ње настао постао је доминантан фактор у обликовању српске националне свести. Како истиче Фра. Матеја Матејић, у националној свести читава српска историја се дели у два периода: пре косовске битке и после ње; и док се све друге битке у којима су Срби учествовали помињу само у историјским делима, једино Видовдан се налази у календару у који су уписани само празници и имена светаца. Једино Видовдан је постао национални празник који се прославља вековима, па тако и сада, шесто година након косовске битке.³⁸²

³⁸⁰ Милован Ђилас, *Rise and Fall*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1985, стр.201

³⁸¹ Љиљана Булатовић, *Генерал Младић*, Београд: Нова Европа, 1996, стр.154

³⁸² Фр. Матеја Матејић, “*Kosovo and Vidovdan after 600 Years*”, у *Kosovo*, ур. William Dorich, Kosovo Charity Fund, 1993

Улога епске поезије у обликовању националне свести српског народа

Један од најзначајнијих фактора у очувању националне свести српског народа генерално, па тако и Срба у РС и БиХ, у вековима проведеним под отоманском влашћу, представља епска поезија чије је стварање интензивно почело већ након косовске битке. Јуначке епске песме, у највећој мери инспирисане бројним биткама које је српски народ водио у својој бурној историји, имале су кључну улогу у јачању и очувању осећања националног идентитета код Срба у окупираној Босни и Херцеговини. У сиромашним и забаченим селима, од којих већина није имала ни цркве ни школе, управо је усмена епска традиција очувала националну свест и идентитет код потлаченог и необразованог становништва. Приче о храбрости и отпору далеко надмоћнијем непријатељу, о борби и жртвовању за идеале слободе и државе, служиле су да олакшају свакодневне проблеме и патње, као и да оправдају немогућност ослобађања од окупаторске власти. Њихова најзначајнија улога, међутим, свакако лежи у сталном подстицању жеље за борбом за слободу и стварањем независне и уједињене српске државе сачињене од територија насељених српским народом. Чврсто веровање у неминовност поновног успостављања независне државе присутно је у овим песмама, без обзира на период у коме су настале; у српској епици нема дефетизма.

Утицај народне епске поезије у народу ишао је веома далеко; како наглашава Владимир Ћоровић: „Народни певач волео је да идеалише своју прошлост, која увек, чим је даља, изгледа лепша. То је, уосталом, и његова сопствена особина. Многи путници изненађивали су се још у XVIII и XIX веку гледајући скуповено, сребром оковано, оружје наших људи. У нашим крајевима још су честе сребрне и посребрене токе на прсима, зелене доламе од скупе чохе и цамадани извезени златом. Идеал је сабља, која ваља три царева града. Гледао сам још и сам, на почетку овог века, у кући сердара Томе Томашевића у Крушевицама или војводе Богдана Зимоњића у Гацку, да више вреди јуначко оружје и одело него чини ми се цела, врло проста и врло скромна, кућа у којој су становали. То је

остатак старе епске традиције која је, с гуслама и десетерцем, величала у првом реду јуначке подвиге“.³⁸³

Стварање епске поезије у великој мери охрабривала је и Српска православна црква. У складу са тим, ренесанса православља у Босни и Херцеговини праћена је процватом епске поезије инспирисане бројним ратовима и биткама вођеним за одбрану православља и српства. Као што примећује један писац, црква је очувала празнике који су комеморисали велике владаре и свеце средњовековне Србије, повезујући их са каснијим генерацијама Срба... Идентификација са средњовековним периодом кроз поштовање српских светитеља, као и епска поезија, допринеле су развијању српске националне свести у савременом периоду, док су песме неговале сећање на херојске подвиге из прошлости, на велике догађаје и велике људе, како стварне, тако и митолошке, истичући потребу за борбом и жртвовањем у циљу очувања слободе.³⁸⁴ Управо у контексту епске поезије сваки Србин је могао да доживи себе као живу карикатуру у ланцу велике драме која се игра вековима.³⁸⁵ Буђење сећања на хероје и догађаје из богате историје српског народа, са косовском битком као централном тачком, одувек је било главна инспирација у стварању епских песама. Основну карактеристику епске литературе у Босни и Херцеговини представљао је јак култ српског светитеља Саве, док се у епским песмама помињу српски хероји од косовског боја па надаље, као што су Марко Краљевић, цар Лазар, као и јунаци из славног доба Немањића.³⁸⁶

Значај епске поезије у свакодневном животу Срба истицали су и многобројни страни путници кроз делове Отоманског царства насељене српским становништвом. Тако немачки историчар Леополд вон Ранке 1840. године пише о улози епских песама у српским срединама: „Историја нације, развијена њеном поезијом, претворена је у народно власништво и тако сачувана у сећању људи“.³⁸⁷ Британски археолог Сер Артур Еванс такође истиче значај епске поезије у очувању

³⁸³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Пројекат Растко – Историја*, електронско издање

³⁸⁴ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.32

³⁸⁵ R.G.D. Laffan, *The Serbs: The Guardians of the Gate*, New York: Dorset Press, 1989 (1918), стр.24-25

³⁸⁶ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.32

³⁸⁷ Leopold von Ranke, *The History of Serbia and the Servian Revolution*, New York, 1973, стр.80

националне свести, као и националне историје Срба. Према његовим речима: „Оно што одмах враћа човјека натраг у епске дане јесте велики скуп који образује пространи и распламсалом ватром освијетљени круг, а у средини тог кружног скупа засио је босански народни пјевач на неотесан пањ и, пошто је подесио своје гусле, започео је да излива једну од великих сага своје расе...Он је, без књиге или неког другог помоћног средства за подсјећање, излагао сатима своју баладу...Она можда говори како је цар Душан одјурио да освоји град царева, или се говори о кнезу Лазару и тужном косовском дану...Јер, у овој земљи без књига, без историје, ове херојске пјесме...из покољења у покољење одржавају свете народне традиције. У данима робовања оне су биле поносито наслијеђе српскога народа од Јадрана до Дунава. Српски дух је стално освјежаван из непресушивог извора епске пјесме”.³⁸⁸ Еванс такође примећује утицај епске поезије на вечито и најтеже питање босанско-херцеговачких Срба, њихову одвојеност од саме Србије. Према његовим речима: „Код српског народа, раздвојеног религијом, природним баријерама и људским пакостима, ова је национална поезија одржавала националну свијест и подсјећала га на заједничко братство, бодрети га да окрене своје духовне очи од садашње раздвојености ка заједничкој прошлости. Она тако храни народни полет сјећањима на оно доба када је изгледало да ће један од њихових краљева подићи палу круну Византије и намјестити је на своје чело. И босански Србин, изгледа, данас заборавља оскудна предања свог полуотуђеног краљевства и у овим сјајним легендама, без фразирања географа и дипломата, види свога брата у Србину Црне Горе, старе Србије и слободног кнежевства српског”.³⁸⁹

У тренуцима великих друштвених криза, ратова и незнања, каквих је у српској историји било много, епска поезија имала је значајан утицај на народ, како на цивилно становништво, тако и на српску војску која се много пута сусретала са вишеструко јачим и бројнијим непријатељима у биткама и ратовима у којима је унапред била осуђивана на пропаст. Како је забележио један британски посматрач у Првом светском рату: „Савремени српски војник има богату ризницу националне историје у песмама и далеко више познаје победе и борбе свог народа него његов

³⁸⁸ Arthur J. Evans, Пјешке кроз Босну и Херцеговину током устанка августа и септембра 1875, Сарајево: Веселин Маслеша, 1973, стр.144-145

³⁸⁹ Исто.стр.145

енглески брат по оружју...Стари јунаци су Србима познати ликови, и неки од њих, као што су Св. Сава и Краљевић Марко, појавиће се у тренуцима националне кризе да би повели свој народ у победу. И у часовима несреће и искушења песме су утеха том одавно мученичком роду. Један француски лекар, који је преживео страшно повлачење 1915. године, описује како је, пре повлачења из Краљева, после којег их је чекао изгон и вероватна смрт, последњи чин неких српских војника био да се окупе око слепог гуслара како би још једном чули народне епске песме. Нису све те песме старе. Срби опевају и овај рат, своје повлачење, Крф и садашњи поход...Поручник Крстић ми каже да за време ратне операције многи његови војници пишу кући женама или родитељима писма у виду песама и описују појединости из свог живота у стиху“.³⁹⁰

Централни догађај српске историје – косовска битка – уједно представља и инспирацију најпознатијег циклуса епске поезије. *Косовски циклус* сачињен је од песама које је сакупио и компилирао Вук Стефановић Караџић у периоду од 1814. до 1864. године. Утицај косовске битке на српску епику био је тако снажан да је у великој мери маргинализовао поезију инспирисану другим догађајима из богате српске историје. Како је истицао Вук Караџић, „Срби су и пре Косова морали имати јуначке...песме народне, али је та трагична битка значајем који је имала и променом коју је донела била од толиког утиска и тако је силно 'ударила' на свест народа да је убрзо заборављено све што се дотле певало“.³⁹¹

Као што наглашава Владимир Ћоровић: „Наша народна епска песма нема ништа песнички лепше, свесрдније осећано и етнички више прочишћено него што је циклус о Косовској погибији. *Илијада* је значајна по свом широком епском оквиру и са својим херојским личностима, које су сличне боговима и које често богови и воде, али је њен основни мотив отимачина, увређено самољубље и превара. У *Нибелунзима*, језиво мрачним, полазна тачка је освета. У нашем косовском циклусу основни мотив је свесна жртва и вршење дужности према отаџбини“.³⁹² Као један од најтипичнијих примера овог централног мотива песама

³⁹⁰ R.G.D. Laffan, *The Serbs – The Guardians of the Gate*, New York: Dorset Press, 1989, str. 23-24

³⁹¹ Мирослав Пантић, „Усмено песništво“, у *Историја српског народа – друга књига, треће издање*, Београд: 2000, стр. 513

³⁹² Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Пројекат Растко – Историја*, електронско издање

из косовског циклуса, Ђоровић наводи мотив из народне песме: „*Цар Лазар и царица Милица*“: „Кад је царица Милица...уочи страховите борбе, молила Лазара да јој од деветоро браће остави бар једнога, “сестри од заклетве”, он јој дозвољава да заустави кога хоће.Када сутрадан Милица на градским вратима зауставља браћу, најпре Бошка Југовића, па редом остале, све до најмлађега, који води царева једеке, она чује увек један исти јуначки одговор:

Иди, сестро, на бијелу кулу;

Не бих ти се јунак повратио

Ни царева једеке пустио

Да бих знао да бих погинуо.

Идем, сејо, у Косово равно

За крст часни крвцу прољевати

И за вјеру с браћом умријети!

Како даље истиче Ђоровић: „Тако схватају своју дужност сви из реда. И Васојевић Стево, који жури да не одоцни на борбу; и Ваистина, слуга Мусића Стевана, који неће да на њему и његову господару остане кнежева клетва, да није дошао на Косово; и кнежев слуга Голубан, који добија господарев благослов да остане у Крушевцу, али који “своме срцу одољет не може”, него иде тамо, у борбу, да се нађе међу свом браћом и јунацима, кад се решава судбина Србије. Моралом тих јунака васпитавали су се вековима наши нараштаји; њим је, у својим најцрњим данима, живео цео народ. Косовска етика била је једна врста националног еванђеља. Оно што је говорио Мустај-Кадиджа из *Горског Вијенца* на адресу Срба: “Крсту служиш, а Милошем живиш” било је сасвим тачно.Колико је уметнички био још увек жив и снажан делотворан утицај косовске легенде све до наших дана

најбољи су доказ, поред многих других дела, Мештровићев *Косовски храм*, Војиновићева *Смрт мајке Југовића*, Ракићев *Гази Местан*.³⁹³

Вероватно најзначајнија епизода *косовског циклуса* јесте она у којој се кнез Лазар пред саму битку опредељује за небеско царство, тиме запечативши историјску судбину своје војске и свог народа, што је, уједно, и кључни елемент митске представе косовске битке, односно самог косовског мита. Ова епизода налази се у песми „*Пропаст царства српскога*“ која, самим тим, заузима централно место у српској националној идеологији:

*Полетио соко тица сива
Од светиње – од Јерусалима,
И он носи тице ластавице.
То не био соко тица сива,
Веће био светитељ Илија;
Он не носи тице ластавице,
Веће књигу од Богородице,
Однесе је цару на Косово,
Спушта књигу цару на колено,
сама књига цару беседила:
„Царе Лазо, честито колено,
Коме ћеш се приволети царству?
Или волиш царству небескоме?
Или волиш царству земаљскоме?
Ако волиш царству земаљскоме,
седлај коње, притежи колане!
Витезови, сабље припасујте,
Па у Турке јуриш учините:
сва ће турска изгинути војска!
Ако ‘л волиш царству небескоме,
а ти сакрој на Косову цркву,*

³⁹³ Исто.

не води јој темељ од мермера,
већ од чисте свиле и скерлета,
на причести и нареди војску:
сва ће твоја изгинути војска,
ти ћеш, кнеже, с њоме погинути!”
А кад царе саслушао речи,
мисли царе мисли свакојаке:
„Мили боже, што ћу и како ћу?
Ко ме ћу се приволети царству?
Да или ћу царству небескоме?
Да или ћу царству земаљскоме?
Ако ћу се приволети царству,
Приволети царству земаљскоме,
Земаљско је замалено царство,
А небеско увек и довека“.
Цар воледе царству небескоме
а неголи царству земаљскоме,
на сакроји на Косову цркву,
не води јој темељ од мермера,
већ од чисте свиле и скерлета,
на дозива српског патријарха,
и дванаест велики владика,
те причести и нареди војску.³⁹⁴

Кључни моменат *Косовског циклуса* налази се и у песми „*Заклетва кнеза Лазара*“, чији су садржај и порука постали један од главних елемената српске националне идеологије:

„Ко је Србин и српскога рода,
И од српске крви и колена,

³⁹⁴ *Антологија народних јуначких песама*, Београд: Српска књижевна задруга, 1977, стр. 265-266

*А не дош'о на бој на Косово:
Не имао од срца порода,
Ни мушкога ни девојачкога!
Од руке му ништа не родило,
Рујно вино ни шеница бела!
Рђом кап'о док му је колена!“*

Утицај епске поезије инспирисане косовском битком временом је постао доминантан у свим деловима Балкана насељеним српским становништвом, па тако и међу Србима у Босни и Херцеговини. Поред неоспорног утицаја Српске православне цркве, односно обновљене Пећке патријаршије, на ширење косовског култа, оно се, између осталог, приписује и великим сеобама захваљујући којима је измешано српско становништво на различитим територијама. Како истиче Владимир Ћоровић: „Нарочито је било од значаја, што је највећи део тих сеоба ишао из области старе српске државе. Долазећи у северне и западне области, у Славонију, Хрватску, далматинско Загорје и босанску Крајину, досељеници су носили собом и ширили традиције немањихке и косовске Србије. Нарочито им је било моћно средство народна епска песма, која је у битности производ искључиво немањихко-српске државне и духовне културе. У збиркама народних песама из Босне и Херцеговине и Далмације нема помена о другим старим јунацима сем о онима из старе српске државе; Марко Краљевић, јунак с југа, централна је личност југословенског предања, исто као што је Косово главни предмет култа и легенде“.³⁹⁵

Ширење косовског култа допринело је томе да су „у Босни... заборављени толики домаћи јунаци Средњег Века, сем пословичног бана Кулина и необичне личности Херцега Степана. Ко данас зна да су се некад доиста певале песме о војводи Радославу Павловићу испод Романије? Откуда то? Очеvidно, понајвише стога, што је с новим таласима становништва долазио и нови дух“.³⁹⁶ Из овог разлога, „кад су од XVI века почеле буне и устанци против Турака ником у земљи

³⁹⁵ Владимир Ћоровић, „Босна и Херцеговина“, Пројекат Растко – Бањалука, електронско издање

³⁹⁶ Исто.

није више падало на ум да се васпостави стара босанска држава, него се судбина Босне гледала у заједници са осталим саплеменицима“.³⁹⁷

„Марш ка небу“ - Побуне против репресије и концепти хероизма, мучеништва и патње

Мит о Србима као ратничком, храбром и одважном народу коришћен је много пута, мада из различитих разлога, некада у циљу похвала, а некада критика, или чак демонизације. Историјски развој националног идентитета целокупне нације, па тако и Срба у Републици Српској и БиХ, био је, без икакве сумње, под великим утицајем ратова, насиља и страних окупација, и огромне жртве су, временом, добиле митске пропорције у националној идеологији, исто као и борба за слободу, независност и поновно успостављање средњовековне државе, некада вођена са реалним шансама за успех, много чешће започињана из чистог очаја и унапред осуђена на пропаст. Како наглашава Алекса Буха, историјске константе српског народа у БиХ, које трају као неуништиве супстанције и разлог свих разлога историјског живота овог народа, су без сумње „тежња српског народа у те двије покрајине за националним ослобођењем, и тежња да се нађе у једној држави са другим дјеловима српске нације“.³⁹⁸

Као што је већ истакнуто, веза између конфликта и националног идентитета је међузависна; што је већи улог који појединац има због своје етничке припадности, јасније и чвршће ће бити етничке границе, укључујући истицање порекла као критеријума припадности. Када је група константно суочена са противницима, непријатељствима и асимилационим претњама, граница постаје све чвршћа, а порекло добија пресудан значај. Другим речима *опозиција ојачава идентитет*.³⁹⁹

Бурна историја српског народа на балканском раскршћу моћних царстава и

³⁹⁷ Исто.

³⁹⁸ Алекса Буха, „Разлози стварања и постојања Републике Српске“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 2005, стр. 76

³⁹⁹ Robin M. Williams Jr., *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.28

великих цивилизација се, највећим делом, састојала од ратова, устанака и окупација, који су урезали специфичне емоције и сећања у националну свест људи. Периоди спорадичног или масовног насиља били су чести, њихове последице дубоке и крваве; одлуке о сопственој судбини ретко су се налазиле у рукама самог народа, а избори су били тешки и малобројни. Управо у овој атмосфери безнађа и очаја обликована је српска национална свест. Без обзира на све историјске специфичности и нијансе, једна чињеница остаје неоспорна – у својој дугој и бурној историји одлукама које су доносили у тешким и судбоносним моментима, а које су се углавном тицале ступања у ратове за ослобађање од страних окупација и ослобађање сопствене државе, Срби су показали да су „бројчано мали народ са менталитетом великог“.⁴⁰⁰ То да су ове одлуке, у готово свим случајевима, доводиле до катастрофалних последица по сам народ и његове територије, како у самим ратовима, тако и у мирнодопским периодима који су услеђивали након њих, такође представља неоспорну историјску чињеницу која српску „историјску судбину“ доводи у раван са неколицином посебно тешких и трагичних историја малих народа, којих нема много у бројној светској породици нација.

Великим делом из ових разлога, често освртање на патње и неправде, заједно са величањем чврсте решености за борбу упркос свим недаћама и спремности подношења незамисливих невоља за идеал слободе који је, реално, често био ван домашаја, може се наћи у радовима већине српских историчара и других научника. Како истиче Јован Рашковић, данас је „мало живих Срба, а мртвих премного. Мртви Срби, чија енергија није отишла у прах и пепео, јер је енергија вјечна, помажу данас живим Србима да васпоставе своје духовно, културно и национално биће“.⁴⁰¹

У свом уводу у дело Владимира Ћоровића, *„Црна књига – Патње Срба у Босни и Херцеговини за време Првог светског рата“*, Војислав Максимовић даје своје виђење историјске виктимизације српског народа: „У дугој српској патничкој прошлости било је веома много периода који су могли да буду садржина „црних

⁴⁰⁰ Др Константин Никифоров, *„Мјесто и улога Дејтонског споразума на постјугословенском простору“*, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 225-226

⁴⁰¹ Исто, стр.209

књига”, а мало их је ипак написано. Наша црна и несрећна времена давала су честе поводе и праве разлоге за настанак таквих документарних списа који би требало да буду намијењени и свједочењу, и памћењу и незабораву. Многи страшни догађаји и дешавања протутњали су као праве олује и поводњи, али о њима није остало ни довољно писаних трагова, па ни јаког одјека у народном памћењу. Жива је остала само танка свијест да су се они десили, да су били од судбинског значаја, а често и права историјска прекретница нашег народа. Њихов ехо чуо се најчешће у нашој пјесми и у народним предањима“.⁴⁰²

На сличан начин, историчар Радован Самарџић сматра да су патње и недаће постале историјско правило када је српска нација у питању, истичући да се окрутност и неправда којима су Срби били изложени током отоманске владавине не могу упоредити са судбином других народа у Отоманској империји: „...Извесно је да нико колико Срби није поднео, или, тачније, све до краја подносио, турске прогоне, покоље недужних, истребљења...народних првака, депортовање, у ропским синџирима, становништва читавих крајева, принудно пресељење народа у друге делове царства ради колонизације пустих земаља или образовања новог крајишта, промене правног статуса једним законским указом за читаву област, рушење већег дела богомоља и бестидно скрнављење других, паљење и пустошење насеља, најзад и стављање појединаца, како би их пред крај унизили, на разне муке, ударање на женски образ, вређање свештених лица, спрдње с верским законом и обредима, и др”.⁴⁰³

Наглашавање концепата хероизма и отпора се, поред косовских наратива, у великом броју случајева везује за почетак српских побуна против Отоманског царства почевши од шеснаестог века, нарочито код босанско-херцеговачких Срба. Већина српских историјских извора наглашава како је моћ православне цркве и епске традиције да одрже сећање на достигнућа и херојства из прошлости кроз векове отоманске власти, као и да мотивишу народ за борбу, постала нарочито опипљива када су Срби почели масовно да се буне против опадајуће Отоманске

⁴⁰² Војислав Максимовић, „Пред Црном књигом Владимира Ђоровића“, у Владимир Ђоровић, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918.године*

⁴⁰³ Радован Самарџић, „Турици у српској историји“, *Историја српског народа III-1*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.13

империје. Када је турска власт у шеснаестом веку постала екстремно репресивна услед како унутрашњих, тако и спољашњих проблема, црква је активно подржала српску побуну против репресије. За казну, Порта је 1594. године наредила спаљивање моштију оснивача Српске православне цркве, Светог Саве. „Отоманско скрнављење тако значајног симбола изазвало је побуну Срба у Херцеговини 1597. године, која ће, затим, послужити као пример за низ устанака у Херцеговини и Босни у вековима након тога”.⁴⁰⁴ Како наглашава Душан Батаковић: „...Ове побуне нису успеле да сруше отоманску власт, али су зато постале део јаке традиције босанских и херцеговачких Срба пркошења тиранској власти и борбе за слободу, без обзира на цену. Већину српских борби у вековима који су уследили карактерисао је управо тај пркосан став без обзира на надмоћност непријатеља; стога, иако устанци у седамнаестом и осамнаестом веку нису директно довели до ослобађања српских земаља, они су, на крају, у великој мери послужили циљу побуњеника тако што су ојачали одлучност њихових лидера, често великодостојника Српске православне цркве, да наставе борбу са још више жара.⁴⁰⁵ Цена побуна је, међутим, била изузетно висока. Отоманска војска, фрустрирана због губитка моћи и контроле, често је усмеравала свој бес против ненаоружаних српских цивила. Већина најгорих покоља догодила се у периоду транзиције између отоманске и аустроугарске власти. Посматрајући последице једног од дивљачких напада муслиманских трупа крајем деветнаестог века, Сер Артур Еванс написао је у *Манчестер Гардијану* да је око 6,000 „стараца, жена и деце хладнокрвно убијено“, око 30,000 протерано из својих спаљених села, док је око 250,000 људи пребегло на аустријску страну, преко реке Саве.⁴⁰⁶

Српски историчар Владимир Ћоровић сликовито описује период након спаљивања моштију Светог Саве као време када је „с крвљу ручак и с крвљу вечера”.⁴⁰⁷ Како истиче Ћоровић: „Хришћани су од срца желели да се ослободе турске власти. Економски притисак; социјална неједнакост; тешка атмосфера вечите крви; осећање правне незаштићености; а надасве, као праизвор општег зла,

⁴⁰⁴ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.33

⁴⁰⁵ Исто.

⁴⁰⁶ Arthur Evans, *Illyrian Letters*, Manchester Guardian, London 1878, стр. 43-55.

⁴⁰⁷ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина, 2 том сабраних дјела*, Београд – Бањалука, 1999

власт туђинца иноверца, „богомрског и тројицу хулног”, нагонили су свет да улази у све комбинације уперене против опстанка турске власти на Балкану. Нема покрета на хришћанском западу против Турака који не би нашао одјека код хришћана Босне и Херцеговине. Чак православне владике, као много штовани Св. Василије Острошки, не устручавају се да уђу у везе и са римским папама, само да њиховом помоћи збаце турски јарам”.⁴⁰⁸

Већина српских историчара истиче улогу коју су босанско-херцеговачки Срби имали у честим побунама против опадајућег Отоманског царства. Срби у Босни и Херцеговини значајно су помогли Први српски устанак под вођством Карађорђа и дуго очекивана прилика да се устане против непријатеља имала је невероватан утицај на народ. Алекса Буха наглашава да „није незнатно учешће Срба из данашњих Босне и Херцеговине у Првом српском устанку, кад су потражени покушаји да се он заподјене на сопственим територијама, не без барем мале наде да ће се национално-ослободилачка борба пренијети и на њихову страну”.⁴⁰⁹ Буха даље наводи да су од средине XIX века те српске тежње, из године у годину, готово једина права тема историје. „Историчари знају за 14 српских побуна и устанака у БиХ од 1805 до уједињења 1918., и рачуна се да је само у устанку 1875–1878., ово становништво било десетковано”.⁴¹⁰

Како истиче Душан Батаковић, након Карађорђевих подвига у периоду од 1804 – 1806. године, очекивања Срба у Херцеговини и Босни била су изузетно велика. Расположење је било еуфорично и наизглед непрегледан низ добровољаца из Босне и Херцеговине, некад и читаве породице, приступао је одредима српске војске.⁴¹¹ Екстатична атмосфера се интензивирала сваком победом против Отоманског царства, коју су Срби доживљавали као један корак ближе остваривању свог коначног циља – ослобађања и уједињења својих земаља. Описујући расположење након српске победе на Мишару у западној Србији 1806. године, „након жестоких борби у којима је погинуо велики број босанских

⁴⁰⁸ Исто

⁴⁰⁹ Алекса Буха, „Разлози стварања и постојања Републике Српске“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 77

⁴¹⁰ Исто.

⁴¹¹ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.42

муслиманских бегова и заповедника“, Батаковић наглашава да је „то био први велики војни успех подређеног српског народа, *раје*, против моћне отоманске војске. Срби су ову победу доживели као ослобађање од турске власти након четири века, а један православни свештеник својим речима изразио је наду и оптимизам читавог народа: Заједно са читавим православним народом стрпљиво сам трпео туску тиранију гајећи велике наде да ће нас Карађорђе коначно ослободити и ставити под своју заштиту”.⁴¹² На сличан начин, историчар Радован Самарцић описује напоре и успехе српске војске и народа: „У немирима који су усковитлали Србију пред Први српски устанак 1804., а поготово за време револуције, Срби су за главу надвисили Турке, иако су до тада били царева раја и, знало се из искуства, могли су завршити једино на коцу или у синцирима“.⁴¹³

Велики број српских историчара истиче да су се борбени дух босанско-херцеговачких Срба, као и њихова чврста решеност да се жртвују за слободу, показали као значајне карактеристике националне свести овог народа. Пишући о Србима који су живели у граничним регионима Отоманске империје, Душан Батаковић примећује да су у борби за опстанак они често улазили у војну службу хабсбуршке монархије, или приступали ирегуларним ускочким јединицама у служби Венецијанаца. У сваком случају, углавном су против својих непријатеља водили герилски рат тако да је неопходност борбе – често жестоке и са великим последицама – постала значајан део српске политичке традиције. Ова борба ојачала је одлучност Срба да очувају свој етнички и религијски идентитет који се налазио под сталном претњом римске католичке цркве у Аустрији и Републици Венецији са једне, и ислама у Отоманском царству са друге стране.⁴¹⁴ На сличан начин, историчар Владимир Стојанчевић, пишући о првом српском устанку против Турака, истиче да „морално-психолошко јединство Срба сељака које се ванредно одразило већ у првим данима устанка, готово да није познавало случајеве издвајања и дефетизма. Јасна социјално-ослободилачка идеја водила борбе против дахија давала је том јединству и основ за истицање политичког програма са

⁴¹² Исто. стр.42-43

⁴¹³ Радован Самарцић, „*Турци у српској историји*“, *Историја српског народа III-1*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.22

⁴¹⁴ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.38

захтевима и гаранцијама које би важиле за целу устаничку територију. Снажна историјска традиција, очувана народна свест и спонтана жеља за слободом, као и жив устанички и хајдучки дух у најширим слојевима српског народа...нису могли задуго остати пасивни пред окрутним поступцима дахијске власти и њиховог покушаја да потпуно загосподаре свим институцијама и манифестацијама народног живота”.⁴¹⁵

Понос и борбени дух који се, у већини дела савремене српске историографије, описују као инхерентне националне карактеристике српског народа, често се упоређују са феноменом конвертита који се описују као „пали, слаби“ Срби који су „попустили под притиском“, што представља директну последицу не само недостатка снаге, већ и недостатка свести о важности националног наслеђа. Према Радовану Самарцићу: „Постојала је, битно, једна линија преко које се није смело прећи. Прилагођавајући се источном освајачу, српски народ је заједнички осећао да је доспео до краја оног пута иза кога се отвара бездан. Они који то нису могли, или хтели, да осете завршили су осипајући се у туђу веру и под другачије име. У све то Срби су ушли као народ одавно васпитан у светосавској побожности и моралу, али и у традицијама своје славне прошлости. После многих деценија борбе против Турака, пропадања у страдалним временима и чешће принудних пресељења него сеоба по сопственој одлуци, било је појава опште беде и задивљалости, али – знатно више – упорног враћања себи, својој вери и предањима. Дошавши до оне последње линије, у колективном свету идеја и у подсвести морао се јавити отпор...Улога српске цркве и православља била је у тим тренуцима спасоносна. Наслеђена духовност остала је у том народу и, уместо да замире, почела је обнављати своје снаге”.⁴¹⁶

Владимир Стојанчевић такође наглашава да су заједничке патње и страдања, потекли из тешког друштвеног положаја Срба под окупаторском управом, стварали исте идеале о ослобођењу и изградњи заједничког лепшег живота. Успомене на стару државу и њену културу – иако идеализоване и улепшане, чему је веома много

⁴¹⁵ Владимир Стојанчевић, *„Идеје првог српског устанка“*, *Историја српског народа V-I*, Београд: Српска књижевна задруга, стр. 87-88

⁴¹⁶ Радован Самарцић, *„Срби у ратовима Турске до 1683“*, *Историја српског народа III-I*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.122

допринела управо народна јуначка песма, давале су широким народним слојевима духовни подстрек који је православна црква својим предањима и писменошћу само подржавала и обнављала, посебно негујући традицију народних историјских предања. Свест о заједничким интересима у бољој будућности, изражена кроз напоре да се одстране пореске и политичке институције туђинске инородне власти, јачала је мисао о народном јединству и укључивана је у одређене политичке представе чији је крајњи циљ био стварање националне државе јединственог српског народа.⁴¹⁷

Осврти на побуне Срба против далеко надмоћнијег непријатеља и њихов пркос такође се могу наћи у чланцима и писмима написаним од стране њихових политичких противника. Кад су српске вође у БиХ објавиле свој проглас о сједињавању са Србијом, аустријски бискуп Штросмајер писао је енглеском државнику Гледстону да би била „праведна награда за српско крваво пожртвовање за свету ствар кад би се аутономија Босне поверила њиховој енергичној и педесетогодишњим искуством опробаној руци“.⁴¹⁸ На сличан начин, аустроугарска штампа описује огромне напоре и неочекиване успехе српске војске у Првом светском рату. Према писању „*Будапест Хирлана*“: „У Србији петомиллионски народ води борбу на живот и смрт. Ту борбу води добро опремљена, смела и, изнад свега, храбра војска која не броји 400,000 већ пет милиона људи, зато што се тамо сви боре, од стараца до деце”.

Различити историјски извори показују да, иако је српска одлучност да се побуне против Отоманске империје била суштински мотивисана њиховом жељом да се ослободе туђе власти и успоставе своју државу, иза спремности за борбу против далеко надмоћнијег непријатеља лежао је велики очај изазван тешким положајем народа у оквиру Отоманског царства. У својој петицији предатој руској влади од које су тражили помоћ у рату који је Србија водила против Турске, лидери побуњенука истицали су да је насиље почињено над Србима од стране Турака – отимање жена и деце који су затим претварани у робље, као и масовно убијање људи – довело до одлуке православних Срба и католичких Хрвата да се уједине са

⁴¹⁷ Владимир Стојанчевић, „*Идеје првог српског устанка*“, *Историја српског народа V-I*, Београд: Српска књижевна задруга, 2000, стр.90

⁴¹⁸ Владимир Ћоровић, „*Босна и Херцеговина*“, *Пројекат Растко – Бањалука*, електронско издање

осталим Србима против Турака.⁴¹⁹ Истичући да покрет укључује велики број Срба из Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, у петицији је наглашено да су се „сви Срби ујединили како би се супротставили непријатељу“.⁴²⁰ Колико су побуњеници заиста били очајни види се из молбе херцеговачких побуњеника црногорском владики да више не одлаже рат, обзиром да је „боље истовремено да живимо и умremo у слободи него да и даље подносимо ову агонију“.⁴²¹ Очај босанско-херцеговачких Срба може се видети и из великог броја сличних докумената из деветнаестог века, којима су они покушавали да обезбеде помоћ у својој борби за ослобађање. Прва петиција руском цару послата 28. јуна, на Видовдан, изражава наду да ће се руска војска, која се у том тренутку налазила на бугарском фронту, придружити Србима како би се „овај потчињени народ ослободио окова које носи 500 година“.⁴²² Као што примећује Јосиф Бодански, православни Срби – обликовани низом пркосних побуна, као и стоичким отпором и патњама под турском репресијом...навикнути су да се ослањају искључиво на себе.⁴²³

Велики број историјских извора из најранијег периода отоманске окупације у Босни и Херцеговини сведочи о тешком положају хришћана и њиховој мржњи према турским освајачима. Како истиче српски историчар Владимир Ћоровић: „Код нашег света јавила се врло рано љута мржња на Турке“.⁴²⁴ Утицај отоманске власти на хришћански народ може се видети у записима у локалним црквама и манастирима. Милешевски ђак Владислав, који је 1508. године путовао у Сарајево и преписивао живот Св.Саве, наводи с очитим огорчењем, како је тад владао „законопреступни и тројицу хулни и хришћанима досадителни злочестиви турски цар Бајазит“. У требињском манастиру стоји један запис из 1509. године и у њему се каже: „Ради наших грехова постиже нас измаилска железна палица, која нештедно поражавала установе православне вере; и разрушише се свете цркве и

⁴¹⁹ Душан Т. Багаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.43

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ Исто. стр.44

⁴²² Исто. стр.60

⁴²³ Yossef Bodansky, *Offensive in the Balkans-The Potential for a Wider War as a Result of a Foreign Intervention in Bosnia and Herzegovina*, *The International Strategic Studies Association*, Balkania.net

⁴²⁴ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина, пројекат Растко – Банјалука, електронско издање*

изменише предања светих ктитора, тако те се умалише и закон и књиге. И многи немучени ни од кога отступише од православља и присташе уз њихову веру, као што апостол пре рече, гледајући њихово множење и великославље"...1537. године забележио је један писар из Манастира Св. Тројице код Плевља, „како Турци насрћаху на хришћане „као лави свирепи“; и велика нам нужда од њих беше. Што имасмо имања, све нам узимаху, једни нам долазећи, а други отходећи, и све што смо стицали, све нам узимаху”. Један фрањевачки летописац забележио је 1524. године како „разорише Турци босанске манастире, Коњиц, височки, сутински, крешевски и фоинички...и кад разорише цркве поведоше министра и ш њим 12 фратарах”.⁴²⁵ Међутим, као што истиче Владимир Ћоровић: „Те су све белешке из прве половине XVI века, кад је Турска још била у напону и дисциплинована. Тужбе из доцнијих векова, кад је зло узимало више маха и Турци постајали све гори, прелазе понекад у беспомоћне очајничке вапаје”.⁴²⁶

„Ефекте“ векова насиља, ратова и страних доминација сликовито дочаравају речи Владимира Гаћиновића, главног идеолога револуционарне организације „Млада Босна“ чији су чланови извршили атентат на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда на Видовдан 1914. године. У тексту под називом „Млада Босна“, објављеном 1911. године, Гаћиновић истиче да је „Босна стара српска земља. Пет векова робовања оставило је дубок траг у њеној души, психологији, култури, заправо читавом њеном бићу...Током протеклих сто година, историја Босне није била ништа друго него крв, ватра и дим. Док је велики број наших људи у другим крајевима успео да стекне благодети културе и цивилизације, одбацујући већину варварских обичаја из свог периода робовања, ми смо онемогућени да се развијемо, оставши примитивни и сиромашни“.⁴²⁷

⁴²⁵ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина, 2 том сабраних дјела*, Београд – Бањалука, 1999

⁴²⁶ Исто.

⁴²⁷ Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and Politics*, Paris: Dialogue, 1996, стр.79-80; Као што истиче Батаковић у својој књизи: „Чланови организације Млада Босна били су одлучни у томе да одговоре на репресиван и фанатичан аустријски режим истом мером, то јест, насиљем...Противници аустријског режима који су радили на ослобађању и уједињењу могли су да оправдају свој чисто револуционаран начин борбе на више начина. Упркос неким уступцима ка ограниченом парламентаризму, аустријска власт је била округна и немилосрдна. Од тренутна анексије Босне и Херцеговине, 1909. године и избијања Првог светског рата, 1914. године, било је 148 политичких суђења против Срба. У свим случајевима, Срби су оптужени за издају, то јест,

Стварање савременог националног идентитета Срба у БиХ праћено је периодом великих политичких криза, масовног насиља и, коначно, геноцидом над српским народом у оба светска рата. Први и Други светски рат донели су огорчне патње и страдања српском народу од којих се он никада није до краја опоравио. У уводу свог дела „Црна Књига – Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918 године“, објављеног 1920. године, чувени српски историчар Владимир Ћоровић наглашава историјску важност жртве босанско-херцеговачких Срба: „Несравњива историјска времена, која смо проживљавали у ових апокалиптичких седам година и чији смо значај уочили већ сви стварањем наше велике уједињене отаџбине и свесним спремањем за нов одсек нашег националног живота, треба да буду осветљена са сваке стране. Поколење, коме је писано, да својим жртвама створи досад неоспорно најобимније и идејно најдубље успехе у повести српског племена, овакво какво је, и са својим митским прегарањем и са својим ситним страстима, велико поред свега, што се гледано из близа губи у просечности, то покољење, силно по свом активном судеоништву на стварању Новог и Великог, није мање историјски важно и по свом пасивном мученичком делу и вреди да се посебно прикаже за времена, која ће, посматрајући отворено из даље перспективе, имати да се непосредно увере како је доиста читав наш народ, читав, први пут од како имамо своју историју, подједнако суделовао у изградњи идеје и дела дајући за њих животе и здраву снагу на бојним пољанама као и по препуњеним аустријским тамницама и логорима. Пасивне су жртве чак много болније. Утрошене без видне непосредне користи за покрет, оне су документи интензивности осећања и извесне националне мистике и у многим срединама тек нужни подстицаји за јаче зближавање и отпор, али увек праћене сазнањем, да би друкчије употребљене имале далеко знатнији успех. Мученици идеје морају да буду приказани и њихова имена забележена за посебне странице историје овог покрета, који ће, као и сви дотле, имати да утврди како се та појава стално понавља у нашој прошлости и добија готово облик једне националне периодике. Чак ни најпопуларнијем јунаку наше народне песме није било суђено да измакне тамници

покушај подривања или рушења државе”. Душан Т. Батаковић, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics*, стр.80

и да не зазире од Ђеминих вешала. Крст је за нас био не само симбол историјске борбе према полумесецу, него и право обележје Голготе, на коме се неколико столећа распињала вера и свест једног народа. Овог задњег пута, изгледа, силније и свирепије него икад пре”.⁴²⁸

Вековна страдања српског народа достигла су кулминацију у првој половини двадесетог века, када су Срби постали жртве бруталних геноцидних кампања - аустроугарских фашистичких снага у Првом, и немачких и хрватско-муслиманских у Другом светском рату. Огромна трагедија српског народа у Првом светском рату праћена је низом догађаја сличних размера у периоду једва мало дужем од две деценије. Убилачки поход усташа у Другом светском рату одвео је у смрт на стотине хиљада мушкараца, жена и деце, који су изгубили животе на најмонструозније начине у усташким логорима смрти.

Да огромна трагедија буде још већа, а сећање на њу још теже и болније онима који су преживели покоље, побринуле су се комунистичке власти нове Југославије након завршетка Другог светског рата. Услед примене њихове политике „братства и јединства“ више од четрдесет година било је готово немогуће комеморисати, или чак јавно говорити о овим злочинима; преко јама у које су током рата усташе бациле на хиљаде побијених српских цивила наливен је бетон, а споменици подигнути жртвама усташког терора остали су без имена и презимена оних на које су требали да подсети.

Испоставило се, међутим, потпуно очекивано, да је комунистичко уверење у моћ идеологије да потисне, или чак избрише, сећање на велику трагедију огромног броја српских породица и читавог народа било наивно и неутемељено на реалности. Сећања су живела у појединцима и у нацији, само чекајући тренутак да изађу на површину, што се и догодило након слома комунистичке диктатуре. У касним осамдесетим годинама, у току и након коначног распада социјалистичке Југославије, почело се отворено расправљати о геноциду почињеном над Србима у Другом светском рату, као и о ранијим злочинима над српским народом, који су такође представљали непожељну и непопуларну тему у време Титове Југославије.

⁴²⁸ Владимир Ђоровић, *„Дрна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине са време светског рата 1914 – 1918. године“*

Ако може да се у једној или две реченице опише судбина Срба, која их је објективно пратила већим делом историје, онда је то вероватно најбоље урадио епископ Јован, за време литије преношења моштију кнеза Лазара 1988. године, доводећи у везу митски појам „Небеске Србије“ са суморном историјском реалношћу: „Од кнеза Лазара и Косова Срби првенствено стварају Небеску Србију, која је до данас сигурно нарасла у највећу небеску државу. Ако само узмемо невинне жртве овог последњег рата, милионе и милионе Срба и Српкиња, деце, нејачи, побијених или мучених у најстрашнијим мукама или бацаних у јаме и пећине од усташких злочинаца, онда можемо појмити колико је данас српско царство на небесима”.⁴²⁹

⁴²⁹ Радмила Радић, „Црква и српско питање“, *Огледи*, Република, 1-31, Август, 1995, стр. ix

Динамика рата и национални идентитет – Грађански рат у БиХ

Почетак дезинтеграције Југославије и либерализација јавног дискурса – Политичка криза и јачање национализма

Титова смрт и оживљавање националистичке политике које је уследило након тога имали су огроман утицај на све делове бивше Југославије, али је најдеструктивнији утицај ових тектонских друштвених и политичких промена осетила република са „најживописнијом” етничким мозаиком, Босна и Херцеговина. Када је комунистички режим почео да се руши, исто се десило и са званичном идеологијом „братства и јединства”, која је „гвозденом песницом” државних структура СФРЈ свеобухватно имплементирана деценијама након завршетка Другог светског рата, док су, истовремено, са истим жаром и преданошћу, брутално спречавани и гушени сви покушаји националног и националистичког друштвеног и политичког деловања. Крах комунизма срушио је баријере којима је режим штитио себе и своју државу од нежељених елемената културе, историје и идентитета њених грађана, и лавина дуго потискиваног етничког, националног и националистичког прекрила је, до тада строго контролисано, југословенско друштво. У налету дуго очекиване и прижељкиване слободе Југословени свих вера и националности почели су да откопавају „забрањене истине” из историја својих народа, које су игнорисане или чак забрањиване од стране Титовог режима, што је и било потпуно очекивано, обзиром на то да су се, како примећује Ненад Кеџмановић, „наслаге етничког или националног анимозитета крчкале на тихој ватри испод државно-партијског поклопца који је чврстим рукама држала комунистичка власт у Југославији, те када је, уместо квартета Тито-партија-полиција-армија, дошла слобода, све је избило на површину”.⁴³⁰ Национално буђење имало је домино ефекат широм Југославије, што и јесте генерално правило, обзиром на то да су, како наводи Невен Анђелић „малобројни...историјски примери управљачке коегзистенције националиста и

⁴³⁰ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.210

умерених припадника различитих етничких група у мултиетничкој држави. Успон национализма у једној групи одмах се одражава у другој“.⁴³¹

Брзо и интензивно национално преобраћавање, које је обухватило читаву територију бивше СФРЈ и већину њених становника након готово пола века владавине комунизма и свесрдних покушаја изградње наднационалног југословенског идентитета, може да се објасни на више различитих начина и посматра из више различитих углова. Економска, политичка и општа друштвена криза која је захватила Југославију, као и читаву источну и југоисточну Европу након пада Берлинског зида, распада СССР-а и почетка краја комунистичких режима у региону, свакако представља један од разлога националне обнове и промене политичког смера широм бивше СФРЈ. Према речима политиколога Јована Мирића, у његовој књизи „*Систем и Криза*“ из 1984. године: „Када се друштво нађе у кризи, оно се најчешће окреће својим основама, испитује и поново разматра своје основне принципе“.⁴³² На сличан начин, Ендру Хејвуд наглашава да су етнички и верски национализам без сумње били средство за исказивање антикомунизма, а „политичка нестабилност и економска неизвесност, које је донела пропаст комунизма, биле су идеална подлога за облик политике који је понудио 'органски' осећај колективног идентитета“.⁴³³

Успех националне и верске обнове, међутим, не може да се објасни искључиво економском и политичком кризом, које су могле да представљају окидач и повод, али никако и (једине) разлоге „повратка коренима“ већине Југословена, већ се показало „да су комунистички режими...само прикрили етничку и националну приврженост потискујући их у илегалу“.⁴³⁴ Широки дијапазон разлога иза великог успеха националне мобилизације у бившој Југославији наводи и Ксавије Бугарел примећујући да „заоштравање економске кризе и исцрпљеност комунистичке идеологије изазивају успон националистичких захтева и

⁴³¹ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.140

⁴³² Јован Мирић, *Систем и криза*, Загреб: Цекаде, 1985, стр.15; овде цитирано из: Јасна Драговић-Сосо, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: Hurst & Company, 1988, стр.77

⁴³³ Ендру Хејвуд, *Политика*, „Клио“, Београд, 2004, стр.331; овде цитирано из: Ненад Кецмановић, *Долети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.159

⁴³⁴ Исто

идеологија“,⁴³⁵ тако да се успон национализма може објаснити феноменом “националистичког преобраћања“ економских или политичких фрустрација.⁴³⁶ Бугарел, међутим, наглашава да „иако су супарничке елите охрабривале то “националистичко преобраћање“, оно се не може свести на чисту политичку манипулацију. Оно почива и на наслеђеним комунитаристичким праксама и представама ширег друштва, те се стога не може анализирати без узимања у обзир двосмисленог односа према држави што су га имале популације, који су обележили Отоманска царевина, комунистички систем и, још конкретније, федерална и самоуправна Југославија у којој је држава била истовремено и свуда и нигде“.⁴³⁷

Национално буђење захватило је све сегменте друштва и друштвеног живота брзо попуњавајући вакум настао кризом комунистичке власти и јавног дискурса који је она промовисала и наметала. Национални интелектуалци и политички лидери наставили су тамо где су историчари стали и јавност је затрпана сећањима на прошлост, на Други светски рат и раније периоде, као и на многобројне етнички мотивисане неправде, патње и аспирације југословенских народа.⁴³⁸ Етнички обојене теме постале су лајтмотив у науци, политици и медијима; објављиван је велики број књига и снимани филмови са тематиком националних историја и антагонистичких међуетничких односа, издавани музички албуми са патриотским композицијама и одржаване манифестације поводом прослава важних датума из националних историја. Национална (и националистичка) еуфорија биле су масовне и једнако распрострањене по свим деловима (још увек) заједничке државе и међу свим њеним народима и народностима, а све евентуалне политичке алтернативе нису имале ни приближну моћ да мобилишу масе у тешким и судбоносним тренуцима свеопште друштвене, политичке и економске кризе.

Како је већ истакнуто, невероватна моћ национално обојене политике и реторике, које су у јако кратком временском периоду „збрисале“ са политичке сцене комунистичку идеологију, уз све друге, већ наведене, разлоге, не може да се

⁴³⁵ Ксавије Бугарел, *Босна – Анатомија рата*, Београд: Едиција РЕЧ, 2004, стр.67

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Исто, стр.68

⁴³⁸ Stevan M. Weine, *When History is a Nightmare*, London: Rutgers University Press, 1999, стр.25, 28

ни разуме ни објасни без „повратка у историју” у коме лежи права суштина и срж „повратка коренима” југословенских народа. Како примећује Ненад Кеџмановић: „Често цитирана метафора о комунистичким диктаторима као гигантском фрижидеру који је у дубоком леду замрзао и имобилисао многе проблеме из прошлости, односи се прије свега на међунационалне антагонизме који су противрјечили владајућој идеологији о класном јединству свјетског пролетеријата. Сачувани су у тако свјежем стању да ниједан зубом времена није истрошен, иживљен, исцрпљен...А када је дошло до посткомунистичког отопљавања сибирског замрзивача, те авети прошлости оживјеле су на све стране. Нигдје као 90-тих у Југославији та метафора није постала политичка реалност у најдословнијем значењу. „Подијели па владај“ био је омиљени инструмент манипулације освајача увијек и свугдје, па и у земљама Балкана, али је због дуге историје окупација на овим просторима оставио посебно дубоке трагове. Различити дијелови бивше Југославије и народи који су их насељавали, чак су и међусобно ратовали под заставама различитих империја или држава, а у тим сукобима су неријетко били мобилисани и сународници и истовјерници на супротним странама фронта. Таква трагична судбина, која је с кољена на кољено препричавана и памћена као опомињућа колективна меморија, није задесила само неке далеке претке савремених Југословена. Она је била и дио непосредног личног и породичног искуства људи који су у једној генерацији доживјели и два крвава рађања и двије крваве смрти заједничке државе“.⁴³⁹

Чини се да су комунисти превише веровали у моћ силе када је у питању била контрола, или чак брисање, сећања на ужасне злочине почињене током Другог светског рата, као и пре тога, и потценили способност људи да одрже сећања живим у оквиру својих сопствених породица и заједница. Међутим, моћна заједничка сећања на ратне патње и губитке остала су чврсто усађена у свести преживелих, преносећи се путем усмених предања и прича о злочинима које су кружиле изван канала званично дозвољеног дискурса.⁴⁴⁰ Иста врста „наивности” може се приписати и појединим званичницима међународне заједнице, као и

⁴³⁹ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.152

⁴⁴⁰ Јасна Драговић-Сосо, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: Hurst & Company, 1988, стр.104

западним ‘експертима’ за Балкан, који су често потцењивали значај, и у неким случајевима то још увек чине, балканских историјских реалности. Како је, још 1993. године, истакао хрватско-амерички социолог, професор Стјепан Г. Мештровић, политика спровођена од стране Запада у потпуности је игнорисала балканску реалност и, нарочито, аспирације локалних народа. Континуирано инсистирање на политичким решењима у супротности са жељама локалног становништва, упркос интензитету конфликта у циљу одбијања таквог решења, чини Запад одговорним за продужетак рата у бившој Југославији.⁴⁴¹

Избијање историје у први план јавног дискурса дешавало се истовремено са поновним појављивањем историјских етничких идентитета који су брзо заменили „статични, псеудо-грађански“⁴⁴² југословенски идентитет који никад није ни могао да буде замена за „праве и симболичке везе солидарности које омогућава етницитет“.⁴⁴³ Ово је, такође, један од главних разлога зашто је мобилизација по етничким линијама постигла тако невероватан успех широм Југославије у јако кратком временском периоду, у поређењу са деценијама комунистичких покушаја да преобликују, односно потисну, националне идентитете. Када је процес етничке мобилизације почео и митови етничког поретка изашли на сцену, они су се показали јачим, што генерално и јесу, него постојеће искуство међусобног прихватања и прилагођавања. Југословенски митови су, са друге стране, били превише слаби како би имали такав ефекат.⁴⁴⁴

Поплава „националног освешћивања” чинила се незауостављивом. „Преко ноћи” су умерени, национално „неутрални”, атеистички опредељени чланови политичке и интелектуалне елите, чији су моћ и утицај били неприкосновени у „златно доба” комунизма, маргинализовани од стране национално опредељених интелектуалаца и политичара, од којих су поједини били познати по свом опозиционом деловању и често прогањани од стране комунистичких власти због својих „екстремних и опасних” идеја, док су се други савршено уклапали у

⁴⁴¹ Yossef Bodansky, *Offensive in the Balkans – The Potential for a Wider War as a Result of a Foreign Intervention in Bosnia and Herzegovina*, The International Strategic Studies Association, Balkania.net

⁴⁴² George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.337

⁴⁴³ Исто.

⁴⁴⁴ Исто.стр.341

званичну идеологију „братства и јединства” годинама или чак деценијама, да би, затим, напрасно одлучили да промене своје погледе и ставове како је постајало све очигледније да југословенски брод почиње да тоне.

Неоспорно је да су националну обнову широм бивше Југославије пратиле политичке манипулације свих врста и запаљива, национално искључива реторика, које су, у тренуцима опште кризе и безнађа, само „доливале уље на ватру” и продубљивале јаз између различитих националних и верских заједница. У годинама које су претходиле насилном рушењу Југославије, национално и националистички опредељени медији, политичари, интелектуалци и новинари створили су атмосферу националне искључивости и међусобне нетолеранције, фаворизујући позиције и штитећи интересе својих сопствених група...и никог другог. Резултат ове врсте политике није било тешко предвидети. Као што је истакао Добрица Ћосић 1990. године: „Резултат судара милитантних националиста може да буде само несрећа свих југословенских народа, а та несрећа се приближава као олуја!”⁴⁴⁵

Процес етничке и националне мобилизације се разликује од случаја до случаја, али такође постоје нека генерална правила везана за ову врсту политичке акције. Главни услови за успешну мобилизацију на етничкој или националној основи укључују осећај заједничког идентитета, као и повезаност у оквиру групе, колективне проблеме у сферама политике, економије или културе и могућност деловања у односу на репресивну контролу државе. Културна дискриминација и конфликти (савремени и историјски) са другим, етнички различитим, групама ојачавају идентитет и стварају осећај дуготрајне неправде. Јак идентитет и заједнички осећај неправде углавном доводе до појаве лидера и кључних активиста; уз минималну могућност политичке акције, вероватноћа мобилизације се повећава.⁴⁴⁶

Како би национално „разбудили” људе након деценија комунистичке политике и пропаганде, чланови нових националних елита користили су приче, слике и митове, који су имали моћ да мобилишу појединце и заједнице по етничкој

⁴⁴⁵ Добрица Ћосић, *Увод*, у Јован Рашковић, *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.12

⁴⁴⁶ Погледати: Ted Robert Gurr, *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington D.C.: United States Institute of Peace, 1993

линији, и да ојачају њихов осећај националног идентитета. Стране окупације, међуетничко насиље, ратни масакри и добијене или изгубљене историјске битке, коришћени су како би учврстили националну свест међу Југословенима различитих етничких припадности, од којих су многи рођени и одрасли у ери комунизма, несвесни или недовољно свесни свог сопственог осећаја националног идентитета.

То је, међутим, био само први корак у процесу националне обнове на територији СФРЈ. Наиме, како је постајало све јасније да Југославија вероватно неће моћи да буде сачувана у својим постојећим границама, као и да није било могуће задовољити захтеве различитих националних група мирном дисолуцијом шест република, коришћење ратних сећања, митова и легенди, поред своје улоге у јачању идентитета, постајало је и све већи покретач етничке мобилизације супротстављених националних заједница. Ризница бројних догађаја из дуге и бурне историје Балкана коришћена је како би мотивисала и припремила људе за евентуални и, како је време пролазило, све извеснији и извеснији рат, што иначе представља главни корак у динамичном процесу етничких сукоба генерално. Истовремено је „национални фактор” постао разлог и објашњење свих друштвених и економских проблема који су постојали у СФРЈ – у неким случајевима овакве квалификације почивале су на реалним основама, док су у другим представљале чисту политичку манипулацију и искључиво служиле у сврху продубљивања неповерења и нетрпељивости у, иначе напетим, међунационалним односима. Како примећује Гордон В. Елпорт, неопходан услов рата јесте то да људи морају да очекују рат и да се припреме за рат пре него што и започну рат. На овај начин „рат почиње у главама људи“.⁴⁴⁷

Коришћење драматичних историјских искустава одређеног народа у временима политичких криза и превирања представља генерално правило; наиме, ниједан нови почетак, а нарочито стварање нових националних држава, не може да се догоди без присећања на прошлост.⁴⁴⁸ У посебним случајевима етничких обнова, односно етногенеза, доминантан модел је рана појава интелектуалаца који разрађују приказе митова, интерпретирају историју, дефинишу колективне претње

⁴⁴⁷ Gordon W. Allport, "The Role of Expectancy," у War, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.179

⁴⁴⁸ Paul Connerton, *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, стр. 2-4

и непријатеље, и позивају се на заједничке интересе.⁴⁴⁹ Како би се национални идентитети успешно створили или обновили, међутим, често није довољно само ускладити јавни дискурс са циљевима националне идеологије, барем не уколико се очекују успешни резултати у кратком временском периоду; далеко већа ефикасност постиже се „стварањем историје на терену”, које се углавном састоји од драматичних друштвених и политичких догађаја уз које неизбежно долази и нека форма политичког насиља, обзиром да, као што је већ истакнуто, ништа није тако делотворно у мењању постојећих и стварању нових колективних идентитета као што су то „крв, патња и жртва”. То је, уједно, и једини начин да се постигне потпуна или готово потпуна национална хомогенизација и да се ућуткају сви они евентуални гласови који се противе насилним решењима спорова и, притом, омаловажавају и критикују значај и неопходност постојања јаког осећања колективног националног идентитета. Рат у Југославији, према томе, није био неизбежан само због етничке мешавине која се није подударала са званичним границама југословенских република; постојало је, такође, питање недовољно развијене националне свести код многобројних Југословена одраслих у комунизму, а једини начин да се успешно имплементирају нови национални идентитети, „обогаћени” одговарајућим сећањима, био је то да се упишу, односно „урежу”, у крви.

Коришћење националних симбола у временима политичких криза иначе представља комплексно и контроверзно питање. Наиме, ови симболи не морају да имају негативно значење, али се у одређеним периодима свесно и намерно користе од стране политичких лидера и медија у сврху мотивисања људи за рат. Патриотске фразе које се понављају изнова и изнова у ратничком контексту навикавају људе на могућност рата, док националистички бирои „пропаганде и просвећености” промишљено изграђују очекивања јавности. Онда када се људи навикну да посматрају одређеног непријатеља као претњу, следећи корак је стварање „коначног очекивања” које ће довести до самог оружаног сукоба, што лидери обично постижу формулацијом националних захтева; „ултиматум” се шаље непријатељу и, када је одбијен, људи осећају да ништа друго није могуће осим

⁴⁴⁹ Погледати: Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981

рата.⁴⁵⁰ Није тешко претпоставити шта је представљало „ултиматум” у случају Босне и Херцеговине. Могућност да се пронађе средина између жеље Муслимана и Хрвата да се одвоје од Југославије, и Срба да у њој остану, није постојала, као ни политичка воља да се учини напор ка проналажењу неке врсте компромиса који би, барем на одређено време, „смирио страсти” и спречио насиље. Два међусобно непомирљива става, учвршћена месецима бесомучне пропаганде са свих страна, на крају су, сасвим очекивано, резултирала грађанским ратом.

Ефекти етничке мобилизације у БиХ – Поларизација босанског друштва

Ефекти националног буђења и мобилизације по етничким линијама постали су видљиви у целој Југославији убрзо након почетка читавог процеса, али су у етнички измешаној Босни и Херцеговини били посебно интензивни. Како је, крајем осамдесетих година, истакао високи комунистички званичник у БиХ, Нијаз Дураковић: „Босна и Херцеговина као Југославија у малом, увек је била својеврсни сеизмограф за сва горућа питања на пољу међуетничких односа у нашој земљи“.⁴⁵¹ Из овог разлога комунисти су одувек обраћали посебну пажњу на БиХ, строго контролишући међунационалне односе и оштро кажњавајући свако испољавање национализма. Крај осамдесетих година донео је етничке тензије и у овој републици, али, како примећује Невен Анђелић, „све док су највише институције система биле јединствене у вези с етничким питањима, међуетнички односи били су безбедни“.⁴⁵² Слабљење централне власти и либерализација политичке сцене, међутим, довели су до продирања национализма у све поре друштвеног система, укључујући и политичке институције; „прве јавне етничке поделе унутар руководства Босне и Херцеговине појавиле су се 1989. године“, а ове политичке поделе биле су само „одраз онога што се већ догађало у народу“.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Исто стр.185

⁴⁵¹ Нијаз Дураковић, говор у околини Зенице, 27. јул 1988; *Ослобођење*, 28. јул 1988, стр.1-3; овде цитирано из: Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003,стр.102

⁴⁵² Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003,стр.102

⁴⁵³ Исто. стр.140

Криза комунизма и увођење вишестраначког система довели су до раздвајања друштва по етничким линијама на сличан начин на који се то дешавало и раније у историји, сваки пут када је долазило до слабљења централне власти. У хаотичном вакуму власти онима који су заступали националну политику много тога је „ишло у корист”, почевши од политичке и економске кризе, па до демократизације система, страха од етничких сукоба и емпатије на етничкој основи; са друге стране, комунистичка политика убрзано је губила популарност у новонасталим условима. Као што наглашава Невен Анђелић: „Комунисти су предосетили опасности од националистичких снага у Босни и Херцеговини, али нису могли да створе довољно јаку аргументацију која би победила тврдње националиста да неетничка партија не може да заштити посебне етничке интересе“.⁴⁵⁴ До почетка деведесетих и првих вишепартијских избора, одржаних 1990. године, поларизација босанско-херцеговачког друштва на етничкој основи достигла је велике размере.⁴⁵⁵ У фебруару 1989. године савезни дневни лист *Борба* објавио је чланак о процесу унутрашње хомогенизације и међусобне диференцијације етничких заједница у БиХ.⁴⁵⁶ Међуетничке разлике осликавале су се на различитим пољима; почетком 1989. године *Борба* је указала на нове националне поделе у области средстава информисања: „Подаци о продаји штампе показују да се загребачки листови читају у деловима Босне и Херцеговине које претежно настањују Хрвати. Српска штампа чита се на територијама с претежно српском популацијом, а у областима где је већина муслиманска, чита се домаћа штампа из Босне и Херцеговине“.⁴⁵⁷

Како је постајало све очигледније да се Југославија распада, сама идеја југословенског идентитета изгубила је снагу и садржај које је имала на врхунцу моћи комунистичког режима. Са друге стране, постојећи национални идентитети, који су представљали основу индивидуалних и колективних начина идентификације у највећем делу историје територија које су сачињавале СФРЈ, почели су све више да добијају на значају. Као што је показало истраживање

⁴⁵⁴ Исто. стр.203-204

⁴⁵⁵ Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.6

⁴⁵⁶ *Борба*, 11.02.1989.стр.4

⁴⁵⁷ *Борба*, 13.05.1989, стр.4

спроведено на територији читаве државе 1990. године, национална (етничка) идентификација постала је нова политичка ознака и главна основа разлика у мишљењу у оквиру југословенског друштва. Нови „статус” националне идентификације добио је изузетан значај и у интеракцији са идеологизацијом конфликта између народа практично је довео до блокаде свих промена у друштву. Аутори истраживања даље истичу да, иако је очигледно да различити интереси појединаца и друштвених група не могу да буду сведени на јединствен национални интерес, нити могу да буду идентификовани са глобалном републичком (етнократском) политиком, резултати истраживања показују да је оно што се чини немогућим на објективном нивоу могуће на нивоу свести.⁴⁵⁸ Ефекти етничке мобилизације широм Југославије можда би деловали пренаглашено онима са недовољним познавањем балканске политике и историје, али се, реално, емоционалан одговор већине становништва бивше СФРЈ на националну (и националистичку) реторику могао очекивати, обзиром на чињеницу да је „било тешко не бити заведен генералном еуфоријом проглашеном ‘догађањем народа’; по први пут у периоду дужем од деценије осећање наде бацило је у засенак суморну стварност кризе, национални понос засенио је незадовољство, а осећај јединства победио је ендемично друштвено растројство”.⁴⁵⁹

Посткомунистички талас национализма изазвао је страхове и продубио неповерење између различитих националних заједница, посебно у изразито измешаним срединама као што је била БиХ. Често помињање Другог светског рата појачало је страх, нарочито српског народа, међу којим је било и жртава усташког терора, и управо су страх и међуетничко неповерење одиграли кључну улогу у периоду који је претходио избијању грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Предизборно истраживање спроведено у БиХ показује да је, међу Србима и Муслиманима, подршка главним националним странкама (СДС и СДА, прим. Ј.В.) била мања од подршке ненационалним политичким партијама (СРСЈ и СК-СДП, прим. Ј.В.), иако је постојао тренд раста подршке националним и смањења другим

⁴⁵⁸ Љиљана Баћевић, „Југославија између Прошлости и Будућности“, у Љиљана Баћевић, ур. *Југославија на кризној прекретници*, Београд: Институт друштвених наука, 1990, стр.290

⁴⁵⁹ Јасна Драговић-Сосо, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: Hurst & Company, 1988, стр.214

политичким опцијама.⁴⁶⁰ Међутим, када су се коначно одржали први вишестраначки избори у републици, националне странке на све три стране однеле су апсолутну већину гласова. Зашто су људи гласали тако као што су гласали остаје комплексно питање чијој се анализи може приступити са више различитих страна, али осећања страха и несигурности пружају значајан увид у ову врсту политичког опредељења. Коментаришући изборне резултате Српске демократске странке, Љиљана Смајловић сугерише да су се Срби руководили страхом сматрајући да ће, и ако не гласају за Карацића, њихови муслимански суседи свакако дати свој глас Изетбеговићу. На крају крајева, они су се плашили слабљења свог сопственог народа у моменту који је предсказивао ултимативну конфронтацију.⁴⁶¹ Јавни дискурс појединих политичких странака у изборној кампањи, пред прве вишестраначке изборе у периоду од половине века, у великој мери је допринео продубљивању страха и неповерења код српске заједнице; Срби су се плашили муслиманско– хрватске коалиције која је била реалнија него било која друга политичка „комбинација”, а која се више пута у ближој историји показала кобном по српски народ. Лидери несрпских етничких странака давали су и више него довољно повода за овакве страхове – на постерима ХДЗ налазили су се католички крст и муслимански полумесец као очигледни симболи јединства ове две националне групе чије је савезништво у Првом, а нарочито Другом светском рату резултирало бруталним геноцидним кампањама против српског народа у БиХ и Хрватској.

У сваком случају, изборни резултати првих вишестраначких избора одржаних у Босни и Херцеговини након краха једнопартијског комунистичког система показали су већинско опредељење бирача, које је суштински, ипак, осликавало стање свести, афинитета и идентификације различитих народа са њиховим политичким представницима. Сходно томе, погрешно је критиковати стварање и активности националних странака као искључивих генератора међуетничке мржње и јединих криваца за грађански рат; како примећује Ненад

⁴⁶⁰ Суад Арнаутовић, *Избори у Босни и Херцеговини '90*, Сарајево: Промокулт, 1996, стр. 47, 51, 57

⁴⁶¹ Љиљана Смајловић, *“From the Heart of the Heart”*, стр.111; овде цитирано из: Steven L. Burg & Paul S. Shoup, *The War in Bosnia - Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, London: M.E. Sharpe, 1999, стр.57

Кецмановић: „...Националне странке нису саме по себи зло, колико су и њихов настанак и изборни тријумф само недвосмислен доказ претполитичког стања свијести која у просјеку није досегла ниво идеолошке диференцијације унутар ни једног од три најбројнија народа у БиХ. Више од 80 процената и Муслимана, и Срба, и Хрвата прве демократске изборе нису доживјели као шансу да слободно бирају између програмско-политичких алтернатива. За њих је то била, прије свега, могућност да отворено декларишу своју рођењем предодређену националну припадност, што им је до тада било ускраћено, а како искуство показује, ипак, претходи политичкој диференцијацији унутар нације. СДС, СДА и ХДЗ би тако побиједили и са било којим другим кандидатима, и са било каквим економским, социјалним, културним пројектима”.⁴⁶² Невен Анђелић такође наглашава да партије нису биле схваћене као организације које треба подржати или за њих гласати, већ као средство у борби „нас” против „њих”.⁴⁶³ Истина је, међутим, да „мирну егзистенцију три етничке групе у Босни и Херцеговини нису угрозиле етничке партије“, обзиром на то да су „етнички инциденти почели...да се дешавају пре њиховог настанка”.⁴⁶⁴

Након изборне победе националних странака процес поларизације босанско-херцеговачког друштва по етничким линијама био је завршен; огромна већина сва три већинска народа, из једног или другог разлога - чврстог личног убеђења, растуће емпатије на националној основи у тренуцима свеопште друштвене и политичке кризе, страха од све извеснијег сукоба супротстављених етничких заједница или, можда, комбинације свих ових фактора, нашла се унутар свог националног и верског табора, а са супротне стране својих суграђана друге националности и вере. Очекивања и жеље, како националних странака, тако и народа које су оне представљале, били су дијаметрално супротстављени, највише у оним питањима која су била од највећег значаја. Како је то истакла Биљана Плавшић: „На народима је овдје да нађу неку прихватљиву формулу. Сада их заступају њихови прави представници. Ми смо свјесни да ће пут до заједничке

⁴⁶² Ненад Кецмановић, „Изгубљена утопија“, у *Немогућа джава – Босна и Херцеговина*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.68

⁴⁶³ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.217

⁴⁶⁴ Исто. стр.201

формуле живљења која не би српски народ претворила у мањину или код муслиманског и хрватског народа изазвала осјећај да су доспјели у “Велику Србију“ бити веома тежак“.⁴⁶⁵

Заједничка власт коју су формирале победничке националне странке само је још више избацила на површину њихове непомирљиво супротстављене ставове – „националистичко партнерство“ показало се дисфункционалним до граница апсурда, што је, истини за вољу, и било очекивано. Како наводи Невен Анђелић: „Кад год је требало одбацити нешто из старог режима, то им није било тешко, али кад је требало да створе нешто ново, договор је био немогућ“.⁴⁶⁶ Проблеми су пратили „мултинационалну“ власт од самог почетка. На инаугуралној седници појавио се проблем са текстом заклетве који је већ био написан и пред усвајањем – посланици СДС-а тражили су да текст буде написан ћирилицом, док је ХДЗ захтевао да се преведе на хрватски језик иако се разлика у читавој заклетви свела на једно слово у једној речи: *демократија* и *демокрација*.⁴⁶⁷

Победа етничких партија на изборима и њихово формирање власти уједно је значило да је „процес одлучивања био...измештен из институција система и дат међусобно сукобљеним националистичким олигархијама...Неизбежна последица тога била је подела територије. Међутим, пошто у већини региона није живела само једна етничка група, подела је била компликована. Та ситуација није могла мирно да се разреши и рат је постао једино решење. То није био ексклузивно босански рецепт, већ продужење метода за решавање територијалних проблема у југословенској федерацији“.⁴⁶⁸

Као што је већ истакнуто, подела власти између националних странака никада није ни могла да функционише захваљујући њиховим дијаметрално супротстављеним ставовима о будућности Југославије и Босне и Херцеговине, а 'сарадња' између СДС, СДА и ХДЗ, паралисана услед немогућности компромиса, као и недостатка било какве жеље за истим, свела се на пуку реторику која је, на неки начин, само представљала „куповину времена“ у ишчекивању оружаног

⁴⁶⁵ Ослобођење, 24.12.1990, стр.7

⁴⁶⁶ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.246

⁴⁶⁷ *Ослобођење*, 21.12.1990, стр.3; овде цитирано из: Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.247

⁴⁶⁸ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина: Између Тита и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.268

сукоба који је постао неминован. Сабласну атмосферу непосредно пред рат сликовито описује Ненад Кеџмановић. У свом чланку „Предсједништво изнутра“ Кеџмановић пише о томе како су се Караџић, Изетбеговић и лидери опозиције, као и верских заједница свих народа у БиХ, сусрели у хотелу Европа у центру Сарајева, пројектујући атмосферу која је подсећала на романе Иве Андрића. Све три стране, како примећује аутор, славиле су међусобне празнике са таквим емоционалним, братским ентузијазмом, уз много хране, пића и међусобног честитања – као да се приближава судњи дан, што се ускоро и догодило”.⁴⁶⁹

Етничка мобилизација српског народа у периоду распада СФРЈ

Српска национална обнова, као што је то био случај и са другим нацијама у оквиру бивше Југославије, интензивно је почела након Титове смрти и слабљења комунистичке власти. Попуштање ригидне контроле система над свим областима друштвеног живота српски интелектуалци искористили су како би, први пут без страха, јавно проговорили о свим оним темама из историје и садашњости свог народа, које су се раније сматрале непожељним у јавном дискурсу.

Иако је од средине осамдесетих година објављено и речено много тога што припада сфери националне обнове српског народа, почетак српског националног буђења у периоду распада СФРЈ често се везује за „Меморандум Српске академије наука и уметности”, документ који, нарочито западни, такозвани ‘експерти’ за Балкан углавном истичу као идеолошку основу савременог српског национализма.⁴⁷⁰ Текст, чији су одломци први пут објављени у *Вечерњим новостима* 26.09.1986. године, представља ставове групе академика о позицији и стању српског народа у оквиру социјалистичке Југославије. Према мишљењу аутора *Меморандума*, позицију Срба у оквиру Југославије знатно је отежавала комунистичка политика конципирана тако да задовољи аспирације различитих националних група најчешће на рачун највеће, српске нације. Водећи принцип комунистичке стратегије, који је представљао концепт „слаба Србија, јака

⁴⁶⁹ Ненад Кеџмановић, „Предсједништво изнутра“, *НИН*, 02.10.1992, стр.55

⁴⁷⁰ *Меморандум Српске Академије наука и уметности-нацрт*, 1986

Југославија”, развио се у општеприхваћен и утицајан начин размишљања који се оштро супротстављао политичкој консолидацији и економском развоју Србије. Српски народ који је у великом броју живео у другим републикама није имао право да се организује политички и културно, и да развија своју јединствену националну културу.⁴⁷¹ Меморандум оштро критикује устав Југославије из 1974. године, који је пружао значајну политичку моћ двома српским покрајинама, Војводини и Косову и Метохији, тврдећи да је он ефективно лишио Србију њене државности. Наглашавајући добро познат концепт да је судбина Срба да добију рат и изгубе у миру,⁴⁷² документ истиче огромне жртве које је српски народ поднео у Првом и Другом светском рату, да би касније за то био ‘награђен’ комадањем својих територија. „Нација која је после дуге и крваве борбе поново дошла до своје државе, која се сама изборила и за грађанску демократију, и која је у последња два рата изгубила 2,5 милиона сународника доживела је да јој једна апаратски састављена комисија утврди да после четири деценије у новој Југославији једино она нема своју државу. Гори историјски пораз у миру не да се замислити”⁴⁷³

Комунистичка политика, како се наводи у тексту, ефективно је радила на фалсификовању српске историје и маргинализовању српских историјских достигнућа како би задовољила интересе других југословенских народа. „Носећи на себи дуже од пола столећа печат да је био тамничар другим југословенским народима, српски народ није био у могућности да ослонац потражи у сопственој историји. У многим својим видовима и сама та историја била је доведена у питање. Демократска грађанска традиција, за коју се Србија борила и изборила у деветнаестом веку због ускогрудости и необјективности званичне историографије остала је све донедавно потпуно у сенци српског социјалистичког покрета. Тиме је

⁴⁷¹ Погледати: *Меморандум Српске Академије наука и уметности-нацрт*, 1986

⁴⁷² Широко распрострањен став великог дела српске интелигенције у периоду након Другог светског рата јесте то да српски народ представља највећег губитника у комунистичкој Југославији. Територије које су Срби добили у ратовима за ослобођење од Турске и Аустроугарске у периоду од 1912 до 1918. године, нашле су се у другим републикама, а Србија је сведена на своје границе од пре Балканских ратова. Осим тога, Срби нису добили никакву аутономију у Хрватској и Босни и Херцеговини, упркос страховитим жртвама које су поднели у Другом светском рату, док су Албанци, који су са време рата били на страни Фашиста, добили значајну аутономију у оквиру Србије.

⁴⁷³ *Меморандум Српске Академије наука и уметности-нацрт*, стр.23

историјска слика правних, културних и државничких доприноса Србије грађанског друштва толико осиромашена и сужена да тако изобличена није никоме могла да послужи као духовна и морална потпора или као ослонац за чување и обнову историјске самосвести. Честити и храбри ослободилачки напори босанско-херцеговачких Срба и читаве југословенске омладине, којој је припадала и Млада Босна, доживели су сличну судбину и пред историјом били потиснути у други план доприноса класне идеологије чији су носиоци и творци били аустромарксистички као осведочени противници националних ослободилачких покрета”.⁴⁷⁴

Систематско уништавање српске културе такође је истакнуто као још један покушај слабљења читаве нације. „Под дејством владајуће идеологије културне тековине српског народа отуђују се, присвајају или обезвређују, занемарују или пропадају, језик се потискује, а ћирилично писмо постепено губи. Област књижевности у том смислу служи као главно поприште самовоље и безакоња. Ниједном другом југословенском народу није тако грубо оспорен културни и духовни интегритет као српском народу. Ниједно књижевно и уметничко наслеђе није толико разровано, испретурано и похарано као српско наслеђе. Политичка мерила владајуће идеологије намећу се српској култури као вреднија и јача од научних и историјских. Док се словеначка, хрватска, македонска и црногорска култура и књижевност данас интегришу, српска се једина систематски дезинтегрише. Идеолошки је легитимно и самоуправно да се слободно врши подвајање и растурање српске књижевности на војвођанске, црногорске или босанско-херцеговачке писце. Од српске књижевности откидају се њени најбољи писци и најзначајнија дела да би се вештачки установиле нове регионалне књижевности српског културног наслеђа. Присвајање и распарчавање иде тако далеко да се у школама учи како Његош није српски писац, да су Лаза Костић и Вељко Петровић војвођански, а Петар Коцић и Јован Дучић босанско-херцеговачки писци. Колико јуче Меши Селимовићу није било допуштено да се изјасни као српски писац, а ни сада се не поштује његова воља да се води у српској књижевности. Српска култура има више неподобних, забрањених или непожељних писаца и интелектуалних стваралаца но иједна друга југословенска књижевност,

⁴⁷⁴ Исто. стр. 28

многи су шта више и сасвим избрисани из књижевног сећања. Угледни српски књижевници једини су на црним листама свих југословенских медија...У школским програмима неких република и покрајина историјска прошлост српског народа је не само грубо идеолошки редукована, него и изложена шовинистичким тумачењима. На тај начин српска културна и духовна баштина се чини мањом но што она јесте, а српском народу се измиче важан ослонац моралне и духовне самосвести”.⁴⁷⁵

У *Меморандуму* се даље истиче да је национални и културни интегритет српског народа његово историјско и демократско право, без обзира у којој се републици или покрајини налазио, као и да стицање равноправности и самосталан развој за Србе имају дубљи историјски смисао. „За мање од педесет година, у двама узастопним генерацијама, два пута изложен физичком уништењу, принудној асимилацији, покрштавању, културном геноциду, идеолошкој индоктринацији, обезвређивању и одрицању од сопствене традиције под наметнутим комплексом кривице, интелектуално и политички разоружаван, српски народ је био изложен претешким искушењима да то не би оставило трагове у духовном стању које се на крају овог столећа великих технолошких узлета људског ума не би смело занемарити. Уколико рачуна са својом будућношћу у породици културних и цивилизованих народа српски народ мора добити могућности да поново нађе себе и постане историјски субјекат, да изнова стекне свест о свом историјском и духовном бићу, да јасно сагледа своје економске и културне интересе, да дође до савременог друштвеног и националног програма којим ће се надахњивати садашње и будуће генерације“.⁴⁷⁶

Одмах по објављивању делова *Меморандума у Вечерњим Новостима* 1986. године, који су иначе украдени из САНУ и објављени без дозволе и знања Академије, на његове ауторе сручила се бујица напада у којима је документ класификован као 'великосрпски' и чак називан 'платформом за контрареволуцију'. Занимљиво је и то да је у јавности вођена дискусија на тему документа, а да већина оних који су у њој учествовали није ни видела нити прочитала *Меморандум*,

⁴⁷⁵ Исто.

⁴⁷⁶ Исто.стр.30-31

обзиром да он никада није ни био јавно објављен.

Приказ *Меморандума* као идеолошке основе за кампање етничког чишћења у ратовима у бившој Југославији, као и за план 'стварања велике Србије', који се може наћи у радовима појединих локалних и међународних 'експерата за Балкан', широко је оспораван од стране великог броја аналитичара, од којих су неки познати по својим критикама (српске) националне политике и национализма у бившој Југославији.⁴⁷⁷ Како истиче Јасна Драговић-Сосо, упркос оптужбама и контроверзама које су окруживале документ од тренутка када су његови одломци објављени први пут, он не заговара етничко чишћење, прекрајање граница, или стварање 'велике Србије', већ, уместо тога, предлаже преиспитивање устава из 1974. године и успостављање демократског федерализма у Југославији".⁴⁷⁸ Парадоксално је то што текст *Меморандума* ни у једном свом делу не заговара нити помиње идеје и концепте који су му се годинама приписивали, због којих је био предмет жестоких критика и редовно коришћен као крунски 'доказ' 'националистичке и агресорске великосрпске политике' у бившој Југославији. Након готово десет година од првог објављивања делова овог документа, Академија је објавила „*Одговор на критике*”, текст у коме се детаљно анализирају различити напади на *Меморандум*, који су годинама долазили од стране бивших југословенских република и са Запада, као и од неких кругова унутар Србије.⁴⁷⁹

Како се друштвена и политичка криза у СФРЈ све више заоштравала, процес националног буђења српског народа почео је да доминира јавним дискурсом кроз различите канале утицаја. Крај комунистичке цензуре на пољима науке, медија и издаваштва довео је до објављивања великог броја издања на тему српске историје, културе и религије, а национално оријентисане политичке партије и организације почеле су да се оснивају на територијама насељеним Србима.⁴⁸⁰ Крах комунизма тако је отворио пут редефинисању официјалне историје. У овом процесу дошло је

⁴⁷⁷ Јасна Драговић-Сосо, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: Hurst & Company, 1988, стр.181

⁴⁷⁸ Исто.

⁴⁷⁹ Погледати: Коста Михаиловић и Василије Крестић, *Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sciences – Answers to Criticisms*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1995

⁴⁸⁰ Погледати: Слободан Антонић, Милан Јовановић и Дарко Маринковић, *Србија између популизма и демократије: Политички процеси у Србији 1990-1993*, Институт за политичке студије, 1993

до фузионисања прошлости и садашњости – док је прошлост снажно утицала на обликовање садашњости, садашњост је мењала перцепцију прошлости.

„Анационална верзија” Другог светског рата као борбе између партизана и фашиста суочена је са историјом бруталних међуетничких сукоба у којима су православни Срби претрпели огромне губитке од стране хрватских усташа и њихових муслиманских савезника, а историјски прикази Првог светског рата, балканских ратова и отоманске окупације такође су нашли своје место у медијима, политици и научним радовима. Након готово пола века званичне ћутње на тему трагичних последица крвавих међуетничких сукоба, српска јавност је по први пут добила прилику да отворено проговори о судбини свог народа у његовој новијој и даљој историји. О српским патњама и жртвама кроз историју почело је да се говори у круговима званичника Српске православне цркве, политичара, историчара и новинара. За разлику од комунистичког периода када жртве, нарочито оне из Другог светског рата, никада нису дефинисане по својој националности, српска интелектуална елита сада је отворено помињала број Срба убијених у дугој и бурној историји овог народа.

Концепт трагичне судбине српског народа као „историјског правила” подржан је и истицан од стране великог броја истакнутих српских интелектуалца. Према оснивачу Српске демократске странке у Хрватској, Јовану Рашковићу, трагична судбина српског народа одувек је представљала „правило историје”: „Данас је мало живих Срба, а мртвих премного. Мртви Срби, чија енергија није отишла у прах и пепео, јер је енергија вјечна, помажу данас живим Србима да воспоставе своје духовно, културно и национално биће“.⁴⁸¹ Како даље истиче Рашковић, историја Срба била је испуњена патњама још од времена косовске битке: „Само је Божја правда спасила Србе од уништења, од потпуног брисања српског имена. У сваком вијеку су стотине хиљада, или милиони, најбољих међу Србима оданих својој вјери и нацији плаћали властитом главом. Шест вјекова је српски народ уништаван“.⁴⁸² На сличан начин, историчар Радован Самарџић наглашава да је један од најзначајнијих фактора који је одредио историју Срба био

⁴⁸¹ Јован Рашковић, *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.209

⁴⁸² Исто.

геноцид почињен над српским народом, који је на крају постао његова историјска судбина.⁴⁸³

Период националног буђења коинцидирао је са обележавањем шест стотина година од косовске битке. Српска православна црква организовала је велику литију која је на Видовдан 1988. године кренула из Београда. Мошти кнеза Лазара ношене су кроз цркве и манастире по Србији и БиХ, да би на крају стигле у манастир Грчаницу, близу Косова поља, где се и догодила легендарна битка шесто година раније. Грандиозна прослава годишњице боја на Косову показала је моћ националне мобилизације, али, уједно, и моћ политичког избора ускраћиваног Југословенима током периода комунистичке владавине – више од милион Срба окупило се на Газиместану, месту где се чувена битка одиграла у јуну 1389. године.

Исто као и у случају периода Отоманског царства, крвопролиће које се догодило у Првом, а нарочито Другом светском рату, „оживљено” је у литерарним радовима познатих српских писаца, од којих је свакако најјутицајнији Добрица Ћосић чији су литерарни прикази отпора, патњи и жртвовања Срба у деветнаестом и раном двадесетом веку, као и њихово наивно веровање у „југословенски пројекат”, оставили дубок траг у српском књижевном стваралаштву. Према Ћосићевим сопственим речима, сви његови карактери били су оличење нације, као и носиоци националне судбине у целини.⁴⁸⁴

У свом историјском роману „*Време смрти*” Ћосић описује невероватне патње и хероизам малог српског народа сукобљеног са далеко јачим непријатељем у Првом светском рату. Роман прати нацију у једном од најтрагичнијих поглавља њене историје, рату у коме је коначна победа коштала Србе губитка трећине становништва. У књизи се мешају епско и стварно, сусрећу историјски и измишљени јунаци, они на највишим и они на најнижим хијерархијским лествицама, и сви они заједно осликавају биће српског народа на једној од његових историјских прекретница.⁴⁸⁵ Срби су, према Ћосићу, нација чије тежње не само да превазилазе њихове могућности у сукобу са много моћнијим земаљским снагама,

⁴⁸³ Радован Самарџић, Интервју у часопису НИИ, 30.04.1989, стр. 35

⁴⁸⁴ Добрица Ћосић, *Промене*, Нови Сад: Дневник, 1992, стр.211

⁴⁸⁵ Драгољуб Стојадивић, у Добрица Ћосић, *Време смрти* I, Ниш: Зограф, 2007, стр. 372

већ иду и против самих небеских закона.⁴⁸⁶ У неправедном рату против Аустроугарске царевине на српској страни нису ни оружје, ни сила, ни моћ, већ само људско достојанство и спремност на жртву – Када у једном тренутку војвода Радомир Путник пита Живојина Мишића за мишљење о безизлазној ситуацији у којој се налази српска војска, Мишић му одговара следеће: „Овај ће рат добити онај ко може најдуже да трпи поразе. А ја не знам који нам је непријатељ раван у снази да трпимо“.⁴⁸⁷

Добро познат по свом уверењу да је судбина Срба то да добију рат и изгубе у миру, Ћосић сликовито описује осећање присутно у његовим књигама и уједно присутно међу мноштвом српских интелектуалаца у комунистичкој Југославији: „За Србе, отаџбина постоји само у рату...Срби су били добри и храбри војници, ратни победници, а лоши су и плашљиви грђани, слаби градитељи живота. Зато су као већински народ у Југославији пали на ступањ потчињених и сужањске већине. Јунак у рату, постао је кукавица у миру и слободи“.⁴⁸⁸

„Крвави траг“ међуетничких сукоба југословенских народа током Другог светског рата упечатљиво је дочаран од стране више српских писаца, од којих су неки лично присуствовали покољима и изгубили чланове својих породица у рату. Грађански рат који се догодио у Босни и Херцеговини за време Другог светског рата постао је тема неких од најпознатијих литерарних радова објављених у осамдесетим годинама, између осталих и књига Војислава Лубарде и Вука Драшковића. Лубардино аутобиографско дело „*Анатема*“, објављено 1982. године, за тему има масакр локалног српског становништва на почетку рата, који су починиле муслиманске усташе у његовом родном месту у источној Босни, између осталог описујући и одвођење пишчевог оца на егзекуцију у присуству самог Лубарде.⁴⁸⁹ Бруталност грађанског рата у БиХ описана је и од стране српског херцеговачког писца Вука Драшковића који је касније постао један од лидера опозиције у Србији деведесетих година. Његов роман *Нож* заснован је на истинитом догађају из Другог светског рата, масакру српске породице почињеном

⁴⁸⁶ Добрица Ћосић, *Време смрти* I, Ниш: Зограф, 2007, стр.75

⁴⁸⁷ Исто. стр. 135

⁴⁸⁸ Добрица Ћосић, „Српско питање – Демократско питање“, у *Теорија политике – ридер*, ур. Драган Симеуновић, Београд: Наука и друштво, 2002, стр.125

⁴⁸⁹ Војислав Лубарда, *Анатема*, Београд: Дечје новине, 1990, стр.40

од стране њихових муслиманских суседа у једном херцеговачком селу на Божић 1942. године. Једини преживели у покољу, тек рођена беба узета је од стране једног од починилаца и одгајана у његовој породици као Муслиман. Након сазнања о свом правом пореклу, много година касније, младић прихвата свој српски идентитет.⁴⁹⁰ Роман има јасну симболичку везу са историјским односима Срба и Муслимана, и преовлађујућим погледом у српском јавном дискурсу на Муслимане као српске издајнике који су издали своје корене и народ прихватајући веру освајача. Овај грешан и срамотан историјски чин праћен је жељом за уништењем „доказа издаје”; отуда мржња и бес према онима који представљају стални подсетник на „изворни грех” „Баш зато што сте исте крви, што су никли из нашег сјемена, њихова је мржња неизмјерна. Баш зато нема граница њихово лудило. То поријекло је мрља на њиховој свијести и њиховом имену“.⁴⁹¹

Посвећен једној од најтежих и најмрачнијих епизода у историји Срба у Босни и Херцеговини, Драшковићев роман не позива на насиље и освету, већ само истиче потребу да се трагична прошлост не заборави, како се не би никада поновила: На једном од стратишта српског народа у Херцеговини, пред масом чланова породица усташких жртава, мостарски владика истиче следеће: „Морамо да памтило зло и да никада не опростимо злочине! Живи немају право ни да праштају ни да скривају “братске ране“ покојних. Њима припада само дужност да са костурница и касапница стално смичу и плијеве рђу лажи и заорава. Историја нас је толико пута опоменула да се путокази у будућност налазе у прошлости. Зато вас и позивам на слогу и молим Свевишњег да у вашим срцима не распаљују мржњу ни свјеже ране ни зле успомене. Не памти се зло ради тога да би се на зло злом одговорило, већ да се зло не би поновило! Бог је судија, он је записао како је било и ко је започео. На нама је да, у име сјутрашњег дана и заједничког живота, не дозволимо да више икада сијевне нож под било чијим грлом у Херцеговини. Да се, више никада, не понови вријеме ножа и маља, наш ископ и наше безумље!“⁴⁹²

⁴⁹⁰ Вук Драшковић, *Нож*, Београд: Српска реч, 2000

⁴⁹¹ Исто. стр.28

⁴⁹² Исто. стр.49

Рат и политика идентитета

Симболичка и материјална улога насиља у афирмацији националног идентитета

Етничка и верска хомогенизација различитих заједница у Босни и Херцеговини ефективно их је припремила за брутални грађански рат који је још више ојачао постојеће колективне идентитете, додајући нове слојеве националне идентификације и продубљујући јаз између супротстављених група. Како истиче Ненад Кеџмановић: „...У последњем циклусу међусобних крвавих обрачуна старе омразе само су обogaћене новим фрустрацијама, које би лако могле да се претворе у ојачане пориве за нека будућа осветничка измирења увећаних рачуна“.⁴⁹³

Рат је утицао на међуетничко поверење, толеранцију, разумевање и емпатију до те мере да већина припадника једне националне групе сада једноставно живи потпуно одвојено од својих суграђана друге националности, без икаквог покушаја или жеље за међусобном комуникацијом. Обзиром на бруталност рата ово није изненађујуће. Насиље и страх имају застрашујућу моћ да у тренутку униште осећања и везе грађене годинама. Након свега, поверење је крхко у смислу да је потребно дуго времена да се изгради, а релативно га је лако уништити.⁴⁹⁴ Више различитих истраживања спроведених у послератном периоду у БиХ дају добар пример утицаја рата на локалне заједнице; резултати истраживачког пројекта на тему етничке дистанце грађана Републике Српске и Федерације БиХ према народима бивше Југославије, спроведеног 2003. године, на пример, пружају увид у међуетничке односе у оквиру послератне Босне и Херцеговине.⁴⁹⁵

Деструктиван утицај ратних дејстава на међуетничке односе у БиХ сликовито описује Кеџмановић, примећујући да је „немали број припадника старије и средње генерације бар...сачувао лијепе успомене на неке слике из дугих година мултиетничког суживота које је тешко избрисати у контрасту с ружним

⁴⁹³ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.158-159

⁴⁹⁴ Погледати: Peter Hakansson и Fredrik Sjöholm, “Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina”, Working Paper 216, август, 2005

⁴⁹⁵ Погледати: С. Пухало, „Етничка дистанца грађана Републике Српске и Федерације БиХ према народима бивше СФРЈ“, *Психологија*, Vol 36 (2), стр. 141-156, 2003

ратним и избјегличким искуствима, а повремено их потичу и на размишљања није ли се можда, ипак, не само могло заједно него није ли тако чак, евентуално, било и боље. Без обзира на то што су те идиличне слике прије свега везане за присне личне везе с другонационалним и иновјерним колегама, комшијама, кумовима, рођацима, оне представљају бар неку танку нит потенцијално шире комуникације. Међутим, млађе генерације, које су у рат ушле као дјеца стасавале су под притиском трауматичних ратних искустава када је припадник друге нације био непријатељ са супротне стране фронта и ван домашаја непосредног људског додира, од којег се само страховало, трпило, страдало и гинуло и према којем се није могло осјетити ништа више и боље него мржња. Социјализовани у рату биће сутра социјализатори у миру, зато се смјеном генерација међуетнички односи не само да не морају поправити него је чак вјероватније да ће се погоршати, изузев ако се не мисли на нека далека покољења која ће се формирати у потпуно измијењеним објективним околностима⁴⁹⁶.

Природа босанског рата 'изненадила' је поједине посматраче из западног света, који су чврсто веровали у то да су брутални оружани сукоби ствар прошлости у 'цивилизованој' Европи. Неки други су, опет, избијање рата одмах довели у везу са историјом и менталитетом локалних народа. Још почетком двадесетог века различити истраживачки пројекти, спроведени од стране познатих западних научних института, истицали су да је 'балканска округност' „ствар прошлости” која се понавља сваки пут када политичка криза измакне контроли. Према извештају о Балканским ратовима 1912 и 1913. године америчког института *Carnegie Endowment*, „спаљивање села и егзодус поражене популације представљају нормалне и традиционалне појаве свих балканских ратова и устанака. То је навика свих ових људи. Патње које су сами поднели, они затим наносе другима”.⁴⁹⁷ Након избијања ратова деведесетих, историјску склоност ка „насилним решењима“ политичких проблема као карактеристику балканских народа истицали су и неки западни научници који се баве овим регионом, наглашавајући да култура насиља и насилно гушење разлика имају дугу традицију

⁴⁹⁶ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.160

⁴⁹⁷ Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduit of the Balkan Wars*, Washington D.C., 1914

у региону која је и даље свеprisутна.⁴⁹⁸

Овакви ставови се, иако некад злоупотребљавани и коришћени у сврху необјективних и неутемељених анализа балканских сукоба и историје, свеједно темеље на чињеницима – у својој новијој историји Балкан је био поприште многобројних грађанских ратова и конфликта мотивисаних етничким и религијским разликама. Ово, наравно, не значи да је друштвени карактер балканских народа специфичан или другачији од карактера других, нити да су народи на Балканском полуострву по природи „агресивнији” од неких других националних заједница; то је, једноставно, чињеница настала као последица одређених историјских околности које су, истини за вољу, биле најмање узроковане жељама или активностима самих становника Балкана. Како истиче Константин Никифоров: „Све у свему, вјековима је Балкан био поприште сукоба туђих интереса. Његову мапу много пута су прекрајали, не базирајући се на тежње и мишљење самих Балканаца. Углавном то и јесте узрок сталних балканских несугласица и спорења, нерегулисаних међуетничких односа и међудржавних граница. Тражити у томе потврду за неријетку анализу о некаквој урођеној агресивности Балканаца – потпуно је неоправдано и представља примјер *замјене теза без преседана у историографији*“.⁴⁹⁹

Специфичне друштвене околности, захваљујући којима је Балкан много пута у својој историји био поприште насилних сукоба, произвеле су етничке разлике, анимозитете и конфликте, који су у неким периодима тињали, а у другим избијали на површину уз ерупцију мржње, беса и насиља који се, по природи и интензитету, сасвим логично нису, нити су могли значајније разликовати од нације до нације. За време рата у Босни и Херцеговини, међутим, овакав поглед сматрао се политички некоректним у западним ‘либералним’ круговима. Србија и Срби проглашени су ‘агресорима’ и било какво позивање на историју се сматрало чином ‘моралног релативизма’. Према овој теорији, таква опажања ‘изједначавала’ су кривицу на свим странама, подривајући на тај начин западну политику

⁴⁹⁸ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.254

⁴⁹⁹ Др Константин Никифоров, „Мјесто и улога Дејтонског споразума на постјугословенском простору“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 226

заштитничког става према Муслиманима и демонизације Срба. Анализа историје је, међутим, неопходна у сваком покушају да се објасни и дефинише природа грађанског рата у БиХ, обзиром да без ње све делује насумично и „бесциљно“.

Значај прошлости готово да није могуће заобићи у политичким анализама босанског рата; у неким случајевима, сукоб је представљен као „наставак вековне борбе између ислама и хришћанства, то јест Отоманског царства и локалног православног и католичког становништва“ или као „сравњивање историјских рачуна између Срба, Муслимана и Хрвата“. Иако овакви погледи представљају значајно поједностављивање и, на неки начин, изобличавање далеко комплексније реалности, питање историје, како фактичке, тако и митолошке, јесте кључно у разумевању мотива и циљева сукобљених страна. Нема потребе истицати да су сећања, комеморације и митови имали значајну улогу у босанском рату; рат не би било могуће разумети ако би се игнорисала улога коју је перцепција прошлости играла у разумевању историје и садашњости од стране његових учесника. Честа освртања на историју коришћена су како би се легитимизовали ратни напори и мобилисало становништво, а политички и војни лидери често су правили „историјске паралеле“ како би објаснили своје активности: На прослави поводом Видовдана, организованој у Бијељини 1995. године, генерал Ратко Младић тако је истакао значај косовске битке за српску историју и садашњост: „Нешто више од шест векова дели нас од онога дана када је кнез Лазар погинуо на Косову у борби против Турака. По народном предању кнез је причестио своју војску и приклонио се царству небеском, бранећи отаџбину, веру, слободу и част српског народа. Стога је логично и природно што ми на данашњи дан помињемо то славно име српског народа. Разумели смо његову суштину жртве и извукли историјске поруке. Ми, данас, стварамо победничку војску, а Лазареву жртву нисмо претворили у заслепљујући мит жртвовања”.⁵⁰⁰

Са друге стране, ратови у Босни и Херцеговини и другим деловима бивше Југославије, као што је то случај са већином војних сукоба у савременом свету, никако нису представљали искључиво ирационалну, импулсивну демонстрацију историјских антагонизама, већ су, напротив, били у служби веома рационалних

⁵⁰⁰ Љиљана Булатовић, *Генерал Младић*, Београд: Нова Европа, 1996, стр.154

дугорочних политичких циљева; они су служили како би се хомогенизовала маса, успоставиле неподељене лојалности, јасни идентитети и чврсте границе.

Невероватан успех националне мобилизације у БиХ у релативно кратком периоду и рат и насиље који су уследили након тога, после вишедеценијског мира и коегзистенције, вероватно најбоље могу да се објасне самом природом те исте 'мултиетничке' коегзистенције која је, на мање-више сличан начин, карактерисала босанско-херцеговачко друштво вековима, обележена релативно мирним периодима испресецаним дубоким политичким кризама, бруталним насиљем и грађанским ратовима.

Етничка мапа налик „леопардовој кожи“, која је карактерисала БиХ од отоманског периода па све до грађанског рата деведесетих, произвела је стварање феномена „босанског комшилука“, специфичног система међунационалних односа у оквиру етнички мешовитих средина каквих је у Босни и Херцеговини, као што је истакнуто, било много, нарочито у градовима који су великим делом били насељени мешавином главних етничких група у различитим процентима.

Реч „комшилук“ турског порекла (комшилук: суседство, пр. Ј.В.) означава свеукупне суседске односе. У босанско-херцеговачком контексту та реч, међутим, има двојако значење, пошто се углавном употребљава како би означила односе између суседа који не припадају истој националној заједници. Комшилук, дакле, у БиХ означава систем свакодневног суживота заједница које сачињавају локално друштво.⁵⁰¹ У периоду комунизма реална слика свакодневног суживота и природе комшијских односа у великој мери замагљивана је и прикривана званичном идеологијом „братства и јединства“; поједина истраживања, међутим, као што су истраживања социолога Махмута Мујачића и *Института за проучавање националних односа*, ипак пружају реалан приказ специфичне природе међунационалних односа. Резултати испитивања јавности на тему односа различитих националних заједница у БиХ, спроведеног од стране *Института за проучавање националних односа* 1990. године, указују на упадљиве разлике између свакодневног живота, у коме ти односи почивају на узајамној зависности и помоћи,

⁵⁰¹ Ксавије Бугарел, *Босна-Анатомија рата*, Београд: Едиција РЕЧ, 2004, стр.118

и сфере политике, у којој добијају облике супарништва и сукобљавања.⁵⁰² Истраживања социолога Махмута Мујачића такође осликавају политичку осетљивост међуетничких односа; на примеру града Дервенте у периоду касних шездесетих година, Мујачић долази до закључка да се присни суседски односи углавном успостављају између припадника истих националних заједница, те да је „у свакодневном животу, у односима између поменутих националних група, национално питање на неки начин пристуно; 'та искра тиња' и довољно је да се о њему почне говорити...па да се разбукти и почне да доминира животом ове заједнице“.⁵⁰³

Комшилук, што се закључује и из самог значења ове речи, води порекло из периода отоманске власти, а његове особине одговарају специфичном отоманском друштвеном и политичком поретку. Отомански политички поредак почивао је на религијским заједницама и јасно одређеним односима између њих; оно што је неопходно истаћи је да отоманска држава није тежила да политички интегрише немуслиманске, односно, у случају БиХ хришћанске заједнице, док, истовремено, и саме хришћанске заједнице нису тежиле ка томе да се приближе окупаторској држави, колико да се дистанцирају од ње. Комшилук се, дакле, успоставља у једном простору свакодневице и међуљудске блискости из ког је држава одсутна, и у том простору кристализује онај хијерархизовани и нетериторијални плурализам карактеристичан за отомански комунитаристички поредак, те на тај начин доприноси стабилном карактеру тог комунитаристичког поретка у свакодневној равни.⁵⁰⁴

Како истиче Ксавије Бугарел: „Комшилук је мање израз вековне толеранције, а више механизам свакодневног потврђивања тог мирољубивог карактера међунационалних односа. Позиви на верске празнике, на пример, отварају границе између заједница, али их не бришу; дружење приликом породичних прослава надокнада је за групну ендогамију, али је не доводи у питање. У комшилуку, стабилни и мирољубиви карактер свакодневних

⁵⁰² Погледати: „Грађани БиХ о међунационалним односима“, у *Свеске Института за проучавање националних односа*, Сарајево, год.8, бр.28-29, 1990, стр.253-367

⁵⁰³ Махмут Мујачић, „*Међунационални односи у једном граду: пример Дервенте*“, *Гледишта*, Београд, год.8, бр.8, 1972, стр. 1081-1092

⁵⁰⁴ Ксавије Бугарел, *Босна-Анатомија рата*, Београд: Едиција РЕЧ, 2004, стр.122

међунационалних односа има као предуслов једно „свако код своје куће, свако на своме месту“, чији јемац остаје ипак, на крају крајева, држава“.⁵⁰⁵ Бугарел закључује да управо у овој чињеници „почивају амбивалентност и крхкост комшилука. Ово свакодневно потврђивање стабилног и мирољубивог карактера међунационалних односа функционише све док је држава у стању да својом политиком гарантује тај стабилни и мирољубиви карактер. Чим она престане то да чини, или чак окрене заједнице једне против других, и комшилик – трагање за сигурношћу кроз реципроцитет и мир – тад креће у злочин, у потрагу за сигурношћу кроз протеривање и рат. А управо то и показују међунационална насиља која, још од XVIII века, скоро редовно прате аграрне кризе и стране инвазије у Босни и Херцеговини“.⁵⁰⁶

Описујући феномен босанско-херцеговачког комшилука, Ненад Кеџмановић примећује да су у свакодневном животу у мултиетничким срединама у БиХ постојала одређена неписана правила којима су се руководили припадници различитих етничких заједница како би њихови међусобни односи добро функционисали. Како истиче Кеџмановић: „Да би то зближавање могло да функционише и потраје упркос националним, вјерским, обичајним, културним и другим разликама и упркос узајамном неповјерењу седиментираном у колективној меморији више генерација које су имале прилику да доживе и тамну страну комшилука, постојале су чврсте, неписане границе отворености. Неугодна питања се нису отвараола, у личну и породичну приватност се није много залазило, политика се углавном заобилазила и, уопште, прећутним споразумом су биране само оне теме за које се унапријед могло знати да неће никог иритирати...Није то, дакако, била баш она енглеска конверзација о временској прогнози, али било је у том специфично босанском, дакле мултиетничком комшилуку, повеликог одступања од оног изворног мононационалног, у којем су блискост, солидарност, узајамност условљене искреношћу, отвореношћу, непосредношћу“.⁵⁰⁷ Аутор даље наглашава да је из овог разлога „неупућеним пролазницима из национално

⁵⁰⁵ Исто.стр.123

⁵⁰⁶ Исто

⁵⁰⁷ Ненад Кеџмановић, „Лице и наличје комшилука“, у *Немогућа држава – Босна и Херцеговина*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.43

компактних средина тај типично босански комшилуk изгледао као идилична безконфликтна хармонија. А они који би, очарани, дуже остали, послије су бивали разочарани кад би открили сву слојевитост и противрјечност тајне добрих односа са иновјерним комшијама⁵⁰⁸.

Као што примећује Кеcмановић, „феноменологија босанског комшилука објашњава и наизглед необично понашање (без обзира на вјеру и нацију) уочи првих вишестраначких избора. Док је национално буђење већ било освојило читаву Источну Европу и све југословенске републике, а СДА, ХДЗ и СДС као легалне политичке партије кренуле у предизборну кампању, све сондаже јавног мњења у БиХ показивале су 90-процентну определијељеност укупног вишенационалног бирачког тијела за мултиетничке странке. Чак и када су гласови већ били пребројани и када се показало да су и у највећим урбаним центрима, попут Сарајева, Мостара, Бањалуке, Зенице, Добоја, тријумфовале националне странке, комшије су се и даље међусобно заклињале како су сви гласали за реформисте и комунисте. Испало је да су националистима у Босни гласове дали неки други људи који су дошли са стране и нису имали развијен сензибилитет за љепоте босанског комшилука, који се убрзо потом почео незауостављиво распадати у губљењу повјерења, скретању погледа, замирању разговора, хлађењу присности, избјегавању сусрета и прекидању веза“.⁵⁰⁹

Процес етничке мобилизације и заоштравања политичке кризе текао је веома брзо, па је од „губљења поверења, скретања погледа, замирања разговора, хлађења присности, избегавања сусрета и прекидања веза“ до формирања националних војски, звецкања оружјем, проливања крви и, на крају, избијања свеопштег рата, дошло у релативно кратком временском периоду, неупоредиво краћем од готово педесет година 'мултиетничке идиле' на комунистички начин.

Иако се бруталност рата у Босни и Херцеговини може довести у везу са њеном бурном прошлoшћу и експлозивном етничком мешавином, она ни по чему не представља јединствену појаву. Како примећује Робин Вилијамс, насилни конфликти у којима примарне линије поделе представљају етнички идентитети

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ Исто, стр.44

често су изузетно сурови и тешко их је зауставити...Када једном почну, у први план на свим странама избија само преживљавање; процес конфликта сам по себи ствара страх од истребљења, жељу за осветом и дубоко неповерење према сваком договореном решењу.⁵¹⁰Грађански ратови који су истовремено мотивисани „непремостивим“ етничким и/или религијским разликама, као што је већ истакнуто, имају посебне карактеристике које додатно компликују иначе замршен и тежак феномен ове врсте политичког насиља и његову суморну стварност. У својој анализи комуналних сукоба између различитих религијских заједница, које он назива „ратовима због неодговарајуће границе“, Семјуел Хантингтон наглашава да су „сукоби због неодговарајуће границе понекад...борба чији је циљ контрола над људима. Чешће, у питању је контрола над територијом. Циљ бар једне стране је да освоји територију и ослободи је од људи тако што ће их протерати, побити или обоје, тј. спровести „етничко чишћење“. Ови сукоби су жестоки, ружни и обе стране се ангажују у масакру, тероризму, силовању и мучењу. Територија која је у питању често је за обе стране симбол њихове историје и идентитета, света земља на коју имају неприкосновено право“.⁵¹¹Дубок емотиван значај који одређена територија има за обе, или чак више сукобљених страна, значајно отежава компромис јер су у свести сукобљених страна јасно уцртане границе „њихове земље“, а такву земљу је тешко поделити – могуће ју је само „покидати“, што се у оваквим ратовима често и дешава; свака страна „граби“ колико може територије успут је „чистећи“ од нежељеног становништва друге етничке и религијске припадности. Илузорно је и размишљање о томе да је у оваквим сукобима могуће постићи трајно компромисно решење које би, бар у одређеној мери, задовољило обе стране. Много чешћи резултат ових ратова је стање „бесконачне привремености“ које може да траје јако дуго, некада деценијама, можда и чешће вековима. Како истиче Хантингтон, ови сукоби када се догађају унутар држава трају шест пута дуже него ратови између држава, а као резултат њиховог

⁵¹⁰ Robin M. Williams Jr., *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.5

⁵¹¹ Семјуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, Бања Лука: Романов, 2000, стр.280

продуженог карактера имају за последицу велики број мртвих и избеглица.⁵¹² Аутор даље примећује да и „када се постигну споразуми, њих често не потпишу сви учесници и они обично не трају дуго“. Из тог разлога „многи од ових савремених ратова су, једноставно, последња рунда у продуженој историји крвавих сукоба“.⁵¹³

Последице оваквих конфликта готово увек укључују ојачане етничке и религијске идентитете, оне исте због којих је рат и вођен, територије чишћене, а људи протеривани и убијани; сви други, „успутни“ идентитети губе се и нестају под притиском насиља. Бруталност рата у БиХ тако је успела да скоро у потпуности анулира готово педесетогодишњи напор комуниста да имплементирају политику „братства и јединства“, и маргинализују етничке и религијске разлике између југословенских народа. Етничко и културно чишћење праћено насиљем претворило је неодлучне и атеистички опредељене Југословене у националистички оријентисане и дубоко религиозне Србе, Муслимане и Хрвате за врло кратко време; идентитети обликовани деценијама образовања, медијског и општег друштвеног утицаја врло брзо су замењени новим идентитетима, обликованим крвљу. Како примећује Кеџмановић, ако се у БиХ „уочи рата могло говорити о вишеструким идентитетима и подијељеним лојалностима, па се један њен становник осјећао истовремено и национално као Србин, и регионално као Херцеговац или Босанац, и помало обоје као припадник једне федералне јединице, те као југословенски патриота, тај је током рата и касније или искључиво или бар прије свега себе препознавао у једној димензији, и то оној првој. Све остале је доживљавао као вјештачке и наметнуте, периферне и анахроне, привремене и изгубљене“.⁵¹⁴

„Етнички инжињеринг“ у грађанском рату у БиХ – етничко и културно чишћење територија и њихова улога у афирмацији националног идентитета

Грађански рат који се у Босни и Херцеговини одиграо деведесетих година има посебан значај који други ратови у овом региону нису имали; он је, као што је

⁵¹² Исто. стр.280-281

⁵¹³ Исто

⁵¹⁴ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.228

већ истакнуто, успео да повуче јасне линије разграничења између Срба, Муслимана/Бошњака и Хрвата по први пут након отоманских освајања када је Босна и задобила своју етничку комплексност; етничка мапа БиХ, која је пре почетка рата услед своје мешавине становништва подсећала на леопардову кожу, ратним дејствима знатно је поједностављена. Наиме, сукоби и насиље за последицу су, између осталог, имали и територијално раздвајање становништва у оквиру етнички хомогенизованих целина, процес познат под називом „етничко чишћење”.⁵¹⁵ Политика ове врсте „етничког инжињеринга” свакако није компатибилна са савременим идејама демократије и људских права, али је свеједно коришћена у не тако далекој прошлости у различитим деловима Југоисточне Европе и има дугу традицију у овом делу света. Како истиче Шопфлин: „Идеја иза овог 'решења' је то да је етнички очишћена држава углавном стабилнија, боље интегрисана, мање оптерећена сталним проблемима везаним за мултиетничност и слично. Моралне сумње због убијања или протеривања великог броја људи другачије етничке припадности не постоје управо зато што су етнички другачији. Стога овај метод представља ултимативну реалност етницизма, сурову, али несумњиво ефективну по резултатима“.⁵¹⁶

У случају Босне и Херцеговине, као и бивше Југославије генерално, сврха етничког чишћења била је успостављање оштрих линија разграничења између различитих етничких идентитета и истовремена елиминација „алтернативних” опција идентификације, то јест југословенског идентитета. Као што наглашава Кетрин Вердери: „Иако су национални покрети у деветнаестом и двадесетом веку створили јединствене идентитете за људе који су се дефинисали као „Хрвати“, „Срби“, „Македонци“, итд., у Југославији уопштено овај процес, иако је напредовао, није отишао толико далеко да би спречио постојање вишеструких идентитета. У земљама насталим након југословенске сецесије то, међутим, више није случај. Људи мешовитог порекла – они који су се некада изјашњавали као „Југословени“ – принуђени су да одаберу један идентитет. „Етничко чишћење“,

⁵¹⁵ Robert M. Hayden, “Democracy Without the Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctional States”, *East European Politics and Societies*, Vol 19, Бр.2, стр.240

⁵¹⁶ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.269

према томе, не значи само истребљење припадника „друге групе“; оно такође значи елиминацију алтернативних избора идентитета”.⁵¹⁷ Процеси националне хомогенизације и етничког чишћења били су, стога, између осталог мотивисани и неопходношћу стварања јединствених и недвосмислених идентитета, нарочито у случајевима мешовитог етничког порекла, и брисања свих елемената мешавине и неодређености који би представљали претњу новоствореним националним државама.

Како примећује Роберт Хајден, овај процес је био бруталан, често насилан, обзиром да је становништво било тако измешано у многим деловима Босне и Херцеговине да јасне линије разграничења нису могле да буду повучене без „размене људи”.⁵¹⁸ Као што је већ истакнуто, етничка мешавина која је раније преовлађивала у БиХ поједностављена је у значајној мери бруталношћу конфликта који је изавао премештања читавих заједница са „непријатељске територије” на територију под контролом њихове сопствене националне групе. Политика етничког чишћења суштински је отворила пут прекрајању етничких граница и стварању моноетничких, „чистих” региона, што је на неки начин утицало на промену тока историје и њеног ‘мултикултуралног наслеђа’, и, истовремено, „изнова исписала текстуалност територије”. Овакве врсте рекомпозиције етничког састава иначе представљају интегрални део историје Босне и Херцеговине иако је последњи рат јединствен по томе што је у њему дошло до готово потпуног одвајања локалног становништва по етничкој основи.

Како је већ наглашено, овакви процеси дешавали су се више пута у босанско-херцеговачкој историји тако да последњи рат представља само последњи случај ове парадигме културног ексклузивитета; добар пример ове парадигме је уништавање верских и културних споменика. Етничко чишћење је, наиме, увек праћено систематским уништењем свих трагова постојања „непријатељске” етничке заједнице, од којих су најважнији религијски објекти и други споменици

⁵¹⁷ Katherine Verdery, “Ethnicity, nationalism, and state-making – ‘Ethnic groups and boundaries’: Past and Future”, у Hans Vermeulen и Cora Govers, ур., *The Anthropology of Ethnicity: Beyond “Ethnic Groups and Boundaries”*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1994, стр.38

⁵¹⁸ Robert M. Hayden, “Democracy Without the Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctional States”, *East European Politics and Societies*, Vol 19, Бр.2, стр.240

културе одређене националне групе. Циљ ових чинова је брисање свих знакова постојања непријатеља и, накнадно, стварање новог моноетничког простора лишеног присуства другачијих култура, религија и етницитета. Као што примећује Памела де Кондапа: „Обзиром да су етничке групе културно дефинисане, оне могу да буду елиминисане уколико нестане њихова култура, чак и ако не дође до физичког уклањања људи. Стога систематско и намерно уништавање материјалне културе која делимично дефинише такву етничку групу чини интегрални део тог културног чишћења...Брисање материјалне културе...уствари оправдава читав процес поричући оно што се дешавало раније и у, случају Босне, поричући постојање и целисходност етничке различитости“.⁵¹⁹

Уништавање културних споменика у суштини рефлектује често „нелагодну“ историјску коегзистенцију различитих етничких и религијских група константно ангажованих у борби за моћ и територију. Као и кад је у питању „етничко чишћење“, овакви чиновници ни у ком случају не представљају специфичност босанског рата. Наиме, већина етнички и религијски мотивисаних сукоба за територију праћена је неком врстом етничког и културног чишћења, увек из истих разлога: брисања трагова постојања једне националне/културне групе у циљу стварања новог простора и новог почетка за другу заједницу. Обзиром да се етничке групе симболично конституишу на границама којима се „једно“ дефинише у односу на „друго“,⁵²⁰ материјална култура која се везује за одређену групу може, између осталог, да представља ту разлику, чак и између оних заједница које су доста сличне. Нарочито у кризним периодима, културни симболи често добијају огроман значај који у великој мери дефинише и ствара осећај различитости. Док се разлика одбија, истоветност пружа извор легитимитета. Идеја повезаних концепата културе и права обезбеђује моћну мобилишућу дијалектику која има моћ да алтернативно привилегује и негира, блиско утичући на саму идеју легитимитета.⁵²¹ Моћ обезвређивања или брисања културе, стога, фундаментално

⁵¹⁹ Pamela De Condappa, “*Cultural Genocide in Bosnia and Herzegovina - Destroying Heritage, Destroying Identity*”, Yale University, Cultural Genocide, Spring 2006 Genocide Studies Seminars, стр.1 - 2

⁵²⁰ Погледати: А. Cohen, “*The Symbolic Construction of Community*”, London: Routledge, 1993

⁵²¹ Погледати: J.K. Cowan, M.B. Dembour and R.A. Wilson, *Culture and Rights: Anthropological Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001

утиче на легитимност групе и, у екстремним случајевима, њено право да постоји, обзиром да исто као што заједнице могу да буду „замишљене”, могућ је и супротан процес у оквиру кога се оне „дематеријализују”.

Културно чишћење територије пружа политички легитимитет онима који „владају земљом”, обзиром да територија представља више од комада земље; она има дубок симболички значај за политичку моћ етничке групе, универзалну прихватљивост њене моралне вредности и гаранцију њене културне репродукције.⁵²² Уништавање, некада стотинама година старих, културних и религијских споменика често се једноставно доживљава као начин брисања периода историје и спречавања било какве будућности за нежељену етничку групу на спорној територији. Ово је обично праћено порицањем самог историјског постојања уништених споменика и светилишта, као и релативно брзим подизањем нових културних и верских објеката на местима старих, тиме презентујући ‘нову историју’ и нову будућност за победнике на спорном делу земље. Тиме се „пружа опипљив и потенцијално растегљив резервоар 'легитимитета' који се може користити у циљу потврђивања историјских права на територију и идентитет, нарочито етнички идентитет. Уништити материјалну културу која дефинише или се сматра да дефинише групу делимично свакако представља покушај брисања, врсту *damnatae memoriae* која је одувек карактерисала и консолидовала победничку верзију историје”.⁵²³

Као што је већ истакнуто у првом поглављу овог истраживања, сви ратови су неправедни и брутални, али су грађански вероватно најнеправеднији и најбруталнији. Рат у Босни и Херцеговини, у том смислу, није представљао никакав изузетак; убијало се и гинуло на свим странама, нису били поштеђени ни цивили, ни жене и деца, ни културни и религијски споменици. Погинуло је око 100,000 људи, од тога око 30,000 Срба. Поручено је много православних и католичких цркава, џамија, као и других споменика културе. Масовно су рушене куће,

⁵²² George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр. 240

⁵²³ Pamela De Condappa, “*Cultural Genocide in Bosnia and Herzegovina - Destroying Heritage, Destroying Identity*”, Yale University, Cultural Genocide, Spring 2006 Genocide Studies Seminars, стр. 1 - 2

спаљивана читава села; Муслиманско-хрватска Федерација очишћена је од Срба, Република Српска од Муслимана/Бошњака и Хрвата. Било би непримерено, па и немогуће, 'мерити' количину патње и 'вредност' жртава, али се, на жалост, управо то радило и ради у званичном Сарајеву и неким круговима међународне заједнице – муслиманске/бошњачке жртве се истичу, српске прећуткују или негирају. Ствара се утисак да су Срби извршили 'агресију' на БиХ са неке друге територије, да они сами нису живели у Босни и Херцеговини, да ту нису била њихова села, њихове куће, њихова гробља, цркве, жене и деца. Иако у потпуности фабрикована и историјски неодржива, ова теорија и даље представља званичну 'верзију' рата оних који су је и створили на његовом почетку, што даље продубљује антагонизме, ствара тензије и спречава превазилажење конфликта између народа у БиХ.

Улога међународног јавног дискурса у афирмацији националног идентитета српског народа у Републици Српској и БиХ

Рат у Босни и Херцеговини, као и читава југословенска криза, од самог почетка су имали неподељену пажњу светске јавности, што их је издвојило из мноштва сличних сукоба (од којих су неки за последицу имали далеко више жртава и материјалних разарања, прим. Ј.В.) у периоду након завршетка хладног рата. Од самог почетка грађанског рата у БиХ већина западних држава са САД на челу заузела је јасне позиције у односу на стране у сукобу, које су имале за циљ остварење стратешких и политичких (првенствено америчких) интереса на Балкану, невезано за објективне чињенице о самом рату, односно „истину“ која је, читаво време трајања распада Југославије и ратова који су га пратили, у извештајима западних институција и медија била заступљена таман онолико колико је то било у складу са сликом која је јавности требала да оправда њихове ставове и политику; тамо где је истина улазила у колизију са званичним западним „представама рата“, прећуткивана је, сакривана или негирана.

Као и у већини сличних конфликта у свету, на самом почетку босанског рата Запад је „доделио улоге“ учесницима у сукобу – Срби су постали 'лоши момци', 'агресори и злочинци', а Муслимани 'жртве великосрпске агресије' и

'наивни и беспомоћни заговорници вишевековне мултиетничке идиле' коју су (опет) уништили 'српски агресори'. Оваква слика, пројектована од стране западних политичких институција и медија, одржавана је у јавности све време трајања рата бројним медијским манипулацијама, неистинама и злоупотребама. Стратези бесомучне антисрпске кампање, вођене у водећим светским медијима, служили су се сензационалистичким вестима у којима често није било ни трунке истине и које су искључиво биле усмерене ка тоталној демонизацији српског народа и интензивирању антисрпског расположења на Западу.

Поред злочина за које постоје значајни докази да су их починили припадници муслиманских снага, као што је, на пример, испаливање гранате у Сарајеву на грађане који су стајали у реду за хлеб, 1992. године или масакр на сарајевској пијаци Маркале, почињен 5 фебруара 1994. године⁵²⁴, Србима су константно приписивани масовни злочини, предимензионирани до граница апсурда, за које је, наравно, касније утврђено да се никада нису ни догодили. Наиме, Срби су редовно упоређивани са немачким фашистима у Другом светском рату, а како би се ова апсурдна тврдња 'доказала' пласиране су бројне лажи о наводним масовним злочинима. Како наглашава Милован Милутиновић: „Медијске манипулације поларизовале су свјетску јавност и појачале антисрпско расположење. Вијести о наводним концлогорима изазвале су осуду свјетске јавности. Западни новинари и Бошњаци пронашли су 105 логора у којима су Срби држали 260.000 затворених муслимана од чега је њих 17.000 убијено. Међутим МК ЦК је утврдио да је на све три стране било око 10.000 затворених. Број силованих муслиманки нарастао је на 150.000, да би у октобру 1993. године Комисија УН за ратне злочине објавила 330 документованих случајева силовања код све три стране“.⁵²⁵ Управо у том периоду Британка Нора Белоф, која је након боравка у БиХ написала више текстова о силовањима, сама је истакла да су „главни извори о

⁵²⁴ Генерални секретар Уједињених нација, Јасуши Акаши је 6.јуна 1994.године, у седишту УН признао представницима немачке агенције ДПА да постоји тајни извештај светске организације о злочину на Маркалама у коме се каже да за страдање цивила нису одговорне српске већ муслиманске снаге. Овај извештај је имао 46 страница са налазима 11 стручњака из области експлозива.

⁵²⁵ Милован Милутиновић, „Медијске манипулације о врату народа и данас“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.677

српским злочинима силовања дошли од Хрвата и Муслимана који су започели рат са Србима“.⁵²⁶ Слични подаци износили су се и на тему броја убијених Муслимана у босанском рату; различити западни и локални извори помињали су цифре од чак 300.000 жртава, да би се на крају, према извештају УН, дошло до података од око 100.000 убијених на свим странама.

Слика о босанском рату ни на самом Западу, међутим, није била у потпуности „црно-бела“. Сумње у веродостојност проблематичних података, али и читаве антисрпске хајке у светским медијима, често су износили како сами западни новинари, тако и политичари који су, без обзира на званичну политику својих држава или свој лични став, у неким случајевима објективно извештавали о ратним дешавањима у Босни и Херцеговини. Тако се у извештају министра спољних послова Велике Британије, Дагласа Херда, поднетом Доњем дому парламента констатује да „ниједна страна у сукобу нема чисте руке...За разлику од рата у Заливу у Босни се не ради о инвазији једне државе на другу. У Босни се води рат између три етничке групе. Постоје сличне трагедије у другим деловима света...али тамо нема телевизијских камера“.⁵²⁷ Чак и они западни политичари за које би слободно могло да се каже да су у својим ставовима и деловању углавном заступали анти-српске ставове, у неким случајевима су критиковали деструктивну међународну политику у Босни и Херцеговини. Тако један од најактивнијих међународних посредника у рату у БиХ, британски преговарач Дејвид Овен, примећује да „ретко ратују само снаге добра и зла, ретко постоје само кривци и жртве...Кад су ратови потпуно или делимично грађански, као што је то био случај са четири рата...вођена у бившој Југославији, заваравамо се ако та питања посматрамо поједностављено или ако их приказујемо као борбу “добрих “ и “лоших“ момака“.⁵²⁸ Савет безбедности УН је резолуцијом 757, донетом 30. маја 1992. године, такође указао на то да се у БиХ води грађански рат, етнички и верски мотивисан, у коме све стране носе део одговорности за целокупну ситуацију.

Несумњиво је да су највећу улогу у сатанизацији српског народа одиграли западни медији; како истиче амерички аналитичар Гери Вилсон на тему

⁵²⁶ Nora Beloff, “Doubts About Serbian Rapes”, *The Daily Telegraph*, 19.01.1993

⁵²⁷ Mark Almond, *Europe's Backyard War – The War in the Balkans*, London, 1994, стр. 258, 260

⁵²⁸ Дејвид Овен, *Балканска одисеја*, Београд: Радио Б92, 1996, стр.381

злоупотребе медија у западној јавности: „Медији, на чијем су челу велике корпорације, одражавају мишљење оних који држе потпуну власт. Већина медијских извјештаја о догађајима на Балкану су сензационалистички и пуни података из Стејт департамента, ЦИА и Пентагона. Када се то ради у другим земљама, то се назива пропагандом. Када се тако нешто дешава у САД, то се сматра објективним и независним новинарством“.⁵²⁹ Бери Литучи још директније улази у срж истине о медијском рату против Срба. Према његовим речима: „Малициозна ратна пропаганда, антисрпска мржња и лажи преплавиле су америчке медије. То је било финансирано и проведено кроз кампање агенција за јавност, невладиних организација и група под покровитељством разних влада да се јавно мњење мобилише на страни босанских муслимана и Хрвата, а против ужасних Срба“.⁵³⁰

Сатанизација српског народа од стране (већине) западних медија и политичких институција у западној јавности стварала је антисрпску хистерију која је одговарала политици коју су у БиХ водиле САД и неке од њихових европских савезница; након „бомбардовања“ од стране медија и представника различитих политичких институција, Срби су бомбардовани и пројектилима НАТО авијације, а политички и економски притисци на Републику Српску су се наставили на различите начине, али несмањеном жестином и након завршетка рата.

Сви ови притисци, међутим, нису довели до дефетизма нити уништили снагу воље српског народа, већ су, очекивано, произвели супротне ефекте; сва послератна истраживања јавног мњења, политички избори и други јавни начини показивања мишљења и воље грађана српске националности у РС и БиХ указују на једно – Срби немају ни поверење у, нити емоције према својој 'званичној' држави Босни и Херцеговини, већ као легитиман оквир за остваривање својих интереса виде једино Републику Српску коју, уједно, и доживљавају као своју земљу, без обзира на тренутан недостатак њеног међународног суверенитета. Политичка воља

⁵²⁹ Гери Вилсон, НАТО на Балкану, стр.127; овде цитирано из: Милован Милутиновић, „Медијске манипулације о врату народа и данас“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.670

⁵³⁰ Bari Lituchi, *College Voice*, овде цитирано из: Милован Милутиновић, „Медијске манипулације о врату народа и данас“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.670, 671

бирача у РС у потпуности потврђује ову чињеницу; оне политичке партије које подржавају визију централизоване БиХ немају никакву подршку у српском националном корпусу, а политика и идеје међународних институција се трпе, али не прихватају или, у сваком случају, не прихватају слободном вољом.

Све ово, наравно, не указује на некакву „специфичну тврдоглавост“ српског народа који упорно одбија да се повинује диктату јачег, већ представља само један пример генералног правила које се до сада много пута доказало у етничким сукобима широм света. Као што је више пута истакнуто у овом истраживању, осећаји угрожености, неправде, спољашњи пристисци и напади само повећавају моћ етничких веза и интензивирају осећај групног идентитета.⁵³¹ Припадници угрожене националне заједнице на спољашњу претњу реагују тако што „затварају“ границе око своје групе, искључујући тако оне који не припадају заједници; истовремено долази до стварања опште сагласности припадника саме нације о питањима која се тичу њеног опстанка и одбране, повећавања самосвести и унутрашње контроле.⁵³² На крају крајева, ништа не може да зближи чланове групе онако како то чини заједнички непријатељ, а осећај јединства је најјачи када су људи уједињени у борби против заједничког противника.⁵³³

⁵³¹ Погледати: Glenn Bowman, “*The Violence on Identity*”, у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.25-46; Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004; Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985

⁵³² Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004, стр.115

⁵³³ Погледати: Edward C. Tolman, “*Drives toward War*”, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964; Gordon W. Allport, “*The Role of Expectancy*”, у *War*, ур. Bramson и Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.182

Република Српска као институционално-политички оквир за афирмацију српског националног идентитета

Ефекти етничког и културног чишћења у БиХ постали су јасно видљиви убрзо након потписивања Дејтонског мировног споразума. Резултат рата била је територијална, културна и религијска подела земље која никада раније није постојала у савременој историји Босне и Херцеговине. Ентитет српског народа у БиХ, Република Српска, у међувремену је постао готово потпуно „српски”, док је муслиманско-хрватска федерација остала мултиетничка углавном само на папиру; у реалности, поред чињенице да су Срби готово у потпуности нестали са ове територије, Муслимани/Бошњаци и Хрвати су такође повукли јасне линије разграничења међу собом. Мултиетнички карактер босанско-херцеговачког друштва, у оној мери у којој је постојао пре рата, је изгубљен, а његови „меки”, секуларни идентитети, негде на пола пута између југословенског и комунистичког, замењени су „тврдим”, националним и националистичким, још више ојачаним новом територијалном поделом.

За српски народ у Босни и Херцеговини рат и његови резултати означили су једну од највећих прекретница у историји Срба у овом региону, стварање засебног територијално-политичког ентитета, Републике Српске, међународно признатог на Дејтонској мировној конференцији. Стварање и признање Републике Српске ефективно су отворили пут ка успостављању институционалног оквира за јачање улоге свих фактора значајних за афирмацију српског националног идентитета, што и јесте био суштински циљ босанско-херцеговачких Срба када су, 1992. године, створили свој ентитет; на питање шта је по њему, као грађанину РС, национални интерес српског народа, премијер Републике Српске, Милорад Додик, одговара следећим речима: „Прије свега идентитет, који не смије да буде угрожен, јер он не угрожава никог другог. Друго, то је сигурност, право на мјесто живљења, на

имовину коју има, на породицу, на језик, на вјеру и право да суверено одлучујемо о пословима у заједници, без наметања било чега другог са стране“.⁵³⁴

Иако РС није држава, она поседује доста државних атрибута укључујући владу, парламент и више институција којима је циљ заштита и јачање политичке и економске позиције ентитета, као и права и културе српског народа чиме, на неки начин, има државну улогу за српску већину која у њој живи. Сама ова чињеница је од огромног значаја за Србе у Босни и Херцеговини. Како истиче Џорџ Шопфлин, модерна држава има огроман капацитет да преобликује начин на који друштво посматра себе путем законске регулативе и моралног убеђивања, као и контроле образовног система. Управо у овој тачки је најјаснија подударност између интереса државе и етничке групе. Најважнија брига етничке групе је њен сопствени опстанак, њена културна репродукција. Држава на исти начин брине о осигурању континуиране, репродуковане подршке институцијама система. Ово двоје се састају у сфери образовања, где се махом и врши ова репродукција.⁵³⁵ Невезано за међународни легитимитет, или недостатак истог, неспорна је чињеница да је за српски народ који живи у њој Република Српска његова држава, много више него што је то Босна и Херцеговина. Како наглашава премијер Додик: „Босна и Херцеговина као држава је за нас мораће, резултат Дејтонског мировног споразума. Као легалиста, ја то наравно не спорим. А ако ме питате о емоцијама, онда ћу ја увијек рећи да сам из Републике Српске, из Бањалуке. А ако није довољна та идентификација, онда ћу рећи да сам из Београда, из Србије”.⁵³⁶

Само постојање Републике Српске представља једно од најконтроверзнијих питања у савременој балканској политици. Иако је српски ентитет званично прихваћен од стране међународне заједнице која је, истини за вољу, имала визију неке врсте етно-територијалне поделе Босне и Херцеговине током највећег дела трајања грађанског рата деведесетих, њена власт и институције изложене су сталним притисцима и нападима локалних, муслиманских и хрватских, као и

⁵³⁴ Александар Трифуновић, „БиХ је бесконачна привременост“, транскрипт интервјуа са премијером РС, Милорадом Додиком у циклусу емисија „Има ли Босне и Херцеговине“, БУКА, 30.12.2009

⁵³⁵ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.328

⁵³⁶ „Федерација је иностранство“, Интервју премијера Милорада Додика, *Време*, 19.02.2009

страних званичника. Овакав однос власти у Сарајеву и међународне заједнице према Републици Српској ни у ком случају не доприноси смиривању тензија у оквиру БиХ; како истиче Мирјана Касаповић: „Приврженост заједничкој држави може се развијати само ако она омогућује пуни развој националних идентитета односно посебних идентитетних заједница које у њој живе. Бошњаци, Хрвати и Срби могу бити босански патриоти или домољуби само ако босанска држава ничим не доводи у питање њихове националне идентитете и латентно их не сумњичи као потенцијалне рушитеље државе“.⁵³⁷

У Босни и Херцеговини данас, међутим, тешко да се могу наћи значајнији примери покушаја мирољубиве коегзистенције и међусобног поштовања и уважавања различитих националних и политичких интереса. Са друге стране, притисци и напади на РС узимају све могуће друштвене, политичке, економске, културне и медијске форме са једним јасним циљем – да се што више ослаби генерална позиција Републике Српске и српског народа у њој, и да се на све могуће начине спречи и подрије њен развој и дугорочна стабилност. Двоструки аршини међународне заједнице, који су били тако очигледни све време трајања рата, наставили су се, само у другом облику, и након потписивања Дејтонског мировног споразума, иако је њиме та иста заједница озваничила постојање РС.

Наиме, од самог потписивања мировног споразума практично се ради на његовом укидању и то тако да Република Српска преношењем надлежности на заједничке органе укине саму себе. То се углавном остварује путем притисака, претњи и уцена; Република Српска је *enfant terrible* у Босни и Херцеговини коју стално треба кажњавати.⁵³⁸ Како примећује Милијан Поповић: „Једва да се осушило мастило на потписима учесника Мировне конференције у Дејтону и у Паризу 1995, а већ су кренуле силе, како унутрашње тако и међународне, да се изврши ревизија Дејтонског устава. То се радило на разне начине и употребом различитих средстава, али упорно и континуирано...При том су углавном коришћене две главне полуге: Уставни суд Босне и Херцеговине и установа високог представника

⁵³⁷ Мирјана Касаповић, *Босна и Херцеговина – Подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура, 2005, стр. 165

⁵³⁸ Петар Кунић, „Деформација Дејтонског споразума ка унитарној Босни и Херцеговини“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.152

међународне заједнице“.⁵³⁹ Континуиран процес јачања државних институција преношењем надлежности ентитета на институције БиХ, које се иначе спроводи произвољно, по нахођењу високог представника и међународних институција, а без икаквог правно утемељеног основа, стога, тече већ више од петнаест година и у овом периоду знатно је нарушен политичко-правни капацитет Републике Српске. Изнуђено је доношење многих законских прописа на нивоу Босне и Херцеговине под маском економских и евроатлантских интеграција, често са једним јединим циљем – слабљењем политичко-правног субјективитета српског ентитета.⁵⁴⁰ Како наглашава Петар Кунић: „Дејтонски споразум се узима за једнократну употребу (за успостављање мира) а Уставу Босне и Херцеговине даје се номиналан а не нормативни карактер. Сваки застој у спровођењу реформи квалификује се као опструкција европских интеграција, и по правилу проналази се *жртвени јарац*, а то је Република Српска“.⁵⁴¹

Поред уставних промена и константног подривања и урушавања институција Републике Српске, дискриминација српског ентитета се спроводи и на много других, различитих начина. Наиме, само на примеру званичних података о странијој донаторској помоћи видљива је директна дискриминација српског ентитета у односу на муслиманско-хрватску федерацију од стране међународних институција. Упркос чињеници да се Република Српска простире на 49% територије БиХ, „након конституисања Босне и Херцеговине као државе са два

⁵³⁹ Милијан Поповић, „Од конфедерализма ка регионализму“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 211

⁵⁴⁰ Погледати: Петар Кунић, „Деформација Дејтонског споразума ка унитарној Босни и Херцеговини“; Срђан Ђорђевић, „Нови устав и уставна сувереност Републике Српске“ у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005; Како истиче Ђорђевић: „Промене Устава које је Република Српска учинила путем амандмана или до којих је дошло захваљујући одлучивању Уставног суда Босне и Херцеговине, немају карактер козметичких, фасадних утицаја на садржину Устава. Напротив, одстрањивање суверенитета и независности из основног, дакле, темељеног, нормативног дела Устава; брисање надлежности Републике Српске за монетарни, девизини и царински систем; преформулација конститутивности народа – све су то типични примери који оправдавају став да је поступно дошло до драстичних уставних промена, којима је озбиљно доведен у питање концепт уставног система у целини“ исто, стр.455

⁵⁴¹ Петар Кунић, „Деформација Дејтонског споразума ка унитарној Босни и Херцеговини“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.147

ентитета наступа период отклањања последица ратних разарања и за то је обезбијеђена међународна донаторска помоћ у износу од 5.3 милијарде долара, са омјером улагања 60% за Федерацију БиХ, 24% за заједничке интегралне међуентитетске инфраструктурне пројекте и свега 16% за Републику Српску. При томе, Република Српска је свој дио помоћи, реално троструко мањи, примила са скоро двије године закашњења у односу на ФБиХ⁵⁴².

Образовни систем је још једна сфера на коју међународна заједница врши континуиран и агресиван утицај у циљу 'централизације' босанско-херцеговачког друштва. Образовни систем иначе представља један од стубова сваког друштва којим се обликују и усмеравају свест и ставови нових генерација о свим значајним питањима, па тако и националном. Неоспорно је да образовање има битну улогу у формирању система вредности и обликовању националног идентитета; потребно је, међутим, истаћи да тамо где постоји неслагање или чак колизија између официјалног „националног“ образовања и преовлађујућих ставова у самој националној заједници и породици о истим питањима, заједница и породица углавном имају примат, што је евидентно на великом броју примера, између осталог и на примеру бивше Југославије чији је образовни систем дугорочно „подбацио“ у свом покушају сузбијања националних и формирања наднационалних идентитета.

Распад Југославије и успостављање новог друштвеног система утицали су и на промене образовног система у РС, који је био под знатним утицајем социјалистичке идеологије предратне СФРЈ у свим њеним бившим републикама, па тако и у БиХ и Републици Српској. У току рата школе у РС радиле су по програму и уџбеницима из Србије да би онда Дејтонским мировним споразумом, па затим Уставом БиХ и Уставом Републике Српске сфера образовања (законска регулатива, финансирање, уређење образовног система, наставни планови и програми, организација и реализација образовних процеса и др.) дефинисана као функција ентитета, односно кантона у Федерацији БиХ. Та основна премиса била је битна

⁵⁴² Др Душко Јакшић, „Република Српска/БиХ – Обнова и транзитивна у постдејтонским условима“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.275

конституента успостављања мира у Босни и Херцеговини.⁵⁴³ „Не мењајући радикално циљеве образовања нити структурне компоненте система, надлежни органи Републике Српске извршили су промјене у наставним плановима (преименовање неких предмета и увођење вјеронауке у школе) и наставним програмима из националне групе предмета (књижевност, историја, географија), те основали већи број школа и факултета. Тако је успостављен нови образовни систем Републике Српске“.⁵⁴⁴ Програми из националне групе предмета осмишљени су, између осталог, како им и сам назив каже, тако да се њима развија и негује свест о традицији и култури сопственог народа – ћирилично писмо, православље, српска књижевност и историја. Обзиром на антагонистичке односе између локалних националних заједница у БиХ и тежак и комплексан међународни и унутрашњи положај Републике Српске, избалансирана и објективна историја региона и српског народа у њему је једини начин да српска деца стекну свест о месту и улози свог народа у историји Босне и Херцеговине.

Систем образовања у РС, као и сви други друштвени системи, налази се под сталним притисцима међународне заједнице која упорно покушава да потисне његову националну компоненту, односно да је измени из српске у 'босанску'. Како истиче Драго Бранковић: „Постепено али и континуирано у БиХ изграђује се схватање о неопходности радикалних реформи образовања у свим његовим дијеловима – од предшколског васпитања до докторских студија. Све те реформе, како и представници међународних институција захтијевају, треба провести према европским стандардима. То постаје скоро једини аргумент за радикалне промјене. Али, и сам термин *европски стандард* недовољно је прецизиран па се под захтјевом за примјену европских стандарда уврштавају и оне промјене које с тим немају никакве везе“.⁵⁴⁵

Није тешко препознати о каквим променама се овде ради и шта им је крајњи циљ. Наиме „суштину тих промјена чине покушаји да се постепено, различитим

⁵⁴³ Драго Бранковић, „Образовање – Десет година послје Дејтона“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.428

⁵⁴⁴ Исто.

⁵⁴⁵ Драго Бранковић, „Образовање – Десет година послје Дејтона“, у Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.431

поступцима и формама, у првој фази уједначи образовни систем Републике Српске и Федерације, а у другој фази (скоро у свим елементима) успостави јединствен образовни систем у БиХ⁵⁴⁶. Међутим, „у Републици Српској постоји широко распрострањено схватање да треба примјењивати европске димензије образовања али не и изграђивати јединствен, како се често одређује, унитаран образовни систем. Стога нема опште сагласности за промјене којима се ствара јединствен образовни систем у БиХ у оквиру ентитетских институција Републике Српске“.

Однос званичног Сарајева и међународних званичника у БиХ према Републици Српској, међутим, не доприноси ни смиривању тензија нити интеграцији босанско-херцеговачког друштва, али зато има кохезиван ефекат на народ и институције мањег ентитета; наиме, главни утицај бројних напада на локално српско становништво и његове политичке представнике представља јачање политичког јединства српске („наше“) групе суочене са „другом“ (у овом случају посматраном као неком врстом уније између Муслимана, Хрвата и одређених чинилаца у међународној заједници). Невезано за њихове евентуалне унутрашње размирице, све српске политичке партије у Републици Српској и Босни и Херцеговини уједињене су у својој одбрани српског ентитета чије се институције виде као једини сигуран начин одбране и заштите српских националних интереса, а национална политика представља окосницу програма свих странака без обзира на њихову идеолошку позадину и опредељење. На сличан начин функционише и размишља и бирачко тело, односно становништво Републике Српске; упркос многобројним свакодневним проблемима друштвене, економске или неке друге природе, интерес, добробит и, у крајњој линији, опстанак РС налази се на врху листе приоритета већине њених становника српске националности.

Противници самог постојања Републике Српске обично правдају своје захтеве за укидањем српског ентитета тврдњама да је РС заправо направљена на политици етничког чишћења и геноцида. Генерално прихваћен и подржан српски одговор на овакве тврдње може се сумирати речима познатог српског историчара Милорада Екмечића: „Ако бисмо условно и прихватили закључак да је Република Српска плод геноцида – као што данашњи противници мира обичавају да кажу –

⁵⁴⁶ Исто.

онда би та реченица морала да гласи да је Република Српска плод геноцида над српским народом, а не на другим народима од њега. Република Српска је остатак остатака српске етничке заједнице западно од реке Дрине”.⁵⁴⁷ Став Екмечића, као што је већ истакнуто, има широку подршку српске интелектуалне елите, као и политичких партија, нарочито у РС, и нема значајније противнике у оквиру српске заједнице у БиХ, чији су про централистички босанско-херцеговачки гласови сувише слаби и безначајни да би могли да одиграју значајнију улогу на политичкој сцени српског ентитета.

Рат и национални идентитет – Улога грађанског рата у афирмацији националног идентитета српског народа у Републици Српској

Једна од најчешћих и најомиљенијих тврдњи/теорија бошњачког политичког и интелектуалног врха о наводној нелегитимности Републике Српске због 'чињенице' да она, уствари, није ништа друго до резултат геноцида над бошњачким народом, сасвим логично често наилази на одјек у српском јавном дискурсу. Наиме, иако је неоспорно да је грађански рат у БиХ донео много страдања и патњи свим њеним народима, што нико не би смео да на било који начин омаловажи или доведе у питање, исто тако је неоспорно да готово трећина погинулих у овом рату отпада управо на припаднике српског народа који су чинили трећину становништва у предратној БиХ, што најдиректније указује на нелогичност и неодрживост теорије о такозваној 'апсолутној' српској одговорности и кривици за *сва* разарања, *све* жртве и *све* злочине у босанском рату.

Покушаји расветљивања истине о последњем рату у БиХ, који је од самог почетка био предмет низа политичких и медијских злоупотреба и манипулација од стране како локалног, муслиманског и хрватског корпуса, тако и огромне већине западних медија и институција, такође заузимају место у јавном дискурсу у Републици Српској. Упорно ћутање о српским жртвама, негирање њиховог постојања, али и често релативизовање злочина над Србима или чак правдање

⁵⁴⁷ Милорад Екмечић, „Историјске и стратешке основе Републике Српске“, рад представљен на научном скупу под називом: „Република Српска – 15 година опстанка и развоја“, Бања Лука, 26-27 јун, 2007

истих наводном српском и србијанском улогом у 'агресији' на 'суверену' Босну и Херцеговину, изазивају незадовољство народа који је како у читавој својој историји, тако и у последњем рату, претрпео велике жртве да би онда, парадоксално, наставио да буде за то кажњаван у миру.

Једна од ретких институција која се бави статистичким подацима о српским жртвама у ратовима деведесетих на тлу бивше Југославије, „*Центар за истраживање злочина над српским народом*“ са седиштем у Београду, износи чињенице које пружају генералан увид у страдање српског становништва у рату у БиХ, укључујући етничко чишћење, пљачкање и уништавање имовине, злостављања и убиства у логорима. Како истиче директор центра, Миливоје Иванишевић, у свом реферату из 2005. године: „У два велика таласа која су муслимани и Хрвати организовали 1992. и 1995. са њихових територија протерано је, делимично или потпуно, српско становништво из 60 општина и скоро 2000 насеља. Из истих области истерано је не мање од 550 000 Срба. И у међувремену било је истеривања из властитих кућа и са имања, али не тако масовних као у ове две године...Изгон Срба из БиХ је проузроковао познате колоне избеглица, које су пуниле кампове Црвеног крста и у Републици Српској и у суседној Србији, покушавајући да нађу кров над главом. У исто време и у ништа мањем обиму опљачкана је и уништена њихова покретна и непокретна имовина. У тим општинама и селима страдале су, спаљене и уништене православне богомоље, споменици културе и гробља“.⁵⁴⁸ Иванишевић даље наводи податке Југословенског комитета за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права из Београда, који је у свом извештају објавио списак „од укупно 523 логора за Србе на територији шездесет општина БиХ које су током рата контролисале војне или цивилне власти данашње Федерације БиХ. Понављајући позната зверства из времена Другог светског рата и овом приликом су управе, иследници и стражари применили све облике психичког и физичког злостављања, мучења и убистава чему је, према расположивој документацији, било изложено

⁵⁴⁸ Миливоје Иванишевић, „*Зашто се прећуткују српске жртве у Босни и Херцеговини*“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.704

преко 50 000 Срба обеју полова и свих узраста“.⁵⁴⁹ Када је у питању број убијених Срба, Иванишевић наводи да су до 1. марта 2005. године евидентирана имена „26800 лица српске националности која су страдала у БиХ током последњег рата, а према подацима заснованим на процени, укупан број не би могао да износи више од 34 000 српских жртава“.⁵⁵⁰ У закључку свог рада аутор истиче да је данас „неоспорна чињеница да је у свим општинама БиХ нестало српских насеља и Срба у насељима која су била српска и лојална муслиманским или хрватским властима. Мештани тих насеља су или протерани или су, што се често догађало, живот окончали на најгрознији начин, без обзира да ли у логорима или на праговима својих кућа. Срби су опстали једино тамо где су се оружјем супротставили и где су успели да се одбране. У осталим крајевима и насељима БиХ већ више од једне деценије нема српског становништва“.⁵⁵¹

Ови подаци пружају јасну слику о истини о страдању Срба у грађанском рату, коју бошњачки и (у великој већини) западни извори и институције упорно и дрско покушавају да игноришу, „гурну под тепих“, или, чак, у потпуности негирају. Као што је већ истакнуто, нема сумње да је у грађанском рату у Босни и Херцеговини почињено много злочина и страдало много невиних људи свих националности и на свим сукобљеним странама. Нема сумње да сви они који су починили злочине треба да буду кажњени како би правда била задовољена, а евентуално будуће помирење народа у БиХ могуће и оствариво. Међутим, исто тако, нема сумње да је босански, као, уосталом, и већина других грађанских ратова, био рат сукобљених локалних националних заједница, рат „свих против свих“, који је, као и већина сличних сукоба, на различите начине помаган, али никако вођен споља, од стране неке друге државе или народа. У таквим околностима логично је и једино могуће да злочинаца и жртава у свеопштем хаосу има у свакој заједници, а да највише страда цивилно становништво које се због саме природе конфликта налази су његовом средишту. Иако и у грађанским ратовима може да буде и има разлика у војној моћи и бројчаности зараћених страна, то су углавном сукоби познати по изразитој бруталности и насумичном насиљу у којима ретко који

⁵⁴⁹ Исто. стр.705

⁵⁵⁰ Исто.стр.707

⁵⁵¹ Исто. стр.712

сегмент локалних заједница може да остане изван сукоба или осигура своју безбедност.

Изразита бруталност грађанских ратова оставља дубоке последице дуго након што само насиље престане, а једна од највећих последица је, свакако, далеко јачи осећај националног идентитета у односу на онај који је постојао пре избијања сукоба. Такав случај може да се види и на примеру Републике Српске у којој је рат у значајној мери обликовао и ојачао идентитет српског становништва, нераскидиво га везавши за новостворени ентитет и истовремено га у потпуности одвајајући од било какве идеје „Босне и Херцеговине“ или припадности истој.

Једна од основних карактеристика грађанских/етничких сукоба јесте то да „током рата сложени идентитети ишчезавају и доминантан постаје онај који је најзначајнији у односу на сукоб“.⁵⁵² У случају грађанског рата у БиХ дошло је до јачања националних, културних и религијских идентитета на све три стране, односно код све три главне етничке групе, и истовременог ишчезавања заједничког југословенског идентитета и, у оквиру њега, оне „босанске компоненте“ која је одређен број Срба и Хрвата у БиХ пре рата везивала за Босну и Херцеговину као југословенску и њихову завичајну републику. Оног момента када су се Муслимани и Хрвати определили за независност БиХ упркос противљењу Срба, а међународна заједница признала нову државу, та држава и њој лојални грађани постали су непријатељи српског народа који је желео да остане у Југославији. Након признавања уследио је крвави међуетнички рат у коме је свака страна гинула за своје националне циљеве – Муслимани за јединствену Босну и Херцеговину, Хрвати за Херцег–Босну, а Срби за Републику Српску. Након три и по године насиља и хаоса, убијања, етничког чишћења, рушења и паљења, крваво су покидане све везе између босанско-херцеговачких народа, али и између огромне већине Срба и Хрвата са једне, и саме Босне и Херцеговине са друге стране. То што су и једни и други након завршетка рата приморани да живе у држави против које су се борили ни на један начин не мења ову чињеницу. Лојалност Срба према Републици Српској, за коју су се борили и претрпели велике жртве, а чије институције једине у БиХ штите српски национални интерес и поштују њихова

⁵⁵² Семјуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Бања Лука: Романов, 2000, стр.296

људска права, је неподељена; са друге стране, огромна већина српског народа више не осећа лојалност према, сада „званичној“, држави БиХ, под чијом су заставом мучени и убијани српски цивили, паљена српска села, а њихови становници терани у избеглиштво.

Примера за ову чињеницу има безброј, а један од најаутентичнијих и вероватно најбољих јесу заклетве регрута у Бањалуци и Требињу из 2005. године када су, понављајући крај заклетве која гласи „Заклињемо се да ћемо бранити границе наше домовине Босне и Херцеговине“, српски младићи громогласно и у један глас уместо имена званичне државе узвикнули име свог ентитета. Овај догађај, сасвим очекивано, наишао је на прегршт званичних осуда, иако за сваког познаваоца босанско-херцеговачких и уопште балканских прилика он није могао да представља ништа друго до потврду реалности које су сви (незванично) свесни, док је неки (опет само званично) прећуткују или повремено негирају. Стога, као што примећује Ненад Кецмановић, „...колико год су се томе чудом чудили и комшије и странци, ко год иоле познаје прилике у Републици Српској могао је да се зачуди једино њиховом чуђењу, а никако самом догађају. И међународни и муслимански фактор у Сарајеву као да су заборавили да су се Срби већ почетком 90-тих на свом националном плебисциту определијелили „за останак БиХ у Југославији са Србијом и Црном Гором те осталим републикама и народима који то желе“, насупрот муслиманско-хрватској коалицији која је уз инострану подршку прогласила сецесију и суверенитет. Троипогодишњи грађански, односно етно-национални рат практично је и вођен између присталица и противника босанске државе, а сада се од потомака ових потоњих, то јест од генерације младића који су одрасли у збјеговима и сахрањивали убијене очеве, браћу, стричеве и ујаке, очекује да се закуну да ће бранити границе БиХ“.⁵⁵³

Иако је хармонично понављање измењене заклетве неке локалне и међународне званичнике навело на помисао да се ради о унапред припремљеној, изрежираној провокацији, другачији след догађаја можда не би био проглашен за провокацију, али би зато представљао својеврсни парадокс и политички нонсенс

⁵⁵³ Ненад Кецмановић, „Хајде да се не лажемо“, у *Немогућа Држава – Босна и Херцеговина*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.278-279

чега су итекако свесни и они који, по природи свог посла или личних афинитета, подржавају идеју заједничке државе БиХ. Како образлаже Кеџмановић: „...Хајде да предпоставимо да није било могуће режије и да су млади војници спонтано поновили комплетан текст заклетве, срочен у канцеларији високог представника и овјерен у заједничким органима у Сарајеву, који су им прочитали задужени официри у РС! Да ли би иједан Босанац или Херцеговац нормалне памети повјеровало у њихове ријечи или чак спремност да заиста бране границе БиХ? А ако на то додамо и једну логичну импликацију да би напад могао доћи прије свега из неке суседне земље, а то би, поред Хрватске, могла бити једино Србија и Црна Гора, онда би се садржај службене заклетве сводио на чисту фикцију. Српски војници би требало да бране БиХ од србијанских војника, што је исто толико реално колико и то да би хрватски војници из „Херцег-Босне“ били спремни да је бране од Хрватске. Да та фикција није већ једном негативно тестирана на крваво погубан начин у периоду од 1992. до 1995, поента официјалног текста заклетве била би сваком босанском Србину и херцеговачком Хрвату више смијешна него иритирајућа. Овако, инцидент који су изазвали регрути упозорава не само колико је узалудно него и опасно дирати у деликатну равнотежу уграђену у, иначе крхки, Дејтонски споразум“.⁵⁵⁴

Расположење српске већине у РС од завршетка рата на овамо показало се много пута у различитим истраживањима јавног мњења, а једно од свакако занимљивијих јесте истраживање агенције „Партнер“ из Бање Луке, спроведено 2006. године, на тему референдума о отцепљењу Републике Српске од Босне и Херцеговине. На основу егзактних показатеља дошло се до закључка да би на расписани референдум изашло 83 одсто грађана и да би 75 одсто њих гласало за излазак РС из БиХ. Како примећује Ненад Кеџмановић, овакви показатељи „свједоче да би већ први дан слободе од протектората растурио наметнуту државу“.⁵⁵⁵ Међутим, „да би било тако, одавно добро зна не само сваки сељак у босанским брдима и херцеговачком кршу него и сваки добро обавијештен аналитичар у свијету. Готово у проценат исте податке потврђивале су све сондаже

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ Исто. стр.307

које је у БиХ уназад десетак година вршио Демократски институт из Вашингтона“.⁵⁵⁶

Отворен анимозитет који већина Срба у Републици Српској несумњиво осећа према 'својој' званичној држави Босни и Херцеговини резултат је како самог рата, тако и више других (послератних) фактора којима је заједничко то да свесрдно утичу на (даље) отуђење и окретање српске заједнице од институција и идеје БиХ; иако власти у Сарајеву и међународни званичници официјално заступају концепт грађанске државе која (би требало да) има једнак однос према свим својим становницима, без обзира на њихову националну и верску припадност, њихове изјаве, активности, поступци и политика садрже све, само не то. Сасвим супротно, напади из Федерације на Републику Српску ни мало не губе на интензитету упркос чињеници да је од завршетка рата прошло већ шеснаест година, док међународна заједница само декларативно подржава мањи ентитет, обзиром да су њене активности углавном усмерене ка урушавању институција и одузимању надлежности РС. У таквим околностима разумљиви су став и отпор српског народа према наметнутом 'заједништву' што је, између осталог, показало и наведено истраживање у референдумској форми; како истиче Кеџмановић, вредност истраживања је у томе што је „умјесто штурог, класичног, референдумског „да“ или „не“, односно „за“ или „против“ шире и комплексније објаснило да је одређивање за отцјепљење до кључања подгријано, што бошњачким, што притисцима међународне заједнице. Стоји да су Срби, као конститутивни народ који чини 90 одсто становништва „мањег ентитета“, још почетком 90-их на плебисциту одбили БиХ као самосталну државу. Као и да су је, касније, захваљујући потписима Караџића у Лисабону и Милошевића у Дејтону, прећутно прихватили као шири оквир Републике Српске. Али, ревизија и слова и духа Дејтонског споразума од стране самих његових твораца те асиметрично третирање Косова и Српске од стране те исте међународне заједнице, довели су до потпуног неповјерења према сваком посредовању Брисела и Вашингтона у изградњи функционалније БиХ. А бјесомучно понављање из Сарајева да је „РС геноцидна креатура“, да су „српски политички представници злочинци и фашисти“,

⁵⁵⁶ Исто.

да је „српски народ агресорски“ и сл. учинило је Србима, и иначе нежељену, државну заједницу са Бошњацима потпуно неприхватљивом“.⁵⁵⁷

Неформални референдум, међутим, није показао само већинско расположење српског народа када је његов статус, односно статус Републике Српске, у питању. Он је, такође, показао одлучност да се не пристаје на уцене и понижења, као и спремност на евентуалне санкције и проблеме са којима би се српска заједница сигурно суочила уколико би се супротставила међународном диктату. Као што наглашава Кеџмановић: „Посебно значајан налаз истраживања јесте и то да грађани РС на путу до самосталности унапријед рачунају на међународне отпоре, али да у не мањем проценту сматрају да их вањске препреке не могу зауставити на путу до циља. И, можда још значајнији, да у том подухвату Срби са лијеве обале Дрине не рачунају на подршку ни матице ни благонаклоног дијела иностранства, него се уздају „у се и у своје кљусе“. А то практично значи да ни међународно „завртање руке“ Београду ни „поткупљивање Москве“ неће довести до попуштања на терену“.⁵⁵⁸

Нема потребе истицати да се, ни шест година након „одржавања неформалног референдума“, став Срба у Републици Српској, према свим расположивим подацима, није ни мало променио када је у питању однос према ентитету и 'заједничкој држави'. Као и много пута до сада у српској историји, рат је ојачао националну свест и ујединио народ у одбрани националних интереса – без обзира на све притиске, нападе, уцене, понижења, обећања шта ће добити ако се одрекну Републике Српске и својих националних циљева, и претњи шта ће им се, можда, догодити ако истрају у њима.

Улога Српске православне цркве у афирмацији националног идентитета српског народа у РС

Јачање националних идентитета три највећа народа у Босни и Херцеговини пре, током и након рата у највећој мери је постигнуто јачањем њихове верске

⁵⁵⁷ Исто. стр.308

⁵⁵⁸ Исто.

димензије, обзиром да управо религија представља главну разлику између Срба, Муслимана и Хрвата. Обзиром да је религија кључни фактор „другости” у случају босанско-херцеговачких етничких заједница, она је увек имала огромну моћ да зближи или одвоји људе, нарочито у периодима политичких криза када су се границе између „нас и њих” наглашавале, а разлике заоштравале. Улога религије у босанском рату, међутим, још увек представља контроверзну тему и о њој се, као таквој, доста расправљало и расправља у научним круговима – позивајући се на искуства из времена комунистичке Југославије и ранијих периода, улога религије као главног покретача ратова у Босни и Херцеговини, и на Балкану генерално, се или истиче или маргинализује.

Упркос чињеници да су религија и религијске институције угњетаване и маргинализоване у периоду комунизма, што је значајно умањило њихову улогу у друштву, било би тешко порећи да је религија одиграла кључну улогу у босанском рату. Иако одређен број експерата за Балкан, потпуно исправно, наглашава чињеницу да је већина Босанаца и Херцеговаца пре рата могла да се опише као секуларна, пре него дубоко религиозна, обзиром на то да, како је истакнуто, религија представља основну разлику између Срба, Муслимана и Хрвата, која је, у појединим случајевима, више културна и национална него искључиво верска, она је такође била мотив ратних сукоба. Религија је у БиХ имала две кључне улоге; прва је то да су жртве већином биране на основу њихове формалне припадности православљу, католичанству или исламу; друга улога религије односи се на институције, симболе, ритуале и идеологије путем којих је насиље мотивисано и оправдавано.

Рат у Босни и Херцеговини, наравно, представља само један пример сукоба у периоду након завршетка хладног рата у коме су верске разлике између учесника одиграле кључну улогу, што није зачуђујуће обзиром да је религија у својој идеолошкој манифестацији одувек имала значајну улогу у промовисању идентитета кроз опозицију другом. Након хладног рата религије су постале основне покретачке снаге сукоба широм света, док су њихове парадигме засноване на конфликту постале складишта моћи за вршење насиља, полагање права на територију и поновно „стварање” историје.

Поред тога што је за време рата представљала основну разлику између различитих етничких заједница у Босни и Херцеговини, религија је такође била и главни кохезивни елемент сваке етничке групе, као и стожер обновљених националних идентитета. Када се ради о српској националној заједници, Српска православна црква и религијски симболизам, чврсто утиснути у стварне и митске историјске догађаје, били су основна покретачка снага иза „враћања” идентитета свом народу, „изгубљеном” у ери комунизма. Улога СПЦ у рату имала је велики значај, исто као и њена улога у претходним ратовима у БиХ. Утицај цркве на друштвени и политички живот нације почео је значајно да расте од тренутка када је комунистички систем почео да се урушава. Описујући ситуацију у Босни и Херцеговини почетком деведесетих година, пре избијања рата, Невен Анђелић примећује да су „разне прославе коришћене...за изазивање све јачих осећања етничке припадности“, те да је „места која су на таквим скуповима раније заузимали политичари, сада...заузимало свештенство“.⁵⁵⁹ Дешавања око прославе шест векова косовске битке у великој мери су показала моћ и утицај цркве на широке народне масе. Свештеници су тада одиграли велику мобилизаторску улогу. У својим парохијама они су организовали вернике и са њима одлазили на централну прославу обележавања годишњице битке.⁵⁶⁰

Улога цркве и религијског симболизма пре, током и након рата истакнута је званичним успостављањем косовског култа; почетком рата Видовдан је проглашен празником војске Републике Српске, а помињање Косова било је често у говорима политичких и војних лидера. Црква се понашала прагматично када је у питању била сарадња са различитим политичким партијама, али је њен главни циљ било продирање у „срца и главе” обичних Срба, и њихов повратак религији након деценија владавине комунистичке идеологије и пропаганде.

Како истиче Мирољуб Јевтић: „СПЦ се у деведесетим годинама XX века понашала на начин који је указивао да јој је веома стало да буде свуда са народом, а давала је често и печат неким значајнијим догађајима. Тиме се показала као једна од најважнијих друштвених институција чије су одлуке у много чему битно

⁵⁵⁹ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина – Између Тута и рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.195

⁵⁶⁰ Мирољуб Јевтић, *Религија и политика – Увод у политикологију религије*, Београд: Институт за политичке студије, 2002, стр.159

утицале на политички живот, расположење и понашање народа“.⁵⁶¹ Симбиотска историјска веза између Српске православне цркве и народа често је истицана од стране национално опредељених политичара и интелектуалаца у периоду југословенске кризе. Према речима Јована Рашковића: „Српска православна црква је везана са српским народом и нацијом по томе што је, може се рећи, не само метафорички него истински, српска држава и нација изашла с олтара Српске православне цркве. То је јединствен случај у историји да Црква формира и државу и нацију“.⁵⁶² Рашковић даље наглашава важност посвећености православљу, истичући да је српски народ био таман толико јак колико је имао своју православну духовност, а када ју је губио – онда је губио битке.⁵⁶³

Црква је имала активну улогу у друштвеној мобилизацији током трајања југословенске кризе и рата у БиХ, чврсто стојећи иза Републике Српске и њених институција све време, без обзира на политичке потезе и одлуке политичког руководства Србије, које се у различитим периодима потпуно различито и односило према својим сународницима са друге стране Дрине. Када је србијанско руководство окренуло леђа Србима у БиХ и увело санкције Републици Српској, црква је стала на страну прекодринских Срба. Њен став у вези одлуке србијанског руководства јасно је истакнут у званичној изјави: „Срамно је и неморално и људи недостојно да се, у тренутку када је сав српски народ неправедно прикован за стуб срама, покрећу харанге против појединаца или група на начин како је то донедавно рађено у свим комунистичким земљама или да се заједничка одговорност за све што је рђаво и учињено пребацује на појединце ради оправдања себе. Још више је за осуду, пред проливеном крвљу за слободу најбољих синова овога народа, пред будућношћу и неподмитљивим судом историје да званична Србија и Црна Гора...заведу...блокаду и санкције својој распетој браћи у Републици Српској и Републици Српској Крајини. Пилатовским прањем руку својих у крви своје напаћене браће, под притиском моћника овога света, ништа се неће решити, а образ

⁵⁶¹ Исто.

⁵⁶² Јован Рашковић, *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990, стр.164

⁵⁶³ Исто..

и душа и достојанство лично и народно ће се изгубити...Црква, без обзира на сва збивања и рушења, остаје уз свој народ делећи са њим и добро и зло...”⁵⁶⁴

За разлику од, често проблематичних и оптерећених, веза између цркве и власти у Србији, чије су се политичке одлуке у кризним деведесетим годинама често косиле са ставовима СПЦ, политички лидери у Републици Српској увек су показивали више поштовања за ставове и мишљења верских званичника. Тако у политичком програму Српске демократске странке из 1996. године, у делу посвећеном државним питањима, а на тему места које би СПЦ требало да заузме у оквиру државе стоји следеће: „Српска православна црква која је очувала српски народ кроз векове, мора да заузме важно место у Српској држави...Српској православној цркви треба омогућити да се слободно развија на својим светосавским основама“.⁵⁶⁵ Од самог настанка Републике Српске, Српска православна црква је призната као кључна морална снага; државни симболи као што су застава и химна добили су јасне православне симболе, политичари иду у цркву, подигнут је велики број нових и обновљено мноштво оштећених и срушених храмова, а веронаука је уведена у школске програме као обавезан, а не изборни предмет.⁵⁶⁶

Национални дискурс интелектуалне и политичке елите Републике Српске

Учестали напади на РС, који не јењавају од завршетка рата и чија реторика не губи на свом, често ратнохушкачком интензитету и свим карактеристикама говора мржње, у знатној мери су утицали на јавни дискурс политичке и интелектуалне елите саме Републике Српске, за који се може рећи да је по свом тону углавном дефанзиван, те да се највише заснива на сталној одбрани права српског народа да узме учешће у одлучивању о сопственој судбини, односно одбрани његових легитимних интереса садржаних у Дејтонском мировном

⁵⁶⁴ Политика, 11.08.1994, стр.12

⁵⁶⁵ *Српска демократска странка – Програм*, 1996

⁵⁶⁶ Радмила Радић, “Црква и српско питање”, у Небојша Попов, ур., *Српска стана рата: Траума и катарза у историјском памћењу*, Београд: БИГЗ, стр.296

споразуму. Као што је већ истакнуто у уводном делу овог истраживања, јачина етничког идентитета и моћ етничких веза постају још веће када се одређена група осећа угроженом од стране другог колективитета. Анализе различитих међуетничких конфликта углавном подржавају тезу да спољашњи и унутрашњи притисци интензивирају осећај групног идентитета.⁵⁶⁷ Угрожена и нападнута заједница се све више затвара и окреће у правцу проверених „извора сигурности“, односно својих сопствених чланова и свих оних који јој пружају подршку. Осећај групног (националног, културног, религијског) идентитета фузионише се са осећајем угрожености, а неопходност одбране личног интегритета, начина живота и, на крају крајева, саме физичке егзистенције се повезује, у неким случајевима чак и изједначава, са неопходношћу одбране „изворног разлога угрожености“, односно идентитета.

У случају Републике Српске и српске већине која живи у њој, притисци који долазе из другог дела БиХ, муслиманско-хрватске Федерације, као и појединих кругова међународне заједнице, само доприносе хомогенизацији српске заједнице и „збијању редова“ у њеним оквирима, као и одлучности у одбрани интереса и легитимних права српског народа на одлучивање о сопственој судбини. Како истиче премијер РС, Милорад Додик: „Република Српска је створена као израз воље српског народа у БиХ. Она је и створена као институционална заштита народа над којим је у Другом свјетском рату први пут почињен геноцид. Народа који памти и који више нема право на историјске заблуде и наивност. Народа који више никада не смије да вјерује на ријеч моћника, који често нису жељели и не желе да виде стварност. Који су и у скорој прошлости знали да зажмуре пред најстрашнијим злочинима почињеним над српским народом. Република Српска је услов и гаранција нашег опстанка на овим просторима“.⁵⁶⁸

Поред сталног истицања 'српске кривице' у грађанском рату деведесетих, напади на Републику Српску се такође одликују готово потпуним игнорисањем

⁵⁶⁷ Погледати: Glenn Bowman, "The Violence on Identity", у *Anthropology of Violence and Conflict*, ур. Ingo W. Shroder и Bettina E. Schmidt, London: Routledge, 2001, стр.25-46; Robin M. Williams Junior, *The Wars Within: Peoples and States in Conflict*, New Delhi: Manas Publications, 2004; Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985

⁵⁶⁸ Говор премијера Републике Српске Милорада Додика, Спомен подручје Градина, 11.04.2010, Влада Републике Српске

историјских и легитимних права Срба на територији Босне и Херцеговине да одлучују о својој позицији у заједничкој држави, што српска интелектуална елита често истиче као флагрантно кршење људских права и понижење народа који је, у највећем делу њене историје, чинио већину у БиХ и у великој мери утицао на њену културу и све токове друштвеног живота. Из тих разлога, „оно што је извесно јесте двестагодишња историјска чињеница да српски народ није вољан да се одрекне права на равноправност у односу на друге народе и слободу деловања у БиХ као заједничкој држави трију народа и права на јединство деловања са својом матичном државом, нити та права оспорава бошњачком и хрватском конститутивном народу и националним мањинама“.⁵⁶⁹

Српски интелектуалци из РС често наглашавају историјску чињеницу да Срби имају дугу традицију ослободилачке борбе, те да никада нису покушавали да остваре своје националне циљеве на штету других народа. Како тврди Милан Галогажа: „Нико осим нас самих о...нашој вољи и опредељењу нема право да расправља, па ни било који од високих представника данас – као што то нису успели други у прошлости, неће бити у прилици да на дуги рок лиши српски народ трију основних националних права (борба за равноправност, борба за ослобођење и борба за заједничку државу). По тим ознакама и карактеристикама националних циљева Срби се ништа не разликују од других европских народа и њихових националних програма (Немци, Аустријанци, Французи, Италијани), штавише, никада у историји српског народа није дошло до конституисања националних циљева на рачун других народа, што се не би могло рећи за друге, који су у нашој заједничкој државотворној историји били на фону и за оне који су били антисловенски, антисрпски, антиправославни и антијугословенски“.⁵⁷⁰

Инсистирање на правима Срба у Републици Српској и Босни и Херцеговини, присутно у српском јавном дискурсу, као што је већ речено, у највећој мери представља одговор на притисак који бошњачки политички кругови упорно и истрајно врше на РС, постављајући максималистичке захтеве за укидањем

⁵⁶⁹ Исто.

⁵⁷⁰ Милан Галогажа, „Пледаје за Републику Српску и Босну и Херцеговину“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.384

српског ентитета, који, готово увек, имају претеће, а често и ратнохушкачке тонове; може се рећи да је политика званичног Сарајева према РС од завршетка рата, односно у периоду од последњих шеснаест година, готово искључиво политика напада на, и негирања сваког права на постојање Републике Српске. Према речима Милана Галогаче: „Оно што оптерећује Републику Српску као државотворни национални ентитет у БиХ...у односу на земље у које се угледа и са којима се може поредити...јесте неспремност политичке елите бошњачке стране да уважи право српског народа који са њима живи у Републици Српској да уреди свој живот на начин који осигурава оптималан раст и одрживи развој. Тврдња неких водећих бошњачких политичара да је Република Српска геноцидна творевина, не само да је историјски нетачна, него и политички неодржива. Без респектовања српских изворних права, без обзира на притиске са стране, БиХ на дуги рок није одржива“.⁵⁷¹

Политика званичног Сарајева само додатно дестабилизује и тако сложену политичку ситуацију у држави, и онемогућава постизање било каквог трајнијег решења, обзиром да је, како примећује Драгомир Вуковић, управо „бошњачка или муслиманска нација...кључни фактор за Босну и Херцеговину, њену унутрашњу стабилност и њен опстанак. При томе се ова нација опредјељује између двеју концепата: политички и сваки други договор са остала два народа о уређењу државе или концепт унитарне државе у којој ће доминирати већински народ, јер тај народ једини у овој држави њу доживљава као своју, а остала два не, јер имају своје резервне државе“.⁵⁷² Аутор даље наглашава да „како сада ствари стоје, апсолутно је на сцени овај други концепт. Континуирано се упорно и фрустрирано потенцира страдање Бошњака у протеклом рату.Тај пројекат коришћења мртвих веома је разрађен и већ је успио велике жртве у протеклом рату приписати муслиманима, док је страдање других народа у сенци и представља *коллатералну штету*“.⁵⁷³

⁵⁷¹ Милан Галогача, „Пледаје за Републику Српску и Босну и Херцеговину“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005. стр.377

⁵⁷² Драгомир Вуковић, „Разумијевање односа националног и идеолошког као критеријум опстанка и будућности Републике Српске и Босне и Херцеговине“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005. стр.466

⁵⁷³ Исто.

Идеја унитарне државе која би, наводно, била уређена као грађанска и демократска, у реалности не представља ништа друго него идеју државе бошњачког народа у којој би Срби и Хрвати били националне мањине, а, истини за вољу, бошњачки политичари су барем искрени у својим стремљењима, па се и не труде да умереном политичком реториком „замаскирају“ своје планове и амбиције. Како истиче Ненад Кеџмановић: „Иако се формално и даље, по мери западних вриједности, залажу за БиХ као заједничку грађанску државу, ништа не чине да коначно дође до трипаритетног договора о таквој држави. Напротив, од Сарајева, као пријестонице цијеле БиХ направили су ексклузивно муслимански град, а Србе, па и Хрвате, медијски сатанизују као непријатеље који хоће да униште Бошњаке. „Садомазохистички парадокс“ у Бошњачкој политици да „желе да живе у заједничкој држави са својим џелатима“ најбоље открива у чему је ствар. Пошто им већ велике силе не дају „Бошњакистан“ или „Муслиманију“, они предано раде на остварењу унитарне БиХ са хегемонијом своје националне већине. Ако уопште и има потребе да се ту било шта открива, јер Изетбеговић је у *Исламској декларацији* још много раније све то црно на бијело, отворено и јасно, искрено написао“.⁵⁷⁴

„Ветар у леђа“ бошњачким захтевима дају међународни званичници у БиХ, као и поједине западне државе; не обазирући се на неоспорни правни легитимитет Републике Српске, међународна заједница која је и признала српски ентитет већ јако дуго времена покушава да ревизијом Дејтонског мировног споразума умањи надлежности РС и допринесе централизацији и унитаризацији Босне и Херцеговине, упркос сталном противљењу српске већине која на основу свих демократских правила има највећа права да одлучује о судбини своје сопствене територије и народа. Овај својеврсни парадокс наглашава и Остоја Ђукић. Према његовим речима: „Често се каже да је и пут у пакао поплочан добрим намјерама! Декларативно се међународна заједница залаже за демократију, људска права и слободе, али се те вриједности истински и суштински не остварују у свакодневном животу... Ако нам међународна заједница жели помоћи и афирмисати оно што је добро, нека нам обизбиједи функционисање изворног Дејтона којим је

⁵⁷⁴ Ненад Кеџмановић, „Ревизија једног јубилеја“, у *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.295

понуђена равноправност народа и ентитета, демократија, слобода и уважавање, демократски избори, институције, поштовање права и слобода и државности сва три народа и равноправни третман обеју ентитета – Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Уколико такав третман нестане, долазе у питање егзистенција, безбједност, цивилизацијске и културне тековине српског народа на овим просторима“.⁵⁷⁵ Аутор затим подвлачи историјску паралелу између покушаја мајоризације у данашњој БиХ и потчињеног положаја српског народа у периодима окупаторских режима: „Доста је напаћеним народима на овим просторима ратова, страха, диоба, сиромаштва и тегоба!...Довољно је да се српски народ сјети свог положаја за вријеме Турске и Аустроугарске па ће му бити јасно да мора слушати *учитељицу живота*. Кућа у којој смо почели да сви у Босни и Херцеговини станујемо са разграниченим ентитетима је добра, не треба је разваљивати и преносити јер се може остати и без куће и без грађе...Друштво које се гради оптерећено је синдромом рата и грађани Републике Српске даљом промјеном или ревизијом Дејтона почињу да страхују за своју судбину и будућност, за перспективу и опстанак, за примарну егзистенцију и елементарна права и слободе“.⁵⁷⁶

Било каква даља централизација власти у Босни и Херцеговини подразумевала би постојање јаким неетничких партија које би имале масовну подршку грађана; оваква ситуација је, међутим, далеко од политичке реалности. „Сасвим је јасно да у БиХ...не постоје политичке опције које су наднационалне иако се неки упорно труде да то докажу. Поштовање националне структуре БиХ и њених народа основна је претпоставка сваке политике. Политички лидери који мисле да могу дјеловати изван свог национа, то морају доказати на изборима“.⁵⁷⁷ Изборе, међутим, из године у годину, већ више од двадесет година уназад, од самог увођења вишестраначког система добијају националне партије, док тзв. 'грађанске,

⁵⁷⁵ Остоја Ђукић, „Морални аспекти Дејтонског мировног споразума“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005. стр.614

⁵⁷⁶ Исто. стр. 614-615

⁵⁷⁷ Драгомир Вуковић, „Разумијевање односа националног и идеолошког као критеријум опстанка и будућности Републике Српске и Босне и Херцеговине“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005. стр. 470

мултиетничке' странке немају ни поверење ни подршку Срба у Републици Српској и БиХ. Далеко је рационалније, из тог разлога, поштовати реалности и на њима градити политичке платформе које неће бити супротстављене једне другима, него усаглашене у оној мери у којој је то могуће. Са друге стране, наднационална политика са наднационалним лидерима који немају стварну подршку, уз евентуалне покушаје денацификације и стварања 'нових нација', могу да прозведу само нестабилност и антагонизме, и врате Босну и Херцеговину у прошлост из које она упорно покушава да се „извуче“.⁵⁷⁸

Упркос свим покушајима подривања и урушавања политичког легитимитета РС, обећањима, уценама и претњама, сва истраживања потврђују да њена опстојност са становишта подршке народа није до сада довођена у питање, што је и очекивано обзиром на чињеницу да „Републику Српску нису створили политичари, него је она израз воље српског народа изражене у историјским околностима распада идеје братства и јединства у заједничкој држави јужнословенских и несловенских народа, пре свега као могућност да се очува етничка и религијска опредељеност у страху од претњи и опасности од дојучерашњих судржавника“.⁵⁷⁹ Управо захваљујући овој чињеници Република Српска је, како примећује Ненад Кеџмановић, „и као ентитет много више на јави него држава БиХ. Јер ону прву 90 процената њених српских житеља чува као залог свога опстанка, а ову другу више од пола њених поданика не жели и опструише је гдје год стигне“.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Милан Галогожа, „Пледаје за Републику Српску и Босну и Херцеговину“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр. 376, 384

⁵⁸⁰ Ненад Кеџмановић, „Испад државничке мудрости“, у *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.318

Закључак

Национални идентитет српског народа у Републици Српској и Босни и Херцеговини створен је и обликован под утицајем бурне историје овог региона, коју су махом чинили ратови, устанци и окупације, генерисани споља, а затим прихватани, помагани и одржавани изнутра. У том вишевековном „крвавом хаосу“ из различитих етничких маса откидани су делови и стварани посебни национални корпуси чије су кључне и најзначајније карактеристике, оне које су их чиниле народима, у највећој мери представљале и основне разлике у односу на дојучерашње сународнике што се, у босанско-херцеговачком случају, углавном односи на религију и културне специфичности које из ње произилазе. Како истиче Мирјана Касаповић: „У БиХ очито није изграђен заједнички политички идентитет свих националних заједница. Нема заједничког доживљаја повијести ни заједничке религије или јединствене културе које би могле бити његово извориште као што је то у националним државама. Нема ни великих догађаја у повијести који би могли повезивати припаднике различитих етничких или културних заједница и били извориште заједничког политичког идентитета као у неким вишенационалним државама. Нема ниједнога великога догађаја у повијести Босне и Херцеговине које три главне вјерске и етничке скупине доживљавају једнако – а који би могао бити врело заједничког поноса“.⁵⁸¹

У процесу формирања модерних нација, историја у БиХ, према томе, није ударила правцем хомогенизације етнички истих или сродних, а религијски различитих народа у једну нацију, него правцем стварања три нације које су се у свим ратовима наметнутим споља, или у унутрашњим сукобима, по правилу узајамно истребљивале.⁵⁸² „Хармонично“ су “заједно“ живјели само под окупацијама или диктатурама. Историјске и националне разлике су се продубљивале или су остајале на “првобитној“ дубини, понеке су превладаване, а

⁵⁸¹ Мирјана Касаповић, *Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура, 2005, стр. 199-200

⁵⁸² Алекса Буха, „Разлози стварања и постојања Републике Српске“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 2005, стр. 77

нове придодане. Разлика ових разлика садржана је у различитим вјеровањима⁵⁸³. Као да се на примеру Босне и Херцеговине потврђују Гетеове речи да је „конфликт веровања и неверовања истинска, једина и најдубља тема светске и појединачне историје“, при чему се првенствено мисли на религијске разлике, али поред њих постоје и веровања која се тичу национално-историјске и културне свести, националних и државних аспирација, обичајног и политичког вођења живота. Сва ова веровања су, готово по правилу, не само различита од једног до другог народа у БиХ, него се узајамно и искључују. Мржња и жеља за осветом су „редовно“ стање духова, било да се оне потискују и крију, кад им није време, било да букну кад куцне њихов час. Само би овај негативни разлог морао да буде довољан да се та три народа раздвоје, територијално разграниче и осамостале.⁵⁸⁴

Утицај бурне и кржаве босанско-херцеговачке историје на национални идентитет њених становника, међу којима се налази и српски народ, представља само један од примера генералног правила о комплексној вези између рата и идентитета. Улога рата и насиља у формирању и афирмацији националног идентитета је, наиме, изузетно значајна и незаобилазна када је у питању било која анализа концепта нације и осећања националне припадности; моћно и јединствено искуство рата у стању је да произведе тектонске промене у појединцима и друштвима, а колективни идентитети, готово увек, међу првима потпадају под његов утицај. Иако сваки оружани конфликт за собом покреће низ механизма неопходних за стварање кохезије друштвене заједнице у циљу одбране територије, културе и живота њених чланова, међу којима је један од најзначајнијих управо афирмација колективних (етничких, националних, религијских, културних, прим.Ј.В.) идентитета, у сукобима изазваним, мотивисаним и представљеним „непомирљивим“ етничким и/или религијским разликама често се испољава далеко виши степен емотивности, док се само насиље „уклапа“ у културне шаблоне и постаје симбол културних вредности што консеквентно доводи до јачања стварних или перцептивних узрока конфликта – етничких и религијских идентитета. Из тих разлога и на тај начин етнички мотивисани ратови врше далеко снажнији и бржи

⁵⁸³ Исто.

⁵⁸⁴ Исто.

утицај на процес јачања етничких идентитета од оружаних конфликта иза којих махом стоје други мотиви – када појединци и читаве заједнице постану жртве дискриминације, прогона и насиља само због своје, рођењем дате, етничке припадности, они, пре или касније, сами бирају или напосто бивају принуђени да се ближе идентификују са њом, чак и ако то раније није био случај.

Национални идентитет представља један у низу колективних идентитета са којима појединац може да се поистовети; он је, међутим, такође један од најмоћнијих модела идентификације у смислу стварања граница између „припадника“ и „странаца“, и успостављања поверења и сарадње унутар саме групе. Ова врста групног идентитета успоставља границе у оквиру којих се стварају осећаји везаности и лојалности, тако да у оваквој врсти заједнице заједништво често има најјачи утицај.⁵⁸⁵ Солидарност која произилази из осећаја националне припадности представља централни елемент у осигурању подршке институцијама државе, обзиром да људи који деле националност такође деле разумевање идеје своје заједнице, као и тога где би метафоричке и физичке границе њихове државе требало да буду.⁵⁸⁶

Идеологија произишла из концепта националног идентитета, национализам, пружа историјске хероје, митове о пореклу, визије јединства и сигурности идентитета,⁵⁸⁷ она, стога, испуњава једну од основних људских потреба – потребу за сигурношћу. Како истиче један од најпознатијих теоретичара из ове области, Ентони Смит: „(Национализам је) више од политичког стила и доктрине, национализам је *облик* културе – идеологија, митологија, симболизам и свест – који је остварио глобални утицај, док је нација врста идентитета чији се смисао и приоритет подразумевају овим обликом културе”.⁵⁸⁸ Национални идентитет пружа појединцима смисао и суштину, тиме им помажући да се изборе са, често контрадикторним, осећањима и искуствима са којима се суочавају у свом свакодневном животу. Национална припадност је основни начин стварања

⁵⁸⁵ Више о карактеристикама и „моћи” етничког идентитета и веза видети у: Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996

⁵⁸⁶ George Schopflin, *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*, London: Hurst & Company, 2000, стр.326-327

⁵⁸⁷ Погледати: Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, New York: Farrar, Straus, and Giroux

⁵⁸⁸ Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin, 1991, стр.91-92

заједништва и реда из оног што би иначе био хаос.⁵⁸⁹

Симбиотска веза између национализма и рата представља тему великог броја истаживања из области политичког насиља и националних идеологија. Међусобна повезаност национализма и рата огледа се у чињеници да национализам пружа легитимитет рату и изборима који се у њему праве, док рат представља конститутивни елемент колективног идентитета.⁵⁹⁰ Иако би било екстремно и неистинито тврдити да национализам, сам по себи, директно изазива насиље, тачно је да он олакшава мобилизацију заједнице и да има моћ да мотивише људе у периодима криза и конфликта. Као што истиче Данијел Џ. Левинсон: „Национализам је могуће посматрати кроз шири аспект етноцентричне оријентације...Као и друге форме етноцентризма и он се темељи на ригидној и прожимајућој разлици између припадајуће и неприпадајуће групе“.⁵⁹¹ Обзиром да етноцентричне идеје наглашавају и фокусирају се на разлике између етничких заједница и нација, често истичући наводну “супериорност“ или “угроженост“ одређене нације, оне, самим тим, ефективно „рационализују веровање у неизбежност рата“.⁵⁹²

Рат и насиље утичу на лични и колективни идентитет на више различитих, комплексних начина. Поред непосредне улоге коју насиље и сећања произишла из њега имају у стварању и обликовању идентитета, фактичке и митске историјске представе рата уграђене су у темеље националних идеологија великог броја различитих етничких и националних група. Стога би било тешко анализирати утицај рата на идентитет одвојено од утицаја историје, културе, религије, државе и друштва, обзиром да су сви ови фактори међусобно условљени и повезани у процесу формирања и афирмације идентитета. Моћно и јединствено искуство рата има капацитет давања емоционалног набоја културном и политичком дискурсу, који је тешко, ако не и немогуће, добити на било који други начин. Рат, према томе, није само деструктиван фактор друштвеног развоја; сасвим супротно, он често

⁵⁸⁹ Погледати: Mircea Eliade, *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*, London: Penguin, 1954

⁵⁹⁰ V. Jabri, *Discourses on Violence: Conflict Analysis Reconsidered*, Manchester и New York: Manchester University Press, 1996, стр.139-140

⁵⁹¹ Daniel J. Levinson, “*Authoritarian Personality and Foreign Policy*”, у *War*, ур. Bramson and Goethals, New York и London: Basic Books, 1964, стр.135

⁵⁹² Исто..

представља мотор изградње културе, идентитета, друштва, државе и, коначно, саме нације, што га чини вероватно јединим феноменом који поседује моћ да руши и изграђује, уништава и ствара истовремено.

Као што је већ истакнуто, национални идентитет и свест српског народа у РС и БиХ обликовани су под снажним утицајем вишевековних страних окупација које су обележиле читаву савремену историју Срба на овим просторима. Највећи део новије историје Босне и Херцеговине, у једној реченици, могао би да се опише као период ратова, народних устанака и страних окупација. Сходно томе, садашњу ситуацију у Републици Српској и БиХ није могуће анализирати ни разумети без претходног осврта на турбулентну историју овог региона. Током већег дела своје историје Босна и Херцеговина је представљала раскршће различитих цивилизација, религија и култура, на чијој су се територији смењивали и прожимали утицаји Европе и Азије, источне и западне културе, ислама и хришћанства, као и различитих националних и државних интереса регионалних и међународних чинилаца. Као резултат ових фактора босанско-херцеговачко друштво је прожето различитим утицајима под којима су формиран антиагонистички национални идентитети и изазивани брутални међунационални сукоби у различитим историјским периодима. У богатој и комплексној историји БиХ, заслужној за стварање постојећег етничког мозаика, заправо се рефлектује основни проблем њеног друштва; босанско-херцеговачки народи већ јако дуг период живе у свету паралелних истина које не представљају ништа друго него скуп њихових личних искустава у различитим историјским периодима. Као што истиче Ненад Кецмановић: „...И турску окупацију и аустроугарску анексију и двије Југославије, укључивши чак и ендехазиски интермецо, по један од три народа је запамтио као своје златно доба, а друга два као тамницу народа. Нема ниједног великог догађаја у историји БиХ који су сва три народа доживјела на једнак начин, било као датум заједничког тријумфа и поноса, било заједничке патње и страдања, него их је, баш сваки, по националном кључу, раздвајао на побједнике и поражене, хероје и мученике, патриоте и издајнике“.⁵⁹³ Мирјана Касаповић такође наглашава чињеницу да „главне вјерске и етничке заједнице стољећима, ако искључимо

⁵⁹³ Ненад Кецмановић, *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.7

раздобље социјалистичке Југославије када је постојала репресивна етничка толеранција, живе у паралелним културним, друштвеним и политичким структурама...Свака заједница градила је своје банке, задруге, културна друштва, странке, школе, имала своје новине, књижнице и књижаре, дакле то је било класично подијељено друштво с паралелним институционалним плурализмом“.⁵⁹⁴

Средњовековна Босна и Херцеговина, за разлику од Србије, није представљала у потпуности дефинисану политичку целину. У периоду од десетог до дванаестог века велики делови БиХ били су у саставу Српске државе, да би се у тринаестом веку Босна и Херцеговина појавиле као посебне територијално-политичке целине. Током читавог тринаестог, четрнаестог и петнаестог века, међутим, ове две регије одржавале су јаке политичке, културне, у неким периодима и територијалне, везе са Србијом и босанско-херцеговачко друштво је имало претежно српски карактер. Средина петнаестог века означила је преломни тренутак у историји БиХ, обзиром да је у том периоду регион окупиран од стране Отоманског царства. Период турске владавине, који се завршио крајем деветнаестог века, од кључног је значаја за стварање етничког мозаика у БиХ, обзиром да су за ово време значајни делови хришћанске популације прешли на ислам што је довело до трансформације друштвених и културних прилика у региону. Овај период је такође кључан за разумевање процеса развоја српског националног идентитета, али и појма идентитета генерално, у оквиру БиХ и других територија које су биле део Отоманског царства. Потчињен статус српске популације и терор који је српски народ трпео од стране турских окупатора у великој мери су утицали на обликовање његовог националног бића. Турска владавина, која се завршила 1878. године, за собом је оставила друштво под јаким утицајем ратничке традиције и вредности, дубоко подељено по етничко-верским линијама. Двадесети век је означио крај владавине отоманских освајача у Босни и Херцеговини, и почетак нових освајања и разарања катастрофалних размера у којима је страдао велики део српског становништва и настављени покушаји слабљења и ултимативног уништења српског националног идентитета. Након краткотрајног периода аустроугарске окупације започео је Први светски рат у коме

⁵⁹⁴ Мирјана Касаповић, „БиХ је класично подијељено друштво“, *Вјесник*, 20.06.2006

је српски народ претрпео огромне губитке од којих се никада није до краја опоравио. Период између два светска рата обележио је први „југословенски експеримент“, стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца која ће касније прерасти у прву Југославију. Други светски рат донео је нове патње српском народу који је постао највећа жртва фашистичке усташке власти. Катастрофална страдања којима су Срби били изложени имала су снажан утицај на послератне генерације, али и читав период југословенске кризе. Као што примећује Мирон Резун: „Што се дубље анализира питање међусобне мржње, то се више схвата да Други светски рат није ни из далека само део историје у свести Јужних Словена. Тај ужасан рат је свеprisутан; он се стално помиње и преноси данашњим генерацијама као да се догодио јуче. Ратна сећања распаљују међусобну нетрпељивост и мржњу. Оно што се догодило за време Другог светског рата је централно у читавом процесу истраживања европске и југословенске драме, обзиром да не можемо да разумемо савремене догађаје ако нам је историјско сећање слабо“.⁵⁹⁵

Периодима турске и аустроугарске окупације, као и прве и друге Југославије заједнички су били мање или више агресивни покушаји расрбљивања српског становништва у БиХ и наметања хибридних 'босанског' и 'југословенског' идентитета. Када је у деветнаестом веку формулисан модеран концепт националног идентитета и идеологије, српска заједница у БиХ, као и српска заједница генерално, већ је имала изграђену националну свест, утемељену првенствено на православној вери, а затим и на посебном историјском наслеђу, језику и култури, као и политичком програму уједињења територија насељених Србима. Српски национални покрет, међутим, имао је дестабилизујући ефекат на Отоманску империју која се већ налазила у фази дисолуције, па су тако, у циљу консолидовања своје политичке моћи у Босни и Херцеговини, турске власти у другој половини деветнаестог века започеле пројекат „стварања“ нове 'босанске' нације која би објединила различите етничке фракције и спречила утицај Србије и Хрватске на политичке и друштвене прилике у суседној БиХ. Иако овај пројекат није дао

⁵⁹⁵ Miron Rezun, *Europe and War in the Balkans: Towards a New Yugoslav Identity*, London: Praeger, 1995, стр.51

запажене резултате свеједно је преузет од стране следеће окупационе силе у Босни и Херцеговини, Аустроугарске, чији је званичник Бењамин Калај постао промотер новог (пропалог) покушаја претапања сукобљених националних идентитета у један заједнички.

Стварање прве Југославије уједно је пратила и промоција идеје југословенства, настављена и у оквиру периода Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, у којој се репресија над националним идентитетима и идеологијама одвијала истовремено са процесом промовисања новог система идеолошких вредности. Парадоксално, српска национална заједница, која је комунистичким политичким програмом 'позитивне' дискриминације у циљу „смиривања страсти“ и одржавања комплексне државне конструкције највише изгубила, уједно је и најмасовније прихватила југословенску идеју. Према речима српског историчара Душана Батаковића: „У новој комунистичкој Југославији босански Срби су се нашли ухваћени у клопку две утопијске идеје: са једне стране, идеалистичке верзије југословенства (где сви Срби живе у оквиру једне државе), која је пропала пре рата, и, са друге стране, Марксистичко-Лењинистичког плана „братства и јединства“, који је, у Титоистичкој верзији, ултимативно функционисао на штету Срба као националне групе. Титова врста „националног комунизма“ ефективно је трансформисала идеју „братства и јединства“ у власт суверене нације у одређеној републици са правом дискриминације против несувверених нација које су добиле статус мањине“.⁵⁹⁶ Као што је истакнуто, упркос хибридној природи „југословенског“ идентитета и дискриминацији српског становништва у срединама у којима је представљало мањину, идеја југословенства у читавом периоду СФРЈ наилазила је на позитиван пријем код српског народа чији су припадници у великој мери показивали приврженост заједничкој држави и прихватили југословенски идентитет као део свог националног бића. Међутим, колапс Југославије као државе лишио је и саму идеју југословенства есенцијалног смисла и суштине, суочавајући на тај начин оне које су ту идеју искрено прихватили са ситуацијом у којој је њихов, деценијама стваран идентитет у релативно кратком временском року постао

⁵⁹⁶ Душан Т. Батаковић, *“The Serbs of Bosnia and Herzegovina – History and Politics”*, Paris: Dialogue, 1986, стр.14

„празан“ концепт без политичког оквира и културног садржаја, оптерећен прошлошћу и, сасвим сигурно, лишен будућности. Обесмишљавање југословенске идеје најтеже је погодило БиХ, обзиром да, како истиче Ненад Кеџмановић, „југословенство није било „само проширено српство“ него и једини начин да се сачува Босна и Херцеговина“.⁵⁹⁷ Суочен са деструкцијом своје (југословенске) државе, српски народ у БиХ имао је само два избора, да свој национални интерес дефинише као „српски“ и свој глас да српској политичкој елити, тиме улазећи у сукоб са преостала два народа у Босни и Херцеговини, или да своју лојалност усмери ка новој босанској држави у којој би неминовно постао мањина са недефинисаним статусом и правима. Први вишестраначки избори одржани у БиХ показали су да је за највећи број Срба избор био прилично јасан – Српска демократска странка добила је огромну већину гласова своје националне заједнице у републици; резултати политичког програма комуниста примењиваног готово пола века на тај начин су поништени резултатима једне изборне кампање.

Обзиром да је српски народ у РС и БиХ највећи део своје савремене историје провео под влашћу страних окупатора, којој су претходили девастирајући ратови, а одржавали је и пратили сукоби и репресија, сви кључни фактори обликовања идентитета несумњиво су претрпели значајан утицај како насиља директно, тако и његове улоге у формирању културног дискурса. Обзиром да је савремени концепт националног идентитета и идеологије српског народа (као и већине народа у Европи) формулисан у деветнаестом веку, кључну улогу у његовој афирмацији имала су искуства Срба под окупацијом Отоманске империје која се појавила на српским просторима у четрнаестом и остала на њима све до двадесетог века. Отоманска окупација имала је пресудну улогу у постављању Српске православне цркве на место стожера српског националног идентитета, као и у стварању најмоћнијег историјског мита српског народа, косовског, и епске поезије која је, поред цркве, за потлачене и необразоване масе становништва представљала једину везу са слободном и снажном средњовековном српском државом и једину наду да ће, једног дана, та држава поново васкрснути. Поред турског периода, период аустроугарске окупације, а нарочито Први и Други светски рат, и масовна

⁵⁹⁷ Ненад Кеџмановић, *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.16

страдања којима је за то време било изложено српско становништво, имали су значајну улогу у обликовању културног дискурса Срба у РС и БиХ.

У Босни и Херцеговини, као и на другим територијама насељеним Србима, за време турске окупације улогу чувара српске духовности и идентитета готово у потпуности је преузела Српска православна црква, а само поимање етничког идентитета постало је нераскидиво везано за религијско-црквену припадност. Институција СПЦ за угњетаван српски народ представљала је много више од саме религије; она је симболизовала српску историју, идентитет, културу, прошлост и садашњост – читава српска цивилизација, потискивана и уништavana од стране отоманских окупатора, сачувана је у оквиру цркве. Као што примећује Душан Батаковић, догађаји из периода отоманске владавине „могу се посматрати као део процеса „*longue duree*” који је означио постепено претварање три различите конфесије у три различита религијска идентитета”.⁵⁹⁸ Овај процес је коначно довео до неповратног етно-културалног раздвајања муслиманске, католичке и српске православне популације. Како истиче Батаковић: „До почетка 19. века, века национализма *par excellence*, тенденција ка повезивању одређене религије са етно-националним колективитетом била је изузетно велика. Прецизно, то је значило да су већина православних верника били Срби, већина католика Хрвати, док су Муслимани себе посматрали као исламизирани Словене (Србе и Хрвате, и, евентуално, босанске Муслимане у касном двадесетом веку)”.⁵⁹⁹ Поред православне вере, кључну улогу у очувању и учвршћивању националног идентитета међу угњетаваним масама српског становништва у окупираној Босни и Херцеговини одиграла је епска поезија. Српски епови, чије је стварање активно промовисала православна црква, у многоме су утицали на подстицање жеље за борбом и жртвовањем за ултимативни идеал слободе и стварање уједињене српске државе сачињене од територија настањених Србима.

Најјачу کاریку у вези између рата и српског националног идентитета несумњиво представља Косово; косовска битка у својој историјској и митској димензији даје најдубљи смисао и најјасније објашњење комплексног националног

⁵⁹⁸ исто.

⁵⁹⁹ исто.

дискурса српског народа. Косовски мит о великој храбрости и ултимативној жртви има кључну улогу у разумевању развоја националног идентитета српске нације генерално, па тако и Срба у Републици Српској и БиХ. Мит произишао из косовске битке, на коме је утемељен српски идентитет, структурисан је по херојском коду; за Србе је борба за слободу од отоманске власти почела на Косову и то уверење је постало саставни део националне свести.⁶⁰⁰ Посебна комбинација историје и мита настала након косовске битке фундаментално је обликовала српски национални идентитет и свест, постављајући основу савременог концепта српства. Како истиче српски историчар Радован Самарџић: „Нације имају своју метафизичку срж која је код једних импулсивна, а код других сакривена, некад чак и немоћна...Косовска оријентација није (само) национална идеја, већ такође и карактерна црта која чини Србина Србином“.⁶⁰¹ Кључни утицај косовске битке несумњиво се огледа у њеној улози у очувању националне свести српског народа кроз векове проведене под туђинском влашћу, упркос бројним покушајима промене идентитета. Као што наглашава Александар Гринволт, сећање на Косово одржало је колективни српски идентитет кроз векове отоманске власти уз подршку православне цркве и традицију епске поезије. На тај начин сећање на Косово постало је организациони принцип, инспиративна веза са средњовековном државом, која је водила Србе у периодима незамисливих тешкоћа док се, коначно, у деветнаестом веку нису ослободили отоманских окова и усмерили национално сећање у правцу стварања модерне националне државе.⁶⁰²

Отоманско освајање Босне и Херцеговине такође је отворило пут стварању романтизоване историографије и литературе посвећених односима између турских освајача и локалне хришћанске популације, чији је најпознатији представник Иво Андрић. Главни значај српских и других јужнословенских литерарних радова на тему Отоманске империје вероватно лежи у снажним и емоционалним описима суморних живота обичних хришћана и трауме њиховог друштва изазване турском

⁶⁰⁰ Никола Кољевић, “*The Serbs and Culture as Identity*”, у “*The Serbs and Their National Interest*”, ур. Norma von Ragenfeld-Feldman и Душан Т. Батаковић, San Francisco and Belgrade: Serbian Unity Congress, 1997, стр.40

⁶⁰¹ Радован Самарџић, у Веселин Ђуретић, ур., *Косовска битка и последице*, Београд: САНУ, 1991, стр.14

⁶⁰² Alexander Greenwalt, “*Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš and the Transformation of Serb Memory*“, *Spaces Of Identity* 3/2001, стр. 49

инвазијом; вероватно из истих разлога, временом су ови радови постали доминантан део политичког и културног дискурса посвећеног периоду Отоманског царства. Поред тога, ванвременски карактер ове литературе одређен је и чињеницом да суморну босанско-херцеговачку реалност, и много година након окончања турске окупације, јасно осликавају описи из Андрићевих приповетки. Како примећује Ненад Кецмановић у свом осврту на крвави расплет југословенске кризе на просторима Босне и Херцеговине: „И, када је са транзицијом слобода крочила и на простор између Уне и Дрине, обистинила су се видовита Андрићева запажања о Босни као земљи потиснутих и потмулих мржњи које повремено и неочекивано вулканском снагом избију на површину (Писмо из 1920) и њеном главном граду у коме сатови на Катедрали, Саборној цркви и Сахаткули исто вријеме симболично откуцавају у дугим размацама од више минута (Травничка хроника)“.⁶⁰³ Страдања катастрофалних размера, која је српски народ претрпео у два светска рата, такође су у великој мери обликовала српски културни дискурс, утиснувши се на тај начин у историјску свест Срба, не само путем сећања преживелих и њихових породица, већ и преко националне историографије, као и монументалних дела српске књижевности.

Након „затишја“ у периоду дугом четири деценије, после Другог светског рата започела је југословенска криза која ће на крају довести до грађанских ратова у појединим деловима СФРЈ од којих се најдужи и најкрвавији међуетнички сукоб догодио у БиХ. Дезинтеграцију Југославије пратила је и експанзија националних идеологија и идеја у свим њеним републикама и међу свим народима, па тако и међу Србима у БиХ. Међународно признање Босне и Херцеговине и рат који је уследио након тога означили су дефинитиван крај идеје југословенства, коју је деценијама пре тога промовисала комунистичка власт, и обнављање потиснутих националних идентитета.

Крај комунистичке владавине на простору бивше СФРЈ уједно је означио и крај цензуре политичких, научних и културних делатности које су у периоду после Другог светског рата биле под строгим контролом власти. Увођење вишепартијског система и либерализација у областима политике, културе и медија довели су до

⁶⁰³ Ненад Кецмановић, *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.9

великих промена у политичком и академском дискурсу. Званичној идеологији „братства и јединства” први пут након готово пола века супротстављене су националне идеје, док је официјална верзија историје Другог светског рата као искључиво борбе између партизана и немачких фашиста суочена са, до тада забрањеном, историјом међуетничких сукоба и геноцида почињеног над српским народом од стране усташа. У овом периоду такође је дошло до ревитализације институције Српске православне цркве, потискиване и угњетаване у време комунистичке владавине. Кључни моменат у националној мобилизацији српског народа у БиХ и буђењу његовог националног бића свакако представља стварање Републике Српске, засебног територијално-политичког ентитета насталог као одговор на игнорисање воље Срба у случају одређивања међународног статуса Босне и Херцеговине. Република Српска је формирана 9. јануара 1992. године, када су српски посланици из тадашњег парламента БиХ усвојили нови Устав и тиме ударили темеље РС.

Грађански рат у Босни и Херцеговини, као и ратови пре њега, још више је учврстио постојеће националне идентитете, стога даље умањујући и онако незнатну могућност стварања било каквог заједничког, 'босанског' идентитета. Проспекти стварања свеобухватног 'босанског' идентитета уствари подсећају на пропали покушај комуниста да створе „југословенски“ идентитет. Ратни сукоби су, међутим, дефинитивно ставили тачку на ове покушаје, јачајући национално-религијску компоненту идентитета локалног становништва и продубљујући јаз између различитих етничких заједница. Рат је, такође, утицао на међу-етничко поверење, толеранцију, разумевање и емпатију у толикој мери да већина припадника једне националне заједнице у послератном периоду једноставно води потпуно одвојен живот од својих суграђана другачије етничке припадности, без икакве жеље за међусобном комуникацијом. Обзиром на бруталност рата, ова чињеница уопште није изненађујућа. Насиље и страх имају застрашујућу моћ да за неколико тренутака униште осећања и односе који су се градили годинама. Поверење је, уосталом, крхко, у смислу да је потребно дуго времена да се изгради и изузетно мало да се уништи.⁶⁰⁴

⁶⁰⁴ D. MacGregor, *The Professional Manager*, New York: McGraw-Hill, стр.167

Распад Југославије и грађански рат у БиХ утицали су на српску националну заједницу у РС и БиХ, и њен идентитет, као и на међунационалне односе на више значајних начина:

1. Термин „босански“ постао је уско везан за термин „муслимански“, док је „босански“ идентитет фузионисан са исламском религијом и културом и бошњачким–муслиманским идентитетом. Обзиром да су босански Муслимани од почетка распада Југославије били најревносније присталице босанске државности, они су као заједница масовно прихватили идеју босанског идентитета и друштва, док су већина Хрвата и апсолутна већина Срба од почетка биле против сваке идеје босанске државе. Резултати различитих истраживачких пројеката спроведених у пост-Дејтонској Босни и Херцеговини потврђују ову тезу и долазе до истог закључка – већина људи у БиХ који себе сматрају Босанцима су Муслимани, односно Бошњаци.
2. Рат је такође произвео другу кључну промену у босанско-херцеговачком друштву, променивши за увек етничку мапу БиХ. Етничка мешавина која је доминирала већим делом државе знатно је поједностављена услед бруталности конфликта због које је дошло до пресељења читавих заједница са „непријатељске територије“ на територију под контролом њихове сопствене етничке групе. На тај начин створене су етнички хомогене целине у оквиру којих су остварени услови за даље развијање засебних културно-религијских идентитета различитих националних заједница.
3. Стварање Републике Српске има неупоредив историјски значај за српску заједницу и њен национални идентитет још од времена отоманских освајања. Као засебан ентитет са својим сопственим политичким, културним и научним институцијама, РС има капацитет вршења значајног утицаја на

јавни дискурс, образовни систем и медије у оквиру својих граница. Овај капацитет додатно повећава чињеница да је, као резултат ратних операција, територија Републике Српске насељена апсолутном већином српског народа, као и то да јој је дозвољено да има специјалне политичке и културне везе са Србијом.

4. Већина српског народа у РС и БиХ (као и Срба генерално) дели негативно мишљење о политичким потезима великог броја западних земаља према земљама бивше Југославије од времена њеног распада, који се доживљавају као неправедни и, нарочито, анти-српски. Ватрена западна подршка босанским муслиманима током рата, али и у послератном периоду, бомбардовање Срба у РС и саме Србије, подршка независности Космета и континуирани, растући притисци на Републику Српску, наилазе на осуду већине припадника српског народа, која их сматра јасним доказима пристрасности.

Иако је грађански рат окончан пре шеснаест година, садашња Босна и Херцеговина тешко би могла да се опише као стабилна држава, још теже као самоодржива; прецизно говорећи, БиХ у животу одржава сложен и гломазан апарат међународних институција, заветованих на идеји очувања 'мултикултуралног' друштва по сваку цену. Шта би се десило, или шта ће се десити, када међународна заједница евентуално напусти ове просторе, питање је на које је тешко, ако не и немогуће дати одговор у овом тренутку. Сигурно је, међутим, само једно - консензуса у Босни и Херцеговини нема ни по једном кључном државном и политичком питању, а ако и постоји нешто око чега се слажу сва три конститутивна народа, то је једино жеља за самосталношћу у доношењу одлука по важним националним питањима и, што је најзначајније, онемогућавање „других“ да о тим питањима одлучују.

Овакво стање у Босни и Херцеговини није ни изненађујуће нити јединствено, већ, заправо, представља далеко ширу појаву заокруживања

националних држава и повратка етничких принципа, који су обележили крај владавине комунизма у Источној Европи. Како примећује Ненад Кеџмановић: „Процес етнизације политике, који је на таласу демократије захватио посткомунистички Исток и који је Запад легитимисао почетком 90-тих, очигледно мора бити доведен до свог логичног краја на Балкану. Напросто, показало се да, без обзира на ужасавајуће испаде екстремизма, шовинизма, атавизма, фашизма, у којима се повремено и мјестимично испољавао, национализам, има не само своју прошлост него и садашњост и будућност на које демократија мора да рачуна, упркос не само пролетерско интернационалистичким и грађанско-космополитским него и глобалистичким илузијама“.⁶⁰⁵ Босна и Херцеговина, међутим, представља један од последњих случајева у Југоисточној Европи у коме овај процес и јесте/и није доведен до свог краја (могло би се рећи да у свакодневном животу и на „терену“ јесте, док у правној и међународној сфери то још увек није случај), због упорног инсистирања међународне заједнице да је одржи у животу упркос очигледној аналогiji са ситуацијом и развојем догађаја у бившој Југославији. Као што наводи Невен Анђелић: „Босна је представљала јединствену републику у југословенској федерацији“ по томе што „она у ствари једина није била “национална држава“ неког југословенског народа, него “Југославија у малом““.⁶⁰⁶

Највећа и најзначајнија промена произишла из босанског рата је територијална подела земље по етничком принципу, у оквиру које српски ентитет Република Српска обухвата 49% територије БиХ. Као што је већ истакнуто, рат који је деведесетих година захватио БиХ за једну од последица управо је имао територијално разграничење три главне националне заједнице у земљи, што је иначе историјски преседан на овој територији. Босна и Херцеговина је тако неповратно изгубила своју „мултиетничност“ у територијалном смислу, док су ратне страхоте избрисале чак и трагове постојања било какве културне и друштвене мултиетничке коегзистенције која је евентуално и постојала у предратном периоду. Ова ситуација на терену и политичка реалност, међутим, не наилази на разумевање међународне заједнице која упорно „затвара очи“ пред

⁶⁰⁵ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.227

⁶⁰⁶ Невен Анђелић, *Босна и Херцеговина – Од Тита до рата*, Београд: Самиздат, 2003, стр.38

непремостивим баријерама које се налазе на путу каквог-таквог нормалног функционисања БиХ. Наиме, као и много пута до сада у историји ових простора, „међународна заједница сада неће да се суочи са новом реалношћу и призна је као основу за прекомпозицију западног Балкана“.⁶⁰⁷

Како наглашава Ненад Кеџмановић: „...Оно што је учињено или пропуштено да се учини уочи рата у погледу уважавања и заштите етничког принципа и што је онда током рата произвело територијално-етничку хомогенизацију – па звали је хуманим пресељавањем, етничким прогонима, етничким чишћењем или геноцидом – не може се практично ни на који начин ни дугорочно вратити на *status quo ante*, изузев да људе који су једном натјерани да оду сада поново силом тјерамо да се врате...А пројектовани процес „повратка на своја огњишта“ мирнодопски функционише као „замјена и продаја својих огњишта“. Сада то више није оно што се догодило у рату него оно што се догађа у миру и, насупрот међународној реторици, кажњавање ратних злочинаца у Хагу нити ће зауставити такво кретање становништва, нити, поготово, преокренути смјер“.⁶⁰⁸ Међутим, „док једни сматрају да је проблем што та (дејтонска, прим. Ј.В.) рјешења нису конкретно и досљедно проведена, а други што нека од њих нису функционална и одржива, рекло би се да су најреалнији, мада најмање бројни, трећи који мисле да је једино право рјешење да се Дејтонски споразум у цјелини напусти. Алтернатива два односно три ентитета или интегрална држава, заправо је лажна дилема и зато треба одустати и од ентитета и од државе“.⁶⁰⁹ Оно што јесте важно, како истиче Кеџмановић, то је да се налазимо у постбољшевичкој епохи растурања сложених наднационалних држава и заокруживања националних и да се тај процес на нашем дијелу Балкана одвија на најкрвавији начин. Ако већ нисмо успјели да сачувамо позитивни дио више од седамдесет година континуитета (1918-1991) једне државе и ако током посљедњих вишегодишњих ратова нисмо успјели да је на неки нов и продуктиван начин реконструишемо, онда је данас пред нама узвишен циљ да што брже то боље довршимо њен распад по територијално-етничким шавовима. Ако

⁶⁰⁷ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.225

⁶⁰⁸ Ненад Кеџмановић, *Домети демократије*, Београд: ФПН, 2005, стр.225-226

⁶⁰⁹ Ненад Кеџмановић, „*Неизвјесна држава*“, у *Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005, стр.131

ништа, због тога да бисмо великим већинама у свим народима бивше нам домовине, који више од свега желе да у миру, тихо и часно, одживе свој људски вијек, омогућили да живе по својој мјери, без нежељених комшија у наметнутим државама. Треба им, наиме, свима дати довољно прилике и времена да без журбе и присиле, добровољно и постепено успостављају крваво покидане везе“.⁶¹⁰

За српски народ у БиХ, сасвим логично, опстанак Републике Српске представља највећу гаранцију очувања његовог националног идентитета, поштовања његових људских права и, коначно, једину гаранцију опстанка Срба у Босни и Херцеговини. Република Српска и њене институције су, према томе, савремени чувари и заштитници интереса, права, културе и традиције српског народа у БиХ, који је поново, као и кроз најдужи део своје историје, изложен великим притисцима да се одрекне своје националне свести и прихвати неку врсту хибридног идентитета који би одговарао интересима оних међународних сила које тренутно доминирају овим просторима. Сценарио одрицања (од свог) и прихватања (наметнутог), који је више пута прављен у „националним радионицама“ великих сила, никада, међутим, није реализован у стварном животу. Притисци који долазе из званичног Сарајева и међународне заједнице не доприносе хомогенизацији босанско-херцеговачког друштва генерално, већ само хомогенизацији српског народа у Републици Српској, који је сада вероватно даље од Босне и Херцеговине него што је то икада био у њеној новијој историји; очигледно је да се српски национални идентитет, створен и обликован вековима тешке и крваве историје у којима су Срби поднели огромне жртве и више пута били у опасности од потпуног затирања, показао отпоран на све покушаје претњи и уцена, напада и дискриминације; тамо где народ није физички уништен, није уништен ни његов дух, нити његова национална свест, а резултат свих вишевековних напора турских, аустроугарских, фашистичких, југословенских и, коначно, међународних власти да преобликују, промене, маргинализују и/или униште национални идентитет босанско-херцеговачких Срба можда најбоље осликавају речи војничке заклетве регрута у Бањалуци и Требињу: „Свечано се заклињем да ћу бранити суверенитет,

⁶¹⁰ Ненад Кецмановић, „Шта је ко у Босни“, у *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић, 2007, стр.61

територијални интегритет, уставни поредак и политичку независност Републике Српске!“

Литература:

Azar, E.F. и J.V. Burton, ур., **International Conflict Resolution: Theory and Practice**, Brighton, Sussex: Wheatsheaf Books

Azar, E.F., **The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases**, Aldershot, Hampshire: Dartmouth

Almond, Mark, **Europe's Backyard War – The War in the Balkans**, London, 1994

Anderson, Benedict, **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**, London and New York: Verso, 1991

Андрић, Иво, “Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“, **Свеске задужбине Иве Андрића Бр. 1**, Београд: 1982

Анђелић, Невен, **Босна и Херцеговина – Између Тита и рата**, Београд: Самиздат, 2003

Антологија народних јуначких песама, Београд: Српска књижевна задруга, 1977

Антонић, Слободан, Милан Јовановић и Дарко Маринковић, **Србија између попилизма и демократије: Политички процеси у Србији 1990-1993**, Институт за политичке студије, 1993

Armstrong, John, **Nations before Nationalism**, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982

Арнаутовић, Суад, **Избори у Босни и Херцеговини '90**, Сарајево: Промокулт, 1996,

Баћевић, Љиљана, ур. **Југославија на кризној прекретници**, Београд: Институт друштвених наука, 1990

Батаковић, Душан Т. и Norma von Ragenfeld-Feldman, ур. “**The Serbs and Their National Interest**,” San Francisco and Belgrade: Serbian Unity Congress, 1997

Батаковић, Душан Т., “**The Serbs of Bosnia and Herzegovina - History and Politics**”, Paris: Dialogue, 1996

Beloff, Nora “**Doubts About Serbian Rapes**”, **The Daily Telegraph**, 19.01.1993

Bennett, Christopher, **Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences**, New York: New York University Press, 1995

Богдановић, Димитрије, „Књига о Косову“, Пројекат Растко – Грачаница, електронско издање

Bodansky, Yossef, *Offensive in the Balkans-The Potential for a Wider War as a Result of a Foreign Intervention in Bosnia and Herzegovina*, The International Strategic Studies Association, Balkania.net

Борба, 11.02.1989; 13.05.1989

Bramson and Goethals, ур. **War**, New York и London: Basic Books, 1964

Breuilly, John, **Nationalism and the State**, Manchester: Manchester University Press, 1983

Brubaker, R. и D.D.Latin, “**Ethnic and Nationalist Violence**”, **Annual Review of Sociology** 24, 1998

Бугарел, Ксавије, **Босна – Анатомија рата**, Београд: Едиција РЕЧ, 2004

Булатовић, Љиљана, **Генерал Младић**, Београд: Нова Европа, 1996

Burg, Steven L. и Paul S. Shoup, **The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention**, London: M.E. Sharpe, 1999

Van der Berghe, P.L., “**Does Race Matters?**” **Working paper**, Одељење за социологију, University of Washington, Seattle, 1993

Vermeulen, Hans и Cora Govers, ур., **The Anthropology of Ethnicity: Beyond “Ethnic Groups and Boundaries”**, Amsterdam: Het Spinhuis, 1994

Von Ranke, Leopold, **The History of Serbia and the Servian Revolution**, New York, 1973

Vucinich, Wayne S. и Thomas Emmert, ур., **Kosovo – Legacy of a Medieval Battle**, Minneapolis: University of Minnesota Press

Gagnon, V.P. Jr, “**Ethnic Conflict as an Intra-Group Phenomenon: A Preliminary Framework**”, **Ревиија за социологију** 26 (1-2), 1995

Geertz, Clifford, **The Interpretation of Cultures**, New York: Basic Books, 1973

Gellner, Ernest, **Nations and Nationalism**, Oxford: Blackwell, 1983

Gillis, John R., ур., **Commemorations: The Politics of National identity**, Princeton: Princeton University Press, 1994

Гиљфердинг, Александар Ф., **Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији**, Сарајево: Веселин Маслеша, 1972

Glenny, Misha, *The Balkans: Nationalism, War an the Great Powers, 1804-1999*, New York: Penguin Books, 2001

Говор премијера Републике Српске Милорада Додика, Спомен подручје Градина, 11.04.2010, Влада Републике Српске

Glenny, Misha, *The Fall of Yugoslavia*, London: Penguin Books, 1992

Goetz, D., **“Evolution and the Origins of Ethnic Identity”**, Рад представљен на годишњем састанку Западне асоцијације политичких наука, San Francisco, California, 14-16 март, 1996

Gould, R.V.,**“Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871”**, *American Sociological Review* 56 (6), 1991

„Грађани БиХ о међунационалним односима“, у Свеске Института за проучавање националних односа, Сарајево, год.8, бр.28-29, 1990

Greenwalt, Alexander, **“Kosovo Myths: Karadžić, Njegoš and the Transformation of Serb Memory“**, *Spaces of Identity* 3/ 2001

Gurr, Ted Robert, **Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts**, Washington D.C.: United States Institute of Peace, 1993

Gurr, Ted Robert, **“Peoples against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System”**, *International Studies Quarterly* 38, септембар, 1994

Gurr, Ted Robert, **Why Men Rebel**, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970

Dandeker, Christopher, *Introduction to Nationalism and Violence*, New Brunswick: Transaction Publishers, 1998

De Condappa, Pamela, **“Cultural Genocide in Bosnia and Herzegovina - Destroying Heritage, Destrying Identity”**, Yale University, Cultural Genocide, Spring 2006 Genocide Studies Seminars

Delors, Jacques, **“Questions Concerning European Security”**, Adress, International Institute for Strategic Studies Brussels, 10.09.1993

Dempsey, T. Gary, **“Rethinking the Dayton Agreement“**, *Policy Analysis No.327*, The Cato Institute, 14.12.1998

Denich, Bette, **“Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide”**, *American Ethnologist*, Vol 21, No. 02.05.1994

- Dey, A., **“Is There a Truth about the Balkan Conflict?”**, *New York Times Forums, Bosnia: Uncertain Paths to Peace*, www.nytimes.com/bosnia., 23. 06. 1996
- Dorich, William, ур. **Kosovo**, Kosovo Charity Fund, 1993
- Dragnich, Alex N. и Slavko Todorovich, **The Saga of Kosovo: Focus on Serbian – Albanian Relations**, New York: Columbia University Press, 1984
- Драговић-Сосо, Јасна, **Saviours of the Nation: Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism**, London: Hurst & Company, 1988
- Драшковић, Вук, **Нож**, Београд: Српска реч, 2000
- Dwyer, S., **“Reconciliation for Realists”**, *Ethics and International Affairs* 13, 1999
- Ђилас, Милован, **Rise and Fall**, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1985
- Ђуретић, Веселин, ур., **Косовска битка и последице**, Београд: САНУ, 1991
- Evans, Arthur, **Illyrian Letters**, Manchester Guardian, London 1878
- Evans, Arthur J., **Пјешке кроз Босну и Херцеговину током устанка августа и септембра 1875**, Сарајево: Веселин Маслеша, 1973
- Екмечић, Милорад **„Историјске и стратешке основе Републике Српске“**, рад представљен на научном скупу под називом: **„Република Српска – 15 година опстанка и развоја“**, Бања Лука, 26-27 јун, 2007
- Екмечић, Милорад, **Shorter History**, Paris: Dialogue, 1995
- Eliade, Mircea, **The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History**, London: Penguin, 1954
- Emmert, Thomas, **Serbian Golgotha: Kosovo, 1389**, New York, 1990
- Eriksen, Thomas Hullan **Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives**, London: Pluto Press, 1993
- Ignatieff, Michael, **Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism**, New York: Farrar, Straus and Giroux
- Jabri, V., **Discourses on Violence: Conflict Analysis Reconsidered**, Manchester и New York: Manchester University Press, 1996
- Jasper, J.M., **“The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements”**, *Sociological Forum* 13 (3), 1998
- Јевтић, Мирољуб, **Религија и политика – Увод у политикологију религије**, Београд: Институт за политичке студије, 2002

- Jelavich, Barbara, **History of the Balkans - Volume 1 Eighteenth and Nineteenth Centuries**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983
- Jenkins, Richard, **Social Identity**, London: Routledge, 1996
- Judah, Tim, **The Serbs: History, Myth & the Destruction of Yugoslavia**, New Haven and London: Yale University Press, 1997
- Kaplan, Robert, **Balkan Ghosts: A Journey Through History**, New York: Vintage, 1994
- Karchmar, Lucian, **“Draza Mihalic and the Rise of the Chetnik Movement”**, New York: Garland Publishing, 1987
- Касаповић, Мирјана, „БиХ је класично подијељено друштво“, **Вјесник**, 20.06.2006
- Касаповић, Мирјана, **Босна и Херцеговина: Подијељено друштво и нестабилна држава**, Загреб: Политичка култура, 2005
- Kegley, Charles W. и Eugene R. Wittkopf, **“World Politics – Trend & Transformation,”** Thomson – Wadsworth, 2004
- Keyfitz, N., **“Subdividing National Territories: The Drive to Live in a Political Community whose Boundaries are Congruent with the Cultural Community”**, **Geographical Analysis** 27 (3), 1995
- Кецмановић, Ненад, **Домети демократије**, Београд: ФПН, 2005, стр.208
- Кецмановић, Ненад, **Немогућа Држава**, Београд: Филип Вишњић, 2007
- Кецмановић, Ненад „Предсједништво изнутра“, **НИН**, 02.10.1992
- Kissinger, Henry, **America in the Eye of a Hurricane**, Los Angeles Times Syndicate, 08.09.1996
- Kolsto, Pal, ур., **Myths and Boundaries in South-Eastern Europe**, London: Hurst & Company, 2005
- Кољевић, Никола, **Од Платона до Дејтона, Записи о држави нашим поводом**, Бања Лука, 1996
- Кочовић, Богољуб, **Жртве Другог светског рата у Југославији**, Лондон: Veritas Foundation Press, 1985
- Lake, D.A., and D. Rothchild, **“Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”**, **International Security** 21 (2), 1996

Laffan, R.G.D., **The Serbs: The Guardians of the Gate**, New York: Dorset Press, 1989 (1918)

Лонгиновић, Томислав З., **East Within the West: Bosnian Cultural Identity in the Works of Ivo Andrić**

Lorenz, Konrad, **On Agression**, New York: Harcourt, Brace & World, 1963

Лубарда, Војислав, **Анатема**, Београд: Дечје новине, 1990

Ludendorff, Gen. Erich, **The Nation at War**, London: Hutchinson & Co, 1936

MacGregor, D., **The Professional Manager**, New York: McGraw-Hill

Меморандум Српске Академије наука и уметности-нацрт, 1986

Милојевић, Милкица, **“Од Краљевића Марка до Мек Доналд'с хамбургера,”** АИМ Бања Лука

Михаиловић, Коста и Василије Крестић, **Memorandum of the Serbian Academy of Arts and Sciences – Answers to Criticisms**, Београд: Српска академија наука и уметности, 1995

Михаљчић, Раде, **Косовска битка у историји и популарној традицији**, Београд: Бигз, 1989

Moјzes, Paul, **The Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans**, New York: Continuum, 1995

Monroe, K.R., **“Review Essay: The Psychology of Genocide”**, **Ethics and International Affairs** 9, 1995

Moore, Margaret, **The Ethics of Nationalism**, Oxford: Oxford University Press, 2001

Морен, Едгар, **„Национална држава“, Теорија Политике – Ридер**, Београд: Наука и друштво, 2002

Мујачић, Махмут, **„Међунационални односи у једном граду: пример Дервенте“, Гледишта**, Београд, год.8, бр.8, 1972

Николић, Коста, Никола Жутић, Момчило Павловић и Зорица Шпадијер, **Историја 3- 4**, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002

Овен, Дејвид, **„Балканска одисеја,”** Београд: Радио Б92, 1996
Ослобођење, 24.12.1990

Pavlowitch, Stevan, **The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems**, 1918-1988, London: C.Hurst, 1989

- Пантић, Мирослав, „Усмено песништво“, у **Историја српског народа – друга књига**, треће издање, Београд: 2000
- Perica, Vjekoslav, **Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States**, Oxford: Oxford University Press, 2002
- Попов, Небојша, ур., **Српска стана рата: Траума и катарза у историјском памћењу**, Београд: БИГЗ
- Пухало, С. „Етничка дистанца грађана Републике Српске и Федерације БиХ према народима бивше СФРЈ“, **Психологија**, Vol 36 (2), 2003
- Радић, Радмила, „Црква и српско питање“, **Огледи**, Република, 1-31, Август, 1995
- Ramet, Sabrina Petra, **The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005**, Indiana University Press, 2006
- Рашковић, Јован, **Луда земља**, Београд: Акваријус, 1990
- Република Српска – Десет година Дејтонског мировног споразума**, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2005
- Rezun, Miron, **Europe and War in the Balkans: Towards a New Yugoslav Identity**, London: Praeger, 1995
- Rice, Susan и David Scheffer, “*Sudan Must End Its Brutal War Against Civilians*”, **International Herald Tribune**, 01.09.1999
- Rosenfeld, Stephen, “**Opinion Editorial: Residue of Ethnic Cleansing**”, **Washington Post**, 1. 12. 1995
- Самарџић, Радован, **Интервју у часопису НИИ**, 30.04.1989
- Segal, Robert A., **Theories of Myths**, New York: Garland, 1996, Vol.3
- Silber, Laura and Allan Little: **The Death of Yugoslavia**, London: Penguin Books & BBC Books, 1995
- Sivard, Ruth Lager, **World Military and Social Expenditures**, Washington D.C.: World Priorities, 1996
- Симеуновић, Драган, ур., **Теорија Политике**, Београд: Наука и друштво, 2002
- Small, Melvin и J. David Singer, **Resort to Arms: International and Civil Wars, 1816-1980**, Beverly Hills, California: Sage, 1982
- Smith , Anthony D., ур., **Ethnicity and Nationalism**, Leiden: E.J. Brill, 1992

- Smith, Anthony D., **“Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner’s Theory of Nationalism”**, *Nations and Nationalism*, 2.11. 1996
- Smith, Anthony D., **National Identity**, Hammondsworth: Penquin, 1991
- Smith, Anthony D., **Nationalism**, Cambridge: Polity Press, 2001
- Smith, Anthony D., **The Ethnic Origins of Nations**, Oxford: Blackwell, 1986
- Smith, Anthony D., **The Ethnic Revival**, Cambridge: Cambridge University Press, 1981
- Smith, Anthony D., **Theories of Nationalism**, London: Duckworth, 1971
- Smith, Anthony D., **“Chosen Peoples: Why Ethnic Groups Survive,”** *Ethnic and Racial Studies* 15, 1992
- Smith, Dan, **The State of War and Peace Atlas**, 3 издање., New York: Penguin, 1997
- Solioz, Christoph and Tobias K. Vogel, eds., ***In Dayton and Beyond: Perspectives on the Future of Bosnia & Herzegovina***, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2004
- Српска демократска странка – **Програм**, 1996
- Stavrianos, Stavros Leften, **The Balkans since 1453**, New York: New York University Press, 2000
- Становчић, Војислав, **Democracy and Minorities in Southeastern Europe, Prospects of Multiculturalism in Western Balkan States**, Belgrade, 2004
- Становчић, Војислав, **Политичке идеје и религија**, друго допуњено издање, Београд: Удружење за политичке науке и Чигоја штампа, 2003
- Sumerfield, Derek, **“The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects”**, Overseas Development Institute, London, 1996
- Sumner, William Graham, **Folkways**, Boston: Ginn & Co., 1906
- Shnirelman, V., **“The Past as a Strategy for Ethnic Confrontation,”** *HCA Quarterly, Helsinki Citizens Assmebly*, бр.14, 1995
- Shroder, Ingo W. и Bettina E. Schmidt, ур. ***Anthropology of Violence and Conflict***, London: Routhledge, 2001
- Scott, James, **“State simplifications: Nature, space and people. Great development disasters”**, *Sixth Werheim Lecture*, Amsterdam: CASA, 1995
- Schermerhorn, R.A., **Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research**, New York: Random House, 1970

- Schopflin, George, **Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe**, London: Hurst & Company, 2000
- Tetlock, Philip E., Jo L. Husbands, Robert Jervis, Paul C. Stren, и Charles Tilly, ур., **Behavior, Society and Nuclear War**, New York: Oxford University Press, 1989
- Тохољ, Мирослав, **Црна Књига – Патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995, Вол 1 и 2**, Цетиње: Светогора
- Трговчевић, Љубинка, **“The Kosovo Myth in the First World War”**, Пројекат Растко Грачаница – Пећ, електронско издање
- Трифунковић, Александар, **„БиХ је бесконачна привременост“**, транскрипт интервјуа са премијером РС, Милорадом. Додиком у циклусу емисија „Има ли Босне и Херцеговине“, БУКА, 30.12.2009
- Ћирковић, Сима, ур., **Историја српског народа I - VI**, Београд: Српска књижевна задруга, 2000
- Ћирковић, Сима, **„Успони и падови у средњем веку“**, Пројекат Растко – Историја, електронско издање
- Ћоровић, Владимир, **Босна и Херцеговина, 2 том сабраних дјела**, Београд – Бањалука, 1999
- Ћоровић, Владимир, **„Босна и Херцеговина,“** Пројекат Растко – Бањалука, електронско издање
- Ћоровић, Владимир, **Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918.године**
- Ћоровић, Владимир, **„Историја Срба“**, Пројекат Растко – Историја, електронско издање
- Ћосић, Добрица, **Време смрти I**, Ниш: Зограф, 2007
- Ћосић, Добрица, **L’Effordrement de la Yugoslavie. Positions d’un Resistant**, Lausanne: L’Age D’Homme, 1994
- Ћосић, Добрица, **Промене**, Нови Сад: Дневник, 1992
- Ћосић, Добрица, **Српско питање – демократско питање**, Београд: Политика – Стручна књига, 1992
- „Федерација је иностранство“**, Интервју премијера Милорада Додика, Време, 19.02.2009

Политика, 11.08.1994

Fox, Jonathan, **Ethno religious Conflict in the Late 20th Century: A General Theory**, Lanham MD: Lexington Books, 2002

Hakansson, Peter и Fredrik Sjöholm, “**Who do you Trust? Ethnicity and Trust in Bosnia and Herzegovina**“, **Working Paper 216**, август, 2005

Хантингтон, Семјуел, **Сукоб цивилизација**, Бања Лука: Романов, 2000

Хаџијахић, Мухамед, **Од традиције до идентитета: Генеа националног питања Босанских Муслимана**, Сарајево: Светлост, 1974

Hayden, Robert M., “**Democracy Without the Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctional States**“, **East European Politics and Societies, Vol 19, Бр.2**

Hechter, Michael, **Containing Nationalism**, Oxford: Oxford University Press, 2000

Hoepken, Wolfgang, “**War, Memory and Education in a Fragmented Society**“, **East European Politics and Societies, Vol 13, бр. 1, зима, 1999**

Horowitz, Donald, **Ethnic Groups in Conflict**, Berkeley: University of California Press, 1985

Hosking, George и George Schopflin, ур., **Myths and Nationhood**, London: Hurst & Company, 1997

Hutchinson, John and Anthony D. Smith, eds., **Nationalism**, New York and Oxford: Oxford University Press, 2004

Calhoun, Craig, **Nationalism**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997

Carnegie Endowment for International Peace, **Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduit of the Balkan Wars**, Washington D.C., 1914

Caspary, William, “**New Psychoanalytic Perspectives on the Causes of War**“, **Political Psychology 14**, September, 1993

Connerton, Paul, **How Societies Remember**, Cambridge: Cambridge University Press, 1989

Connor, Walker, **Ethno nationalism: The Quest for Understanding**, Princeton: Princeton University Press, 1994

Coser, Lewis, **The Functions of Social Conflict**, London: Routledge & Kegan Paul, 1956

- Cohen, Lenard J., **Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition**, Oxford: Westview Press, 1995
- Cohen, A., **The Symbolic Construction of Community**, London: Routledge, 1993
- Cowan, J.K., M.B. Dembour and R.A. Wilson, **Culture and Rights: Anthropological Perspectives**, Cambridge: Cambridge University Press, 2001
- Crighton, E. и M.A. MacIver, "The Evolution of Protracted Ethnic Conflict: Group Dominance and Political Underdevelopment in Northern Ireland and Lebanon", **Comparative Politics** 12 (2), 1991
- Chandler, David, **Bosnia: Faking Democracy after Dayton**, Pluto Press, 1999
- Чубриловић, Васа, **Одабрани историјски радови**, Београд: Народна књига
- Šuber, Daniel, "Myth, collective trauma and war in Serbia: A cultural-hermeneutical appraisal", **Anthropology Matters Journal**, Vol. 8, 2006
- Wallenstein, Peter и Margareta Sollenberg, "Armed Conflict 1989-2000", **Journal of Peace Research**, 38, септембар 2001
- Walter Barbara F., "The Critical Barrier to Civil War Settlement", **International Organization** 51, лето, 1997
- Weine, Stevan M., **When History is a Nightmare**, London: Rutgers University Press, 1999
- Williams, Robert M. Junior, **The Wars Within: Peoples and States in Conflict**, New Delhi: Manas Publications, 2004
- Wilmer, Franke, "Identity, culture and historicity: the social construction of ethnicity in the Balkans", **World Affairs**, 22.06.1997

Биографија

Јелена Вукоичић

Датум и место рођења:

- 12.05.1975, Београд

Образовање:

- 1998, BA Business Administration
American College in London, London, Velika Britanija
- 2005, Специјализација, Тероризам и организовани криминал,
Факултет Политичких наука, Универзитет у Београду; Специјалистички рад:
„Феномен исламског фундаментализма“
- 2006, Магистратура, Политичка теорија и методологија,
Факултет Политичких наука, Универзитет у Београду; Магистарски рад:
„Идеолошка димензија глобалног тероризма“

Радно искуство:

- 2000-2001, Инфо 24 телевизија, информативна редакција
- Новинар/преводац за енглески и шпански језик у редакцији за спољну политику
- Новинар у информативним емисијама (вести, свет око нас)
- 2001-2005, Координациони центар Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију
- Сарадник у сектору за Аналитику и информисање

Језици:

- Енглески
- Шпански

